

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

А. А. Ворон
В. А. Солопенко

Українська МОВА

Профільний рівень

Language

10
клас

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська МОВА

Профільний рівень

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2018

УДК 821.161.2*кл10(075.3)
В75

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

	— запитання і завдання		— робота у групах
	— письмове завдання		— мовна задача
	— творче завдання		— вправа з ключем
	— робота в парах		— домашнє завдання

Ворон А. А.

В75 Українська мова. Профільний рівень : підруч.
для 10 кл. закладів загальної середньої освіти /
А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2018. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-656-895-7.

УДК 821.161.2*кл10(075.3)

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі друзі!

Ваша головна мета — стати всебічно розвинутою особистістю, яка прагне до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Підручник допоможе вам в опануванні мистецтва говорити, нагадає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПІДРУЧНИКОМ?

- Щоб пригадати раніше вивчене й полегшити сприйняття нового матеріалу, зверніть увагу на *запитання-проблему* на початку параграфа та виконайте *вправу-дослідження*.
- Основні правила треба запам'ятовувати, а правила в рубриці **«Зауважте!»** допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми.
- Вправи дібрано таким чином, щоб ви мали змогу сформулювати власне розуміння мовних явищ (**«Ваш коментар»**).
- Наприкінці параграфа знайдете висновок — стисло викладену відповідь на проблемне запитання (**«Ваш конспект»**).

Майже всі вправи, залежно від характеру й мети завдання, об'єднано за рубриками. Їх не випадково взято в лапки, адже назви цих рубрик — висловлювання відомих людей. Радимо вам з'ясувати, кому належать ці слова.

Вивчення мови — цікава гра: вправи з ключами («Хто швидше?») дадуть змогу перевірити, чи правильно виконане завдання, мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а завдання для роботи в парах і групах навчать конструктивної співпраці.

- Для небайдужих до власного мовлення — рубрика **«Як парость виноградної лози, плекайте мову»**, матеріали якої навчать уникати помилок у слововживанні.
- Для розвитку комунікативних компетенцій у підручнику є рубрика **«Культура спілкування»**, уроки розвитку мовлення, вправи для складання діалогів.
- **Контрольні запитання і завдання** після кожного розділу зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти. Перевірити рівень своїх знань ви зможете, виконавши тестові завдання та написавши аудіодиктанти, розміщені під **QR-кодами**.
- Наприкінці підручника розміщено **тлумачний словничок**, а також зразки мовних розборів під **QR-кодом**.

Нації вмирають не від інфаркту.
Спочатку їм відбирає мову.

Ліна Костенко

ВСТУП. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

§ 1 МОВА — СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Чому мову називають суспільним явищем?
Які функції виконує мова в суспільстві?

1 1 Прочитайте текст. Поставте запитання до прочитаного.

Мова — явище суспільне. У суспільстві мова виконує ряд важливих функцій, без яких воно не може існувати й розвиватися. І наука, і техніка, і релігія, й культура неможливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя й діяльності людини.

Мова виникла разом із виникненням людського суспільства, вона функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Поза суспільством немає мови, оскільки обов'язковою умовою існування й розвитку будь-якого колективу є постійний обмін думками.

Мова — загальнонародне явище. Народ — творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається за своїми законами. Тарас Шевченко є основоположником української

літературної мови. Однак це не означає, що він створив нову мову. Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити її приховані можливості, показати, як ефективно можна використати те, що в мові вже існує. Дитина навчається говорити тією мовою, якою користуються люди, що її оточують (батьки, близькі, знайомі). Від них дитина переймає навички і вміння вимовляти звуки і звукосполучення, засвоює слова з певними значеннями, граматичні форми й синтаксичні конструкції.

Найголовніша формула успіху —
вміння спілкуватися з людьми.
Теодор Рузвельт

Мова — продукт певного колективу. Про суспільний характер мови переконливо свідчать і інші факти. Якщо дитина не буде виховуватися серед людей (науці відомо понад 30 випадків, коли діти потрапляли до гурту звірів), вона не навчиться говорити. Якщо помістити немовля будь-якої національності в чужомовне оточення, воно оволодіє його мовою (За П. Дудиком).

- II Користуючись схемою на першому форзаці підручника, розкажіть одне одному про функції мови в суспільстві.

ВАШ КОМЕНТАР

«Допитливість створює вчених і поетів»

Ознайомтесь із навчальним посібником М. І. Пентиліук, І. І. Марунича, І. В. Гайдаєнко «Ділове спілкування та культура мовлення». Тут подано теоретичні відомості про мову, мовлення, літературну мову та її норми, їхню роль у формуванні мовленнєвої культури громадян України. У посібнику подано систему вправ і завдань, спрямованих на розвиток комунікативних компетенцій.

2

Прочитайте і прокоментуйте висловлювання діячів української культури про мову.

1. Слова — це кольорові камінці. Мало їх назбирати — треба ще з них навчитися узори викладати (І. Вільде). 2. Смерть мови — це смерть нації (І. Огієнко). 3. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть. Мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислительна діяльність народу (О. Гончар). 4. І вже, коли ти похитнувся у слові, вважай, що похитнувся у собі (Б. Олійник). 5. Наша мова як чарівна пісня, що вміщає в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдорожча, найвиразніша мова (П. Тичина). 6. Багатство рідної мови, її скарби — це наріжні камені тієї будови, ім'я якої — духовна культура людини (В. Сухомлинський).

3

- I «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте тексти, визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Свою думку обґрунтуйте. Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Мова — головне знаряд..я соціалізації, тобто перетворен..я біологічної істоти на соціальну, на члена певного суспільства. Мова бере участь у творен..і людини (З довідника).

2. Користуватися суміш..ю з двох мов — це одне з найтривожніших явищ. Говорити такою скалічен..ою мовою — все одно, що грати

на розладнан..ій скрипці. Скалічен..а мова зводить мислен..я до примітиву, бо мова — це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, заснован..і павутин..ям (В. Сухомлинський).

3. Є слова, що білі-білі,
Як конвалії квітки,
Легідні, як усміх ранку,
Ніжносяйні, як зірки.
Є слова, як жар, пекучі
І отруйні, наче чад...
В чарівне якесь намисто
Ти нанизуєш їх в ряд.

Олександр Олесь

- II «Я хочу сказати своє слово». Суржик (у питомому значенні — суміш різних зерен із житом) — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови. Деякі персонажі в сучасних фільмах, виставах, серіалах послуговуються суржи-ком — спотвореним варіантом української та російської мов. Це здебільшого викликає сміх. Наскільки, на вашу думку, доброзичливий цей сміх? Чи доцільне загалом використання суржику в мистецтві?

4

- I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу Івана Вихованця

«Розмовляймо українською». У цій книжці йдеться про культуру української мови, типові вади усного і писемного мовлення. У ста десятих мовознавчих етюдах подано поради стосовно вибору слів, морфологічних форм, синтаксичних конструкцій, словесного наголосу, стилістичних варіантів для найкращого висловлення думки.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо певною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб захищене у слові постало перед нами у всій красі, глибині і неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. Завжди і скрізь наш учитель — мова.

Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово — найзіркіше око,

наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що недоступне було (або й залишиться таким!) безпосередньому сприйманню. У слові постають перед нашим зором сторінки давньої історії і здобутки майбутнього. Промовляють до нас високі снігові вершини гір, водоспади Америки й Африки, льодові пустелі Арктики, глибинь космосу.

За допомогою слова ми проникаємо в думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогодні і з сьогодні у прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід. Це схованка мудрості й невмирущості народу (*І. Вихованець*).

II *«Я хочу сказати своє слово»*. Як ви розумієте вислів проблеми екології української мови?

5

I *«Вчити самого себе — благородна справа»*. Чи вмієте ви переконувати? Наведіть приклади з життя, коли вам довелося когось переконати в чомусь. Спробуйте переконати однолітків послуговуватися в повсякденному спілкуванні літературною мовою.

II Укладіть добірку корисних порад «Як удосконалити власне мовлення».

6

Підготуйте презентацію-повідомлення «Мова і держава. Українське законодавство про мову» за поданим планом.

1. Які функції виконує державна мова?
2. Закон «Про мови в Українській РСР» — перший законодавчий акт, що проголосив українську мову державною.
3. Конституційний захист державного статусу української мови.
4. Яким повинен бути новий закон про мови в Україні?
5. Мовна складова Закону України «Про освіту».

ВАШ КОНСПЕКТ

Мова — найважливіший засіб спілкування між людьми. Сучасна українська мова є однією з важливих форм організації свідомості народу. Мова виконує у суспільстві такі функції: *комунікативну* (є засобом спілкування), *ідентифікаційну* (відображає національно-естетичні, соціальні, культурні, духовні, вікові особливості окремої людини як представника народу), *емоційну* (виражає внутрішній світ людини), *мислетвірну* (формує думку, людина мислить мовними формами), *номінативну* (усе пізнане людиною одержує свою назву й тільки так існує у свідомості), *пізнавальну* (за допомогою мови пізнаємо світ); *об'єднувальну* (мова об'єднує народ).

§2 ОЗНАКИ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Що таке самобутність? Чим українська мова відрізняється від інших мов? Які мови є найближчими до української?

7

I Прочитайте текст. Скажіть, на яких прикметних рисах української мови наголошував мовознавець Ізмаїл Срезневський.

Ще в 1834 році вчений-мовознавець І. Срезневський писав, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступається чеській достатком слів і виразів, польській — мальовничістю, сербській — приемністю. «Ця мова, — писав він, — може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису... мова поетична, музикальна, мальовнича». І. Срезневський щиро сподівався, що жива, народна українська мова стане літературною. Він вірив, що «мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих видатних людей України» (За А. Матвієнко).

II Поясніть уживання розділових знаків при цитатах.

Мови об'єднують мови в кілька мовних сімей. **Мовна сім'я** — це сукупність мов, основою яких є одна прामова. Їх у світі існує майже 200. Кожна містить від однієї до кількох сотень мов. Мовну сім'ю поділяють на групи за ступенем спорідненості, у яких розрізняють інколи підгрупи. Найбільшими за кількістю носіїв є такі мовні сім'ї, як індоєвропейська, китайсько-тибетська, афразійська, монгольська, японська, кавказька.

Мовами індоєвропейської сім'ї розмовляє понад 2 млрд. осіб. У ній існують такі мовні групи: індійська, іранська, грецька, вірменська, італійська, слов'янська та деякі інші.

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Усі слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: **східнослов'янську** (українська, білоруська, російська мови); **західнослов'янську** (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва тепер полабська мови); **південнослов'янську** (болгарська, македонська, сербсько-хорватська і словенська мови).

Східнослов'янські мови характеризуються такими спільними рисами:

- Повноголосся — наявність сполучень *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* на місці праслов'янських сполучень *-ор-*, *-ол-*, *-ер-*, *-ел-*: *ворог*, *голос*, *голова*, *стопона*. Українські слова з неповноголоссям є запозиченнями: *храм*, *прапор* — зі старослов'янської мови, якою послуговувалася церква, *влада* — з чеської. Старослов'янська мова мала значно більший вплив на російську мову, ніж на українську. Це пояснює наявність у російській мові великої кількості слів з неповноголоссям: *враг*, *глас*, *глава*, *страна*.

- Наявність звука [ч] на місці праслов'янських сполучень [тй] [кт]: *свіча, ніч від svĕtia, pokti*.
- Перехід праслов'янського звукосполучення [дй] у [ж], [дж]: в українській мові — *ходжу, воджу, сажа*, у білоруській мові — *хаджу, ваджу, сажа*, у російській мові — *хожу, вожу, сажа* (від *ходjо, водjо, садjа*).
- Початкове [о] на місці праслов'янського [йе]: в українській і російській мовах — *один*.
- Наявність сполучень [зв], [цв] на місці праслов'янських [кв] [гв]: *цвіт, звіздар*.
- Випадіння праслов'янських приголосних [т], [д] у групах [тл], [дл]: *горло, мило* (від праслов'янських *gordlo, mydlo*).

ВАШ КОМЕНТАР

8

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Проведіть мовне дослідження. Порівняйте початок балади «Причинна» Тараса Шевченка і переклад уривка білоруською та українською мовами. Випишіть по три іменники, прикметники та дієслова, що мають близьке звучання у східнослов'янських мовах.

Зразок. *Вітер (укр.), вецер (білорус.), ветер (рос.) — іменник.*

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

Т. Шевченко

Раве ды стогне Днепр шырокі,
Сярдзіты вецер вые, дзьме,
Гне ў дол галіны верб высокіх,
Угору хвалі ўзносіць, рве;
І месяц бледны ў тую пору
З-за хмар дзе-нідзе выглядаў,

Бы човен хісткі ў сінім моры,
То выныраў, то зноў знікаў.
Йшчэ трэці пеўні не спявалі,
Не гаманіў ніхто, не пеў,
Адно сычы ў гаі гукалі,
Ды ясень раз-параз скрыпеў.

Переклад білоруською Янки Купали

Ревёт и стонет Днепр широкий,
 Волну вздымая, ветер взвыл:
 Могучей вербы ствол высокий
 К земле безжалостно склонил.
 Унылый месяц в эту пору
 Меж туч лишь изредка мелькал:

Как будто чёлн в открытом море
 Средь волн из виду пропадал.
 И петухи в селе молчали,
 И гомонить никто не смел.
 Сычи друг друга окликали,
 Да ясень сучьями скрипел.

Переклад російською А. Морозова

- II За матеріалами інтернет-ресурсів підготуйте повідомлення про поширення української мови у світі — східній і західній діаспорі.

- 9 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про особливості української мови, добираючи власні приклади.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Фонетичні	Морфологічні
<ol style="list-style-type: none"> 1. Тверда вимова приголосних перед голосними [и], [е]: <i>жити, риба, син; береза, серце, верба</i> 2. Чергування [о], [е] у відкритих складах з [і] у закритих складах: <i>ніч — ночі, віл — вола, хід — ходу, рік — року</i> 3. Уживання голосного [і] на місці давнього звука [ъ] (ять): <i>лѣто — літо</i> (тут у російській та білоруській мовах уживається [е]: <i>лето</i>) 4. Тверда вимова губних (б, п, в, м, ф), шиплячих (ж, ч, ш, щ) та р (у кінці складу): <i>кров, ніч, дівчата, секретар, повірте</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Інфінітиви на -ти: <i>косити, летіти, ходити, сидіти</i> 2. Збереження давніх закінчень орудного відмінка -ою, -єю: <i>межею, душею, жінкою, людиною</i> 3. Закінчення -ові, -еві у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду: <i>волові, господареві, свєкрові, котові</i> 4. Складна форма майбутнього часу (інфінітив + відмінювана форма дієслова йняти): <i>казатиму, малюватимеш, запитуватимете</i>

10

- I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте фонетичні й граматичні особливості української мови.

Зоддал..ки гора Княжа — як бурий в..дмідь пр..великий, що розлігся на березі ріки. Пл..вучи в човні по ріці, поволеньки набл..жаєшся до цього сонного горбатого в..дмедя, котрий передні волохаті лапи витягнув низькими кручами ген-ген уп..ред, поклавши на них довгу морду. І коли прид..витись із човна п..льніше, можна вгледіти опукле нашорощ..не вухо, яке і вві сні не опуска..ться, пр..слухається до безмежжя простору, можна розрізнити й пр..плющ..не в..дмеже око, над яким куці вії здр..гаються так, як на вітрі здр..гаються д..рева.

Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку, коли, здається, гріх не проснутись і не поласувати доспілими ягодами та медом диких бджіл, вгамувавши спрагу блакитною річковою водою, в якій хлюпоч..ться довга шерсть на передніх лапах. Величний і грізний, він утрачає свої в..дмежі обриси, коли набл..жа..шся в

човні до бер..га, й ти вже не бач..ш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокої л..жить в..дмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею сп..нається до гори, а на кручах живими зморшками бриж..ться ліс (Є. Гуцало).

- II <Уява охоплює весь світ>. Чи вмієте ви помічати красу навколо себе? Доберіть влучну назву до фотоілюстрації. Ідучи зі школи додому, уважно придивіться до знайомих краєвидів. Поміркуйте, як можна їх образно описати 3–4 реченнями.

11

- I Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Мовлення окремої людини (ні) коли (не) дорівнює мові народу, а (тим) більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, (як) що порівняти словник (високо) обдарованого поета з лексиконом мови його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому, вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яка прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще (не) пізнане й дивувати світ новою красою (В. Русанівський).

- II Складіть і запишіть продовження тексту — роздум про те, як ви розумієте висловлювання Дмитра Білоуса: «Коли мовиш, як належить, — слово чисте, як роса, і від тебе теж залежить мови рідної краса».

ВАШ КОНСПЕКТ

Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Найближчими до української мови за лексичним складом, фонетичними та граматичними особливостями є східнослов'янські мови — білоруська та російська. Самобутність — це природна своєрідність, неповторність, самостійність у своєму розвитку, незалежність від будь-яких впливів, оригінальність.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

12

I Утворивши три групи, дайте в кожній групі відповіді на запитання.

1. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності вам відомі.
2. Поміркуйте й скажіть, які з видів мовленнєвої діяльності спрямовані на сприймання інформації, а які — на творення, тобто реалізацію набутих мовленнєвих навичок. Свою думку обґрунтуйте.
3. Розташуйте назви видів мовленнєвої діяльності у порядку збільшення частки, яку вони мають у вашій особистій мовленнєвій діяльності.
4. У кого, на вашу думку, буде виразніше, багатше і краще розвинене мовлення: у того, хто багато пише і говорить, чи в того, хто більше слухає і читає? Свою думку обґрунтуйте.

II Прослухайте відповіді представників кожної групи. Зробіть узагальнення щодо видів мовленнєвої діяльності людини, частки кожного виду в мовленнєвій діяльності. Якій групі вдалося дати найповніші переконливі відповіді?

Завдяки такому виду мовленнєвої діяльності, як **читання**, можна отримати знання, навчитися виконувати певну роботу, одержати естетичну насолоду.

Відповідно до комунікативних завдань (мети читання) реалізуються різні його види: **ознайомлювальне, вивчальне і вибіркове**. Щоб навчитися швидко орієнтуватися в тексті, знаходити і вивчати тільки необхідну інформацію, треба приділяти значну увагу розвитку навичок читання.

13

Розгляньте таблицю. Поміркуйте, який з видів читання ви оберете:

- готуючись до виступу;
- добираючи інформацію про певні історичні події;
- переглядаючи нові надходження до шкільної бібліотеки.

ВИДИ ЧИТАННЯ

Види читання	Характер читання
Ознайомлювальне	Читання анотації, перегляд окремих фрагментів тексту, швидке перегортання сторінок
Вивчальне	Вдумливе читання тексту чи його частин, глибоке проникнення у зміст висловлювання, максимально повне осягнення нової інформації
Вибіркове	Перегортання сторінок, читання заголовків, окремих фрагментів тексту, повільне читання потрібних частин з метою усвідомлення необхідної інформації

§ 3

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Як заборони й утиски української мови позначилися на сучасному її становищі?

14

- I Прочитайте поезію Оксани Пахльовської, визначте тему й основну думку висловлювання.

Страшний мисливець вийде знов на лови,
Усіх пташок згребе в єдину сіль.
Раби — це нація, яка не має мови,
Тому себе й не може захистить.

- II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, як мова може врятувати народ від асиміляції, фізичного винищення.

ЗАУВАЖТЕ!

Українська мова походить від *праслов'янської* — спільної мови всіх слов'янських племен, що проіснувала до VII століття.

У розвитку української мови виділяють такі періоди:

- протоукраїнський (VII–XI ст.);
- староукраїнський (XI–XIV ст.);
- середньоукраїнський (кінець XIV — початок XIX ст.);
- новий (початок XIX ст. — до нашого часу).

Нам не відомо, якою була протоукраїнська мова, оскільки не залишилося писемних пам'яток того часу, хоч маємо незаперечні свідчення, що писемність тоді вже існувала.

У княжу добу паралельно функціонували дві мови, що суттєво між собою різнилися, — жива розмовна староукраїнська мова та створена на основі болгарського солунського діалекту літературна мова, яку ще називають **старослов'янською**, або **церковно-слов'янською мовою**. Живою розмовною мовою, що була представлена кількома діалектами, послуговувалася переважна більшість населення Київської Русі, а літературну використовували освічені верстви тогочасного суспільства.

Прийняття християнства справило позитивний вплив на розвиток культури загалом: засновано школи, створено бібліотеки, здійснено переклад як церковної, так і світської літератури, започатковано й оригінальне красне письменство. При цьому літературна мова зазнала значного впливу живої розмовної мови. Особливо відчутний цей вплив у «Слові о полку Ігоревім».

Навала татаро-монгольських орд на певний час затримала культурний розвиток України-Русі, але не перервала його.

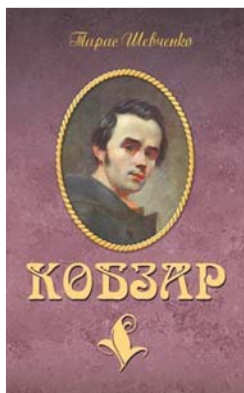
За часів Великого Литовського князівства починається новий етап розвитку української мови, яка стає **державною**. До нас дійшло понад 500 томів документів, написаних літературною мовою того часу, у якій наявні елементи розмовної мови.

За козацької доби (XVI — початок XVIII ст.) бурхливого розвитку набувають наука, література, шкільництво, книгодрукування. Це підносить на найвищий щабель літературну мову, продовжує свій розвиток і жива розмовна мова, якою творяться перлини українського фольклору.

У XVII–XVIII ст. Україна втрачає політичну незалежність, перетворюється на одну з російських провінцій. Унаслідок цього українська культура зазнає утисків як від уряду, так і від церкви. Російське самодержавство видає низку наказів про заборону українського друкованого слова, намагається науково обґрунтувати твердження про те, що української мови не існує.

У часи найбільшого культурного занепаду виходить «Енеїда» **Івана Котляревського**, написана **живою розмовною мовою**. З 1798 року, коли вийшли у світ перші три частини цієї поеми, розпочинається новий етап розвитку української

мови, літератури і культури. Іван Котляревський увійшов в історію як зачинатель нової української літератури та сучасної літературної мови. Принцип народності, що полягає у зверненні до тем із життя простого народу, використання живої народної мови, найглибше реалізував **Тарас Шевченко**, якого називаємо основоположником **нової української літератури та сучасної літературної мови**.

Зухвале переслідування української культури, тотальна русифікація України в ХІХ — на початку ХХ ст. завдають великої шкоди, проте не зупиняють національного відродження. Українська мовознавча наука набуває небувалого розвитку.

У часи визвольних змагань (у 1917–1920 рр.) українська мова на певний час стає державною, відбувається процес українізації. У 30-х роках ХХ ст. розпочинається новий наступ на українство. Влада фізично знищує не тільки діячів науки і культури, а й селянство — основного носія української мови. Для цього застосовується політика розкуркулення селянства, організований штучний голодомор, проводяться репресії щодо інтелігенції.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. знову починається національне піднесення. 1989 року Верховна Рада Української РСР ухвалила «Закон про мови...», у якому українську мову визнано державною. Цей статус закріплено й у статті 10 Конституції України, ухваленій Верховною Радою України 28 червня 1996 року.

ВАШ КОМЕНТАР

15

- I Пригадайте з уроків історії, яких утисків зазнавала українська мова в минулому.
- II Прочитайте поезію Дмитра Білоуса, визначте її тему й основну думку.

На прою — на бій.
Плюндрований —
нищений.
Недоріка — нікчема,
людина з дефектами
мовлення.

**«Мужицька правда є
колюча, а панська —
на всі боки гнуча»** —
вислів І. Котляревського.

ВІЧНО ЖИВА

А мова не корилася царю, —
Ані царю, ані його сатрапам,
З орлом двоголавим стаючи на прою,
Що брав її у пазуристі лапи.

Несла устами відданих синів
Мужицьку правду, ту, що є колюча,
Сміялася з ненависних панів,
Що їхня правда на всі боки гнуча.

Плюндрованій, не надавали прав,
Немов на звіра, об'являли лови.

Орел впивався в душу, тіло рвав —
Він був безмозкий, хоч і двоголовий.

Заборонити дереву рости,
Ширяти вольній птиці у блакиті,
Живій ріці між берегів плисти,
Ходити сонцю по своїй орбіті?

Заборонить дощеві поливать
Гінке стебло, щоб не зросло колосся,
Поетові — писать і малювать,
Щоб приректи народ на безголосся?

О, як хотіла, прагла воля зла,
Щоб ти була лиш суржик, мішанина,
Щоб вічно недорікою була
На втіху скалозуба-міщанина!

Хай давню жуйку міщанин жує, —
Воскресли, піднеслися духом люди,
Бо є на світі совість, правда є,
І рідна мова є і вічно буде!

До Дня української писемності та мови Радіо «Свобода» підготувало тест, який допоможе визначити, чи розпізнаєте ви мовний суржик (за шкалою від Олексія Савченка до професора Олександра Пономарева). Радимо перевірити свої знання української за посиланням:
<http://www.radiosvoboda.org/a/28104263.html>

16

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».
Прочитайте текст. Підготуйте стислий переказ за самостійно складеним планом.

ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Початок писемності — особливий етап в історії кожного народу. Зазвичай імена творців національних алфавітів залишаються невідомими, але про початки слов'янської писемності та її творців ми знаємо багато.

Писемність у слов'янських народів виникла в епоху боротьби Візантії та Риму за вплив на слов'янські землі. У церквах західного обряду богослужіння проводилося латиною. Східна (візантійська) церква підтримувала розвиток національних культур, мов і писемності в народів, що прийняли християнство.

Мукачево.
Пам'ятник святым
Кирилу та Мефодію

А	Н	Т	Ъ
Б	К	У	Ь
В	Л	Ф	Ѣ
Г	М	Х	Ю
Д	Н	Ц	Ѧ
Є	Ѧ	Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ
Є	П	Ш	Ѧ Ѧ Ѧ
Ж	Ѧ	Ѧ	Ѧ
З	Ѧ	Ѧ	Ѧ

Кирилиця

У 863 році до столиці Візантії Константинополя прибули посланці із Великоморавського князівства (територія сучасних Чехії та Словаччини). Моравський князь Ростислав звернувся до візантійського імператора із проханням прислати місіонерів, які могли б проповідувати християнство мовою, зрозумілою для місцевого населення. Візантійський імператор Михайло III спорядив у слов'янські землі з просвітницькою місією вчених монахів Костянтина (чернець ім'я Кирило) і Мефодія. Брати народилися в грецькому місті Солуні (Салоніки), де здавна жили слов'яни. Костянтин, прозваний філософом, був одним із найосвіченіших людей свого часу, мав великий досвід місіонерської діяль-

ності. Разом із братом він склав загальнослов'янський алфавіт і переклав слов'янською мовою основні церковні книги.

В основу перекладу було покладено македонсько-болгарський діалект, яким вільно володіли «солунські брати».

Найдавніші слов'янські пам'ятки, які дійшли до нас, написані двома різновидами алфавіту — *глаголицею* та *кирилицею*. Абетки майже цілком збігаються за складом, але значно відрізняються формою букв. Букви кирилиці прості, зручні для письма, літери глаголиці — складні для написання, занадто декоративні. Назва цієї абетки походить від слова «глаголати» — говорити. В основі глаголических літер лежать найважливіші символи християнства — хрест, трикутник і коло. Саме цю азбуку і склав Кирило, а абетка, яка носить ім'я просвітителя, була розроблена його учнями. Кирилиця створена на основі грецького алфавіту, пристосованого до особливостей слов'янських мов.

У наш час кириличну абетку використовують слов'янські народи, які сповідують православ'я (українці, білоруси, росіяни, серби, болгары, македонці). Західні слов'яни, хорвати і словенці застосовують латинську графіку.

Щорічно 24 травня в день пам'яті «учителів слов'янських», святих Кирила і Мефодія, відзначається *День слов'янської писемності і культури*. Виникнення азбуки не тільки сприяло розвитку самобутніх слов'янських культур, а й було важливим чинником самовизначення слов'янських націй (*Із довідника*).

Поміркуйте, чому братів Кирила і Мефодія віднесено до лику святих.

З'ясуйте, у яких містах України і світу споруджено пам'ятники святам Кирилові й Мефодію. Що це засвідчує?

17

I Спишіть текст, передаючи цифри словами.

Здобутки рівноапостольних Кирила і Мефодія стали тим культурним підґрунтям, з якого поширилося християнство. Вшанування пам'яті засновників слов'янської писемності й літератури має давню традицію: у Чехії свято на честь Кирила й Мефодія почали відзначати в 1349 році, у Болгарії — в 1851-му. В Україні ім'я Кирила і Мефодія мала перша українська політична організація в Києві — Кирило-Мефодіївське братство, засноване 1845 року, а відзначають свято на державному рівні з 2004 року.

У 1980 році Папа Іван Павло II оголосив святих Кирила та Мефодія покровителями Європи. Святі Кирило та Мефодій показали і сучасникам, і прийдешнім поколінням, що лише невтомна просвітницька праця, освячена християнською любов'ю, дає щедрі плоди, які здатні служити людям тисячоліття (*С. Кривенко*).

II Сформулюйте особливості відмінювання кількісних числівників 100, 200–900, числівників 50–80. Яка особливість відмінювання порядкових числівників?

18

I Прочитайте текст мовчки. Розіграйте діалог за змістом тексту.

ПЕРШИЙ БУКВАР СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Учені припускають, що «Буквар» Івана Федорова — перша досі відома друкована книга в Україні (не виключено, що його видання 1574 року не було першим), перша друкована східнослов'янською книжка світського призначення.

Цей посібник — не звичайний буквар. У ньому вміщено й важливі елементи для засвоєння особливостей граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції або, як її тоді називали, словеноруської мови.

На першій сторінці «Букваря» подано тодішню азбуку. Очевидно, послідовність розташування літер у ній відображала більш-менш усталену традицію, особливо щодо місця суто кирилических букв. Але завдяки І. Федорову вона міцно закріпилась і через наступні букварі й граматики дійшла до нашого часу. Із відповідними змінами, зумов-

Львів. Пам'ятник І. Федорову

«Буквар»
І. Федорова

леними вилученням з ужитку окремих літер чи введенням нових, такий порядок літер зберігається в абетках усіх писемностей, які користуються кирилицею.

Азбука наводиться й у зворотному порядку, а наступні дво- і трибуквові сполуки подано як вправи для читання складів.

Суто букварним матеріалом Іван Федоров не обмежився. Як подальший етап в опануванні письма тут подано три спеціально виділені невеликі розділи, складені так, щоб готувати дітей до вивчення систематичної граматики.

Із видрукованих Іваном Федоровим 2 тис. примірників «Букваря» до нашого часу збереглися два (За В. Німчуком).

- II «Я хочу сказати своє слово». Чи пам'ятаєте ви, яким був ваш буквар? Якою, на вашу думку, повинна бути перша навчальна книжка дитини? Сформулюйте вашу думку п'ятьма реченнями, починаючи з найважливішої характеристики.

ЗУВАЖТЕ! Українське мовознавство коріниться у перших лексикографічних посібниках, що збереглися ще від часів Київської Русі. Це були глоси — одно- й багатослівні тлумачення значень малозрозумілих і незрозумілих слів, здебільшого запозичених з грецької, старослов'янської, давньоєврейської мов. Так тлумачилися тексти в давньоруських книгах уже в XI–XIII століттях. На основі цих тлумачень склалися перші словнички.

У XVI–XVII століттях в Україні з'явився ряд праць з граматики і лексикографії. У друкарні Івана Федорова були видані його «Буквар» (1574), праці «Кграматыка словенська азыка» (1586), «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго азыка...» (1591), «Грамматика словенска» та «Лексис...» (останні дві — Лаврентія Зизанія, 1596). У цих працях було покладено початок української граматичної термінології.

Найвищим досягненням українського мовознавства цього періоду є «Грамматіки словенски правилное синтаґма» Мелетія Смотрицького (1619). Учений увів в українську графіку букву ґ на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного; встановив правила вживання букв на позначення голосних і приголосних звуків, уживання великої літери, подав правила вживання знака переносу, розділових знаків, титл. Багато з його правил чинні донині. У «Граматиці...» виділено 8 частин мови: ім'я, містоименіє, глагол, причастіє, нарчіє, предлог, союз, междометіє. Мелетій Смотрицький звернув увагу на дієприслівник (дієпричастіє), відкрив у слов'янській системі місцевий відмінок («сказательный падеж»), здійснив поділ іменників на 5 відмін, які в основних рисах зберігаються й понині; зробив поділ дієслів на 2 дієвідміни, що визнається й тепер; докладно описав незмінні частини мови, церковнослов'янський синтаксис. Граматист суттєво збагатив слов'янську мовознавчу термінологію. У галузі

теорії слов'янської мовної системи «Грамматика...» не мала собі рівних до другої половини XVIII століття.

Винятковою працею в історії староукраїнської філології є «Граматыка словенская, написана пре(з) Іоанна Ужевича слованина славної Академіи пари(з)скои в(ъ) теології студента в(ъ) Парижу». Такий заголовок має рукопис пам'ятки, датований 1643 роком, який зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. Другий варіант твору озаглавлений «Граматыка словенская. Зложена и написана трудомъ и прилежаніє(м) Іоанна Ужевича словянина», датований 1645 роком, зберігається в бібліотеці міста Арраса на півночі Франції. Обидва манускрипти написані латинською мовою. Вони опубліковані фотомеханічним способом із перекладом українською мовою паризького варіанта книги Івана Ужевича, здійсненим Є. М. Кудрицьким.

Своєрідність «Граматыки» Івана Ужевича полягає не тільки в тому, що вона створена міжнародною мовою Європи старої доби, а й у тім, що заголовок її обіцяє читачеві опис «словенської» — церковнослов'янської мови, однак насправді автор викладає в книзі головним чином систему української мови XVII століття.

Грамматист знайомить західноєвропейських філологів і з деякими особливостями міжслов'янської церковнослов'янської мови, яку називає «священною» («святою»). Словенороська (церковнослов'янська) й українська мови в контексті «Граматыки» Івана Ужевича розглядаються як два різновиди однієї мови. Церковнослов'янські елементи автор здебільшого підкреслює, але часом їх не виділяє жодним чином.

У творі Івана Ужевича досить помітний порівняльний аспект: іноді вчений показує морфологічні особливості польської, чеської й хорватської мов. Лінгвіст часто підкреслено виділяє подібність слов'янської граматичної системи до латинської або її відмінності від неї. Принагідно Іван Ужевич для зіставлення залучає факти грецької й гебрайської (давньоєврейської) мов. Усе це свідчить про те, що свою книгу вчений пропонував увазі освічених філологів. Лінгвіст прагнув на основі української мови створити вступ до вивчення граматичних систем інших слов'янських мов. Іван Ужевич відбив у «Граматыці» тенденцію європейського мовознавства до створення універсальних граматичних схем. Мабуть, свою граматику автор навмисно іменує неконкретно «словенською», тоді як термін «словенський (славенський) язык» в XVII столітті, безумовно, означав «церковнослов'янська мова».

ВАШ КОМЕНТАР

19

Підготуйте презентацію-повідомлення на одну з тем.

- Олександр Потебня — філософ мови.
- Лінгвістична спадщина Леоніда Булаховського.
- Розвиток українського мовознавства у XX столітті.

20

1 Прочитайте роздуми мовознавця. Поміркуйте, чому потрібно дотримуватися культури мовлення.

Мови, як і все у природі, мають свої характерні риси, свій образ. Має такий образ і українська мова. Який він, цей образ?

Українська мова сьогодні — це арена боротьби між уявою і штампом, між пошуком і зашореністю, між летом і повзанням. Це — сьогодні, а до сьогодні?

Зроджена в боротьбі та праці народу, українська мова зазнала чимало сторонніх впливів. Ці впливи були, з одного боку, корисні, а з іншого — шкідливі. І образ мови, її тональність — змінилися.

Та мова, якою ми спілкуємося **одне з одним**, зазнала багато змін. Якби до рук Котляревського або Шевченка потрапив примірник сучасної газети, дуже важко було б переконати наших класиків, що це писане їхньою мовою.

Дуже вже багато в сучасній мові мулу, непотрібного мавпування і плазування перед іншими мовами.

Ми знаємо, що в нашому світі має вартість усе самобутнє, оригінальне, перворodne. Коли геолог розглядає пробу гірської породи, він будь-що хоче очистити її від домішок і дістати «чисту породу». Збирач золота відмиває породу і дошукується щирого золота (*За С. Караванським*).

- II Зверніть увагу на виділене словосполучення. Поміркуйте, у яких ситуаціях потрібно вживати вислів *один одного*, у яких — *одна одну*, а в яких — *одне одного*. Зверте свої висновки з матеріалами, поданими в рубриці «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ОДИН ОДНОГО • ОДНА ОДНУ • ОДНЕ ОДНОГО

Чи правильно побудоване речення: «*Минуло багато років, і вони могли не впізнати один одного*»? Стверджувальною буде відповідь, якщо мова йде про чоловіків. Якщо довго не бачилися жінки, то другу частину речення треба закінчити так: «...*і вони могли не впізнати одна одну*». А як же правильно сказати, коли мова йде про людей різних статей — чоловіка і жінку? У цьому випадку потрібно вжити слова в середньому роді й побудувати речення так: «*Минуло багато років, і вони могли не впізнати одне одного*».

ВАШ КОНСПЕКТ

Українська мова походить від праслов'янської — спільної мови всіх слов'янських племен, що проіснувала до VII століття.

Попри всі заборони й переслідування, українська мова сформувалася як одна з найбагатших мов світу.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Періоди розвитку української мови		
Прото-український	VII–XI століття	Писемні пам'ятки відсутні
Старо-український	XI–XIV століття	Функціонують два варіанти мови — розмовний (послугуються прості люди) і книжний (уживають освічені верстви населення)
Середньо-український	Кінець XIV — початок XIX століття	У Великому Литовському князівстві українська мова стає державною. У добу Козаччини найвищого розвитку сягає книжна мова, розмовною мовою твориться фольклор. Втрата державності призвела до утисків української мови. Уперше народну українську мову, таку, якою розмовляв простий народ, починають уживати в інтермедіях (невеликих п'єсах комедійного характеру) з початку XVII ст. Нею наприкінці XVIII — на початку XIX ст. пише свої славнозвісні твори — поему «Енеїда» й п'єсу «Наталка Полтавка» — Іван Котляревський
Новий	Поч. XIX століття — до нашого часу	Найвагоміший внесок для утвердження української мови як літературної зробив Тарас Шевченко

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

КОЛОРИТНО-СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЯ

Мовлення — одна з найголовніших характеристик особистості, тому природним є те, що кожен мовець намагається висловлюватися стилістично правильно і точно, образно, етично й естетично. Однак у багатьох ситуаціях мовлення буває спонтанним, заздалегідь не продуманим, а тому й недосконалим.

Мовлення може бути **емоційно нейтральним**, тобто позбавленим емоцій, або **експресивним** — підкресленим виявом почуттів, переживань, позначеним ставленням мовця до адресата мовлення.

Експресивне мовлення залежно від мети й життєвої ситуації буває **урочистим, офіційним, фамільярним, інтимно-ласкавим, гумористичним** (жартівливим), **сатиричним** (в'їдливим, ущипливим, дошкульним) або й **саркастичним**, тобто вкрай злобливим, глузливим, глумливим тощо.

21

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про колоритно-стильові різновиди мовлення, ілюструючи власними прикладами й прикладами з художньої літератури.

КОЛОРИТНО-СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЯ

Різно-вид мов-лення	Мовні особливості	Види висловлювань
Урочистий	Уживання слів і словосполучень із піднесеним емоційним змістом, окличних речень, щоб передати велич подій, осіб, викликати до них глибокі позитивні почуття	Публіцистичні чи художні тексти, повідомлення засобів масової інформації про важливі події в житті країни, героїчні чи видатні подвиги, вчинки осіб
Офіційний	Стримане, ділове мовлення, властиве переважно писемній формі офіційно-ділового стилю, для якого притаманне вживання офіційних звертань, мовних штампів і кліше, описових синтаксичних конструкцій	Різні види ділових паперів (листи, накази, протоколи), ділові розмови
Інтимно-ласкавий	Широке вживання емоційної лексики, особливо епітетів, слів із пестливо-здрібнілими суфіксами, використання речень нескладної будови (зазвичай побутового змісту, які наповнені почуттєвістю, емоційністю)	Приватні розмови близьких людей, тексти художнього стилю
Фамільярний	Використання слів і словосполучень дещо зниженого чи навмисне підвищеного звучання; уживання речень різної будови, часто типових для мовця, що ніби звеличують співрозмовника, а насправді принижують його помітно вільним інтонуванням фрази, супровідним жестом, мімікою	Усне мовлення між нерівними за певною ознакою особами (наприклад, начальником і підлеглим), тому воно буває принизливим для одного зі співрозмовників; твори художньої літератури, що описують відповідні ситуації
Жартівливий (гумористичний)	Доброзичливі контрастно-комічні порівняння чи зіставлення певних фактів, ознак; невідповідність висновку тому змістові, з якого висновок природно мав би випливати; перебільшення реальних властивостей, якостей людей, тварин, предметів; уживання слів у значенні, яке не відповідає конкретній ситуації	Розмовно-побутове, художнє мовлення, приватне листування
Сатиричний	Широко вживаються слова і словосполучення, якими виражається зневага до потворних вчинків. Для цього використовуються глузливі епітети, порівняння, гіперболи. Своєрідною є й будова речень, яка розрахована на відповідну інтонацію	Прилюдні виступи на політичні теми, тексти художніх творів, полемічні наукові дискусії і розмовно-побутові вислови гострого іронічного спрямування

1 Прочитайте подані висловлювання. Визначте колоритно-стильовий різновид кожного з уривків, наводячи аргументи на підтвердження власної думки.

1. Безсмертя достоїн лиш той на землі,
Хто любить свою Батьківщину.
Хто їй віддає свої дні молоді
І зве її сонцем, зорею,
Хто з нею навек нерозривний в труді,
Хто в горі і в радості з нею.

В. Сосюра

2. «Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; одначе не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед», — говорив Шершень (За Г. Сковородою).

3. Мамо, вечір догоря,	Прихилилася
Вигляда тебе роса,	Теплим леготом.
Тільки ти, немов зоря,	Задивлялася білим лебедем,
Даленієш в небеса,	Дивом-казкою
Даленієш, як за віями сльоза.	За віконечком, —
Ти від лютої зими	Сива ластівко,
Затуляла нас крильми,	Сиве сонечко.

Б. Олійник

4. — Я Сонце б засліпив, — розхвастався Ліхтар, —
Якби мене хтось підійняв до хмар.
За що йому та слава? Аж обидно:
Воно ж сія, коли надворі видно!

В. Симоненко

5. У статті 24 Загальної декларації прав людини проголошується: «Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку» (З журналу).

- II «Уява охоплює весь світ». Подруга вашого брата любить жартувати, але не завжди вдало це робить. Недоречний дотеп став причиною непорозуміння між братом і подругою. Подумайте, як побудувати з кожним із них розмову, щоб їхні дружні стосунки відновилися.

§ 4

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Яке значення має літературна мова для формування нації і держави?

23

Прочитайте текст. Скажіть, як Іван Огієнко визначає значення літературної мови для формування держави.

Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народної так само, як юнак виростає з дитини. Початковою основою літературної мови звичайно стає один якийсь народний говір, історично

сильніший від усіх інших; звичайно це говір того племені, що об'єднало круг себе політично чи культурно всі інші. Такий панівний говір з бігом часу стає культурніший і більш розвинений від усіх інших; менші говори добровільно туляться до цього панівного, через що говіркові відміни в мові з часом затираються все більше та більше. «Що город постановить, на тім і пригороди стануть», — це була й є наша панівна формула не тільки реального буденного життя, але й життя духовного; на цій же формулі зростали й усі літературні мови світу. Без цього процесу не поставали б нації як спільнота близьких племен, бо ж у розуміння нації найперше входить добровільна спільність не тільки своїх реальних життєвих інтересів, але й спільність духовна, а в тім і мовна; без мовної спільності не може бути нації. Літературна мова і є «ця спільна все-національна мова», цебто мова об'єднаної нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їхніми говірковими мовами (І. Огієнко).

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу Івана Огієнка «Історія української літературної мови». Це одна з етапних праць ученого, яка за радянських часів вважалася особливо крамольною. В історичному розрізі, доступно і переконливо автор показав усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її як «душі нації», «найціннішого скарбу» народу. Водночас з'ясовується, яких негативних наслідків завдали процесові творення літературної мови репресії цензурних відомств царської Росії та політика партійно-більшовицького терору проти українського відродження в 20-30-х роках ХХ століття.

Літературна мова — відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує державну діяльність, культуру, пресу, художню літературу, науку, театр, державні установи, освіту, побут людей.

Літературна мова існує в усній та писемній формах і характеризується стилістичним розмаїттям.

У сучасному мовленні однаково поширені обидві форми української літературної мови — усна й писемна. Обом їм однаково властиві лексичні й граматичні норми.

Нормативність мови містить такі якості, як точність, зрозумілість, чистота, доречність, правильність.

ВАШ КОМЕНТАР

24

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю «Норми української літературної мови», наведіть власні приклади орфоепічних, лексичних, стилістичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, орфографічних і пунктуаційних норм.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Норма літературної мови — це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному й писемному мовленні	
Орфоепічні норми	Правильна вимова звуків, звукосполучень, правильне наголошування слів
Лексичні норми	Уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні й реченні
Словотвірні норми	Правильне творення слів
Морфологічні норми	Правильне вживання форм слів
Синтаксичні норми	Правильна побудова словосполучень і речень
Орфографічні норми	Правильне написання слів
Пунктуаційні норми	Правильне вживання розділових знаків
Стилістичні норми	Уживання мовних засобів відповідно до їхнього стилістичного забарвлення та стилю мовлення

II За матеріалами засобів масової інформації, публічних виступів, інтернет-ресурсів наведіть приклади порушення норм української літературної мови.

25

Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Закінчивши промову, доповідач подякував глядачів за увагу.
2. Тут можна знайти відповідь на любе запитання.
3. На галявині ми побачили безліч ягід-намистин черниці.
4. Ми вийшли до лісного озерця, в якому плескалися велетенські рибини.
5. Хліборобець радіє доброму врожаю.
6. У мене не має більших турбот, чим турбота за вас.
7. Усі здається люблять час коли на київських алеях спалахують свічки каштанів.
8. Доводжу до вашого відома, що 2 вересня учень Матвієнко Валентин прогуляв заняття без поважних причин.
9. Проходячи під вікном, чулася тиха розмова (*З учнівських творів*).

26

«Я хочу сказати своє слово». Прочитайте текст. Скажіть, чи погоджуєтеся ви з міркуваннями сучасного мовознавця Надії Бабич.

На жаль, у нас дехто вважає, що культурне мовлення потрібне лише представникам таких професій, як учителі, журналісти, дипломати і под. Ця хибна думка породжує скептичне ставлення майбутніх «технарів» до мови. І тоді в їхньому мовленні звичними стають грубі стилістичні помилки на зразок: у *місяці* березні, витрачання коштів за *цільовим* призначенням, *кількісне* збільшення, для *здійснення* перевірки, мозолі на долонях *рук*, відступити *назад*, моя *власна* думка, *моє* особисте враження, моя автобіографія, температура повітря — плюс 5 градусів *тепла* (виділені слова — це плеоназми, «зайві» слова, словесний баласт); *зрізатися* (загризтися) з начальством, *вилетіти в трубу* з планом, *вліпити строгача* (калька з російської мови); *зацапати* на гарячому, *фрезернути* деталь, *фуганути брак* (це жаргонізми); *міроприємства* (замість *заходи*), *приймати участь* (замість *брати участь*), *подоходний податок* (замість *податок з доходів*), *прибильна* галузь (замість *прибуткова*), фінансові *рошчоти* (замість *розрахунки*), *щотчик* (замість *лічильник*), *гвозді* (замість *гвіздки, цвяхи*), *розчоска* (замість *гребінець*) тощо (це русизми). А в побутовому вжитку часто чуємо: *кровать* замість *ліжка*, *форточка* замість *кватирка*, *ковьор* замість *килим*, *полотенце* замість *рушник*, *тряпка* замість *ганчірка*, *убрано* замість *прибрано*, *часи* замість *годинник*, *прийомник* замість *приймач* і т. ін. Така мовна неохайність негативно позначається на чистоті мови, яка є свідченням і культури мислення, і культури поведінки людини.

ЗАУВАЖТЕ!

Українська літературна мова формувалася на основі середньонадніпрянських говорів, які раніше від інших закріплювалися в художніх творах та науковій літературі.

Значну роль у формуванні нової української літературної мови на основі живої народної мови відіграв Іван Котляревський — автор перших художніх творів українською мовою («Енеїда», «Наталка Полтавка»). Він широко використав народнорозмовні багатства полтавських говорів і фольклору.

28

У першій половині XIX століття вийшли збірки українських народних пісень, записаних із народних уст, різноманітні за жанром і формою твори українських письменників (Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Левка Боровиковського; «Русалка Дністровая» Якова Головацького, Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича).

Процес становлення української літературної мови на живій народній основі завершив Тарас Шевченко.

Першу українську граматику на фактичному матеріалі середньонаддніпрянських говорів уклав 1805 року Олексій Павловський. Протягом тривалого часу «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое описание существеннейших отличий, отдаливших малорусское наречие от чистого российского языка» була єдиним посібником у цій галузі і відіграла значну роль як у розвитку української літературної мови, так і в розвитку україністики.

ВАШ КОМЕНТАР

Спишіть текст, розкриваючи дужки. Зробіть висновок про роль літературної мови у становленні держави.

Виникнувши на основі одного діалекту, літературна мова (в, вв)ібрала в себе виражальне багатство всіх інших діалектів, говорів та говірок і обслуговує суспільство в цілому. Літературна мова є мовою державних установ, громадських організацій, армії, школи, науки, літератури, засобів ма(с, сс)ової інформації. Літературна мова не збігається з жодним діалектом, вона багатша, розвине(н, нн)іша, досконаліша за будь-який інший. Літературна мова становить культурне надба(н, нн)я нації, виступає важливим чи(н, нн)иком єдності народу і його духовного розвитку, розвитку науки й матеріального виробництва (І. Ющук).

Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Виходячи з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка. 2. Не дивлячись на сильний дощ і рвучкий вітер, ми пішли в похід. 3. «Ніхто з інтелігенції безсумнівно ніколи з призи́рством не говорив про людей фізичної праці», — писав Василь Сухомлинський. 4. В творі піднімаються проблеми, важливі для сьогоднішнього дня. 5. Лекцію з культури мовлення прочитав професор Людмила Омельчук. 6. На порядку денному нашого зібрання ще одне малесеньке питання — розгляд характеристики учнів, які будуть вступати у воєнне училище. 7. Дружна порада — це самі кращі слова, які можна почути в скрутну хвилину. 8. Зустріч було призначено на пів другої, але я прийшов раніше, боявшись спізнитися. 9. Немає успіхів тільки той, хто не бачить перед себе чіткої мети. 10. Повернувшись додому, було вже пізно (З учнівських творів).

«Я хочу сказати своє слово». Чи знайомі ви з котом Інжиром, відомим комікс-персонажем, якого придумала українська художниця Олена Павлова? Прочитайте його дотепні вислови за посиланням: <http://coma.net.ua/13638>. Подискутуйте на тему краси української мови з однолітками (за можливості, у соціальних мережах).

ВАШ КОНСПЕКТ

Літературна мова — це оброблена, унормована форма загальнонародної мови, яка в писемному та усному різновидах обслуговує культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності.

За функціональним призначенням — це мова державного законодавства, освіти, науки, мистецтва, засобів масової інформації, засіб спілкування людей у виробничо-матеріальній і культурній сферах. Саме тому літературна мова — це фундамент, на якому будується держава.

§ 5

ВИНИКНЕННЯ ДАВНІХ ДІАЛЕКТІВ. СУЧАСНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Як взаємодіють діалекти з літературною мовою?

Діалектом (наріччям) називають сукупність специфічних мовних особливостей — фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних, що не властиві літературній мові, але характерні для усного мовлення населення, яке проживає у певній місцевості.

Розрізняють три основні діалекти (три групи говорів) української мови: **північний, південно-західний і південно-східний.**

Північний (або поліський) діалект поширений на території Чернігівської, північної частини Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей.

Південно-західний діалект охоплює території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, а також північну частину Миколаївської, північну і західну частини Одеської, південну Волинської, Рівненської, Житомирської областей.

Південно-західний діалект поділяється на декілька говорів: **волинські, наддністрянські, закарпатські, гуцульські, буковинські, подільські, лемківські.**

Південно-східний діалект охоплює найбільший мовний масив порівняно з іншими діалектами. Він поширений у південній частині Сумської і Київської областей, на території Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Луганської, Донецької, Кіровоградської, Запорізької, Черкаської, Херсонської, у південній частині Одеської та Миколаївської областей. Словниковий склад, фонетична система і граматична будова цього діалектного масиву найближчі до літературної мови, оскільки літературна мова розвивалася на базі південно-східних говорів.

Цей діалект поділяється на три групи говорів: **середньонаддніпрянську, слобожанську, степову.**

ВАШ КОМЕНТАР

30

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю «Мовні особливості українських територіальних діалектів» і дайте відповіді на запитання.

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ

Діалект	Фонетичні особливості	Морфологічні особливості	Лексичні діалектизми
Північний діалект	1. У ненаголошеній позиції на місці звука [i], що чергується з [o], вживаються дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або звук [y]: <i>куонь, куень, куинь, кунь</i> ; у ненаголошеній позиції вживається в закритому складі [o], а не [i]: <i>радость, щирість</i> . 2. На місці [i] у ненаголошеній позиції в закритому складі замість [e] вживається дифтонг [ie]: <i>ніеч, шієсть</i> .	1. Іменники типу <i>знання, життя</i> вживаються із закінченням <i>-є</i> : <i>життє, знаннє</i> . 2. Прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини здебільшого мають закінчення <i>-и, -і</i> , а не <i>-ий, -ій</i> : <i>стари дід, сині папір</i> .	<i>Кіяхи</i> (кукурудза), <i>кукуля</i> (зозуля), <i>лісавиця</i> (драбина), <i>веселики</i> (журавлі), <i>без</i> (бузок), <i>ясниця</i> (веселка)

Діалект	Фонетичні особливості	Морфологічні особливості	Лексичні діалектизми
	<p>3. На місці [i], що не чергується з [o] та [e], у ненаголошеній позиції виступає дифтонг [ie], але може зберігатися [i]: <i>сієно, лієто</i> і <i>сіно, літо</i>; у ненаголошеній позиції з'являється [e]: <i>беда, мешок</i>.</p> <p>4. На місці ненаголошеного [a] (орфографічне я) вживається [e]: <i>паметь, десеть</i>.</p> <p>5. Звуки [p] та [ц] у всіх позиціях тверді: <i>зора, порадок, молодица, хлопец</i></p>	<p>3. Прикметники чоловічого роду у називному відмінку множини мають закінчення -и, а не -і: <i>зелени садки, молоди лісники</i>.</p> <p>4. Прикметники і займенники жіночого і середнього роду в називному відмінку однини мають закінчення -ая (-яя), -еє (-єє): <i>зеленая, зеленее, тая, усякая, усякеє</i>.</p> <p>5. Постфікс -ся зворотних має форми -се, -сь: <i>сміявсе, дививсь</i></p>	
Південно-західний діалект	<p>1. В іменниках середнього роду типу <i>життя, знання</i> немає подовження приголосних, вживається закінчення -є: <i>житє, знанє</i>.</p> <p>2. Ненаголошений [o] перед наступним складом з [y] вимовляється з наближенням до [y]: <i>ко^oжух, тво^oю</i>.</p> <p>3. Звук [p] у всіх позиціях твердий, а в деяких говорах між [p] і наступним голосним з'являється [й]: <i>зора, порадок і зорйа, порйадок</i>.</p> <p>4. Деякі приголосні дзвінки звуки в кінці слів оглушуються: <i>діт, дуп, голуп</i> (замість <i>дід, дуб, голуб</i>)</p>	<p>1. Іменники I і II відміни м'якої групи в місцевому відмінку мають закінчення -и: <i>на кони, на землі</i>.</p> <p>2. Іменники II відміни в давальному відмінку однини мають закінчення -ови, -ьови, -єви: <i>братови, конєви, сонцьови</i>.</p> <p>3. Іменники жіночого роду в орудному відмінку в частині говорів мають закінчення -ов, а чоловічого роду — -ом: <i>руков, ногов, коньом</i>.</p> <p>4. Широко вживаються давні короткі форми займенників <i>мя, тя, мі, ті, ню</i> (замість <i>мене, тебе, мені, тобі, їй, нею</i>).</p> <p>5. У дієсловах 3-ї особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу широко вживається твердий кінцевий -т: <i>носит, зроблят</i>.</p> <p>6. Постфікс -ся зворотних дієслів вживається окремо й найчастіше перед дієсловом: <i>він ся дивит</i>.</p> <p>7. Часто вживаються давні складені форми майбутнього часу: <i>я буду робив, ти будеш казала</i></p>	<p><i>Бардзо</i> (швидко), <i>вуйко</i> (дядько), <i>ногавиці</i> (штани), <i>фляра</i> (сопілка), <i>ватра</i> (вогонь), <i>неньо</i> (батько)</p>

Діалект	Фонетичні особливості	Морфологічні особливості	Лексичні діалектизми
Південно-східний діалект	<p>1. Ненаголошений [о] перед наступним складом з [у] та [і] вимовляється з наближенням до [у]: <i>го^ллубка, со^лбі</i>.</p> <p>2. Звуки [е] та [и] взаємно наближуються у вимові: <i>се^лло, жи^лвеш</i>.</p> <p>3. Звук [р] здебільшого вимовляється м'яко: <i>зоря, кобзарь</i>.</p> <p>4. Шиплячі звуки можуть вимовлятися пом'якшено: [ч'исто], [курч'а]</p>	<p>1. Дієслова II дієвідміни у 3-й особі в ненаголошеній позиції мають закінчення <i>-е: робе, ходе</i>.</p> <p>2. У багатьох говорах у дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу немає чергування кореневих приголосних: <i>прося, возю, ходю</i>.</p> <p>3. У деяких говорах уживаються стягнені дієслівні форми у 3-й особі однини теперішнього часу: <i>гада, співа, літа</i> (замість <i>гадає, літає, співає</i>)</p>	<p><i>Квасець</i> (щавель), <i>банити</i> (мити), <i>утлий</i> (кволий), <i>жабуриння</i> (водорості), <i>лавка</i> (магазин), <i>ловкий</i> (гарний)</p>

1. Для яких діалектів характерна тверда вимова звука [р]?
2. Для яких груп говорів властива пом'якшена вимова шиплячих приголосних?
3. У якому діалекті між звуком [р] і голосним можлива поява звука [й] (*бурйа, морйе*)?
4. Для якого наріччя властива вимова дифтонгів [уо], [уе], [уи], [уі] на місці звука [і] у закритому складі, що чергується з [е] або [о] у відкритому складі?
5. У якому діалекті можливе оглушення кінцевих дзвінких приголосних?
6. Для якого діалекту характерне вживання постфіксів **-се**, **-сь** у зворотних дієсловах (замість літературного **-ся**)?
7. У якому наріччі постфікс **-ся** зворотних дієслів відокремився й уживається перед дієсловом (*він ся дивит*)?
8. У якому діалекті відсутнє чергування кореневих дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу?
9. У якій групі говорів іменники жіночого роду в орудному відмінку мають закінчення **-ов** (*головов, землявов*)?
10. Для якого діалекту характерне закінчення **-и** в місцевому відмінку іменників I і II відміни м'якої групи?
11. У якому наріччі вживаються стягнені форми прикметників чоловічого роду (*дурни розум, зли собака*)?

- 1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».
Прочитайте текст. Випишіть діалектні слова, доберіть до них літературні відповідники (за контекстом). Здійсніть взаємоперевірку робіт.

— І де ті дітиська ото полізли! Тошненько мені та нудненько мені! Ото залізли, може, в багно, — матінко Божа, хорони! — тошніла мати. А батько мовчав. Засвітили лампочку. Мати не вгавала і квоктала далі: — То вже так далі не може бути... І чому ти того лобуза,

отого старшого (знов старшого!) не випариш добре? Де ж чувано, де ж видано, щоб у таку пору і не було дітей дома?

Батько ні пари з уст. Тяжко сів біля столу, закинувши наперед настільника, щоб бруднізними рукавами не замазати його. Виразу його обличчя при такому мізерному освітленні побачити годі, але ота тверда мовчанка і таке ж уперте лебедіння матері вимовно казали про все, що твориться в тих мужицьких душах (У. Самчук).

II «Я хочу сказати своє слово». Як ви знаходите спільну мову з представниками різних поколінь? Поділіться з однолітками досвідом спілкування у вашій родині.

ЗАУВАЖТЕ! Літературна мова, взаємодіючи з діалектами і говорами, поповнюється новими лексичними і виражальними засобами. Деякі діалектизми, як-от: *плай, полонина, смерека, трембіта* — стали загальноновживаними словами.

У зв'язку з поширенням освіти літературна мова впливає на діалектне мовлення, звужуючи сферу вживання діалектизмів.

Діалектизми можуть вживатися в художній літературі як засіб мовної типізації персонажів.

ВАШ КОМЕНТАР

32

Уявіть, що ви подорожуєте Україною. Складіть діалог, відтворюючи особливості мовлення представників різних регіонів:

- з дідусем-гуцулом;
- з бабусею з Чернігівщини.

33

Прочитайте гуцульські прислів'я і приказки. Випишіть лексичні, граматичні й фонетичні діалектизми.

1. Перед богатим двирі откривавуть, а перед будним закривавуть.
2. Не заплатиш дорого, не меш їсти доброго.
3. Нема понад ню, як понад війтову свиню.
4. Надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жила.
5. Ні з собов не візьми, ні домів не лиши.
6. Має очі, а ни видить.
7. Як ся файно зачело, так ся файно й скінчело.
8. Я з тобов, як риба з водов.
9. Бив би-м тя, та жаль ми тя, а пустив би-м тя, та ся бою, що втечеш!
10. Більмо окуви не шкодить, лиш то, що око не видить.
11. Б'ють і в фіст, і в гриву.
12. Бувало і куря кувало, а нині й зозуля не хоче (Нар. творчість).

ВАШ КОНСПЕКТ

Місцеві (територіальні) діалекти — це форми загальнонародної мови, що вживають лише в певній місцевості.

Діалекти мають специфічні ознаки (фонетичні, лексичні, граматичні), яких немає в літературній мові. У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

Літературна мова багатша за територіальні діалекти, вона обслуговує найвищі форми суспільних відносин. Діалекти та літературна мова взаємодіють: найкращі елементи з діалектів збагачують літературну мову, а елементи літературної мови засвоюються діалектами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

АКАДЕМІЧНЕ ЕСЕ

- 34** Пригадайте, що таке есе. Опрацюйте теоретичний матеріал. Зробіть висновок, якого типу есе ви найчастіше створюєте.

Слово есе походить від французького *essai*, що означає «спробувати», «спроба». Цей жанр чи не найкраще ілюструє рівень інтелектуального розвитку особистості і те, наскільки сформовані компетентності, необхідні в житті, показує здатність до критичного мислення, обґрунтування власної позиції, вирішення певних проблем.

Розрізняють есе **літературне** й **академічне**.

Літературне есе — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми.

Академічне есе призначене для перевірки інтелектуальних здібностей (розвитку критичного мислення) і демонструє вміння викладати власні думки логічно й у потрібній для розкриття теми послідовності. Крім того, і літературному, й академічному есе притаманні індивідуальний авторський стиль і лексичне багатство. Академічне есе буває стислим (його пишуть в аудиторії протягом обмеженого часу) і розгорнутим (практикують у закладах вищої освіти), коли студенти виконують його вдома протягом тривалого часу як підсумок опрацювання наукових джерел з певної теми, аналізуючи й узагальнюючи результати дослідження.

- 35** «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю й підготуйте розповідь про види академічного есе.

РІЗНОВИДИ АКАДЕМІЧНОГО ЕСЕ

Різнovid	Мета написання	Структура
Причиново-наслідкове есе	Автор показує причиново-наслідкові зв'язки між предметами та явищами наслідків, які з цього випливають	Вступ ↓ Основна частина Можуть розглядатися кілька причин, що призвели до певного наслідку; одна причина, яка має кілька наслідків; ланцюжок із причин, кожна з яких тягне за собою наслідок ↓ Висновок

Різновид	Мета написання	Структура
Класифікаційне есе	Автор демонструє навички розподілення об'єктів (процесів, явищ) за класами (групами тощо) відповідно до визначених ознак	<p style="text-align: center;">Теза</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Основна частина (аналіз складових цілого). Виокремлення суттєвого й відкидання другорядного; розподіл/групування відбувається за спільним критерієм</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Висновок</p>
Порівняльно-зіставне есе	Оцінити здатність учня порівняти два предмети чи явища й встановити між ними спільні або відмінні риси	<p style="text-align: center;">1. Теза</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Аналіз особливостей першого предмета/ явища</p> <p style="text-align: center;">Аналіз особливостей другого предмета/ явища</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Висновок</p> <hr/> <p style="text-align: center;">2. Теза</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Паралельне висвітлення двох-трьох спільних або відмінних ознак обох предметів/ явищ, які аналізують</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Висновок</p>
Дискусійне есе	Автор показує здатність критично мислити й уміня бачити певне явище в усій його суперечливості й з різних точок зору	<p style="text-align: center;">Теза</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Аргумент</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Контраргумент</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Висновок</p>
Ілюстративне есе	Автор доводить певну думку, спираючись на конкретні й переконливі приклади, що безпосередньо стосуються тези (твердження)	<p style="text-align: center;">Теза</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Аргументи, приклади</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p style="text-align: center;">Висновок</p>

Різновид	Мета написання	Структура
Мистецько-критичне есе	Автор аналізує твори мистецтва й висловлює критичну думку щодо них	<p>Вступ, теза</p> <p>↓</p> <p>Основна частина (аргументований аналіз переваг і недоліків мистецького твору)</p> <p>↓</p> <p>Висновок</p>

ЗАУВАЖТЕ! Усі есе мають однакову структуру: теза, основна частина, висновок. Але есе й твір-роздум — не тотожні види робіт. Есе, на відміну від роздуму, не обмежує право автора у самовираженні, але вимагає утримування фокуса уваги на порушеній проблемі, дотримання стилістичної єдності роботи.

Прочитайте теми і проблемні запитання. Поміркуйте, який різновид академічного есе доцільно використати для висвітлення поданої проблеми.

- Етапи розвитку української мови.
- Молодіжний сленг — розвиток чи деградація мови?
- Чим різняться поняття *мова* і *мовлення*?
- Спільні й відмінні ознаки художнього й публіцистичного стилів мовлення.

1 *«Я хочу сказати своє слово»*. Прочитайте есе, визначте його особливості. Чи поділяєте ви думки автора? Подискутуйте.

НЕБЕЗПЕЧНІ ЗРУЧНОСТІ

Технічний прогрес — то річ дуже корисна для тіла та доволі небезпечна для душі. Його стрімкість перебудовує навіть ментальність народу, не кажучи вже про аспекти побутового життя. Розум наш від нього набуває, а от душа, на жаль, втрачає. Обов'язковість цих втрат неминуча.

Ми вже не уявляємо собі, як можна жити без стільникового телефону. Мобільний зв'язок зробив наше життя більш насиченим на події, інформацію, безпеку. Навіть подіями, про які б ми воліли не знати, обсягом інформації, яку ми не в змозі перетравити, і безпекою золотої клітки.

Раніше, коли чоловік повертався додому, він із дружиною за вечерею ділився новинами, враженнями, думками. Нині такої потреби немає: вона вже в курсі, онлайн відстежила. Вона теж нічим чоловіка не здивує. Тобто патріархальна в класичному вигляді сімейна вечера канула в Лету. Як один із елементів того цементу, що скріплює й робить доцільним подружнє життя.

Раніше, коли ми мали лише стаціонарний телефон, по якому довго не побазикаєш, ми частіше зустрічалися з друзями, бо «стільки накопичилося! Треба обов'язково зустрітися!». І летіли через усе місто, викроївши годинку. Тепер і такої духовної потреби немає: ти поінформований, як вони почуваються, чим переймаються й що їх хвилює — по саме горло. І після культових слів «до зв'язку!» ти інформаційно спустошений, як гаманець після відвідин крамниці.

Далі більше: винайшли скайп. Чудова річ для бізнесу й спілкування. Долає картинкою будь-які відстані. Відпадає потреба регулярно їздити до старих у село. Можна показувати їм онуків щовечора.

Повна прозорість загрозлива не для тих, хто хоче щось приховати, а для тих, кому приховувати нічого. Адже голий король — завжди кумедний! Найсильніше відчуваєш самотність саме під скляним ковпаком. Не кажучи вже про стреси, які спіткають пересічну людину, коли її приватне життя фактично стає публічним. Але, як означено вище, це ціна, яку ми змушені платити за зручності. Що ж далі запропонує технічний прогрес? У який бік посуне нас у гонитві за комфортом у спілкуванні й передачі інформації?

Завжди поділяв думку того мудреця, який сказав, що людство, замість того щоби навчитися ходити, винаходить усе більш і більш досконалі милиці. Технічний прогрес не зробить нас кращими. Він зробить життя трохи комфортнішим (З журналу).

- II Напишіть есе «Чи можна обійтися без соціальних мереж?». Скористайтеся пам'яткою.

Як писати есе?

- Обміркуйте запропоновану тему (проблему), сформулюйте тезу.
- Визначте, який різновид есе (за формою і стилем) буде доречним для розкриття теми; зверніть увагу на мету роботи, вимоги до її змісту й структури.
- Поміркуйте над належною аргументацією вашої тези та наведенням переконливих прикладів.
- Подбайте про те, щоб ваша робота була цікавою та оригінальною.
- Складіть план, напишіть есе на чернетці.
- Перечитайте написане, дайте оцінку власній роботі: чи відповідає робота жанровим ознакам есе та меті написання, наскільки чітко сформульована теза, чи розкрито проблему і чи переконливими є наведені вами докази й приклади.
- Переконайтеся, що висновок впливає із наведеної аргументації і відповідає порушеній проблемі.
- Перепишіть есе в зошит.

1. Чому мову називають суспільним явищем?
2. Які функції виконує мова в суспільстві?
3. До якої мовної сім'ї належить українська мова?
4. Які мови є найближчими до української? Назвіть спільні риси, якими характеризуються східнослов'янські мови.
5. Які виділяють етапи в розвитку української мови? Хто був зачинателем, а хто — основоположником української мови?
6. Що вам відомо про виникнення писемності у східних слов'ян?
7. На який час припадає розвиток українського мовознавства?
8. Поясніть, яке значення мала граматики Мелетія Смотрицького.
9. Чим особлива граматики Івана Ужевича?
10. Розкрийте зміст поняття *літературна мова*. Яке значення має літературна мова для формування нації і держави?
11. Що таке норма літературної мови? Які норми літературної мови вам відомі?
12. Прочитайте речення. Визначте, які норми літературної мови порушено. Відредаговані речення запишіть.

1. Дякуючи наполегливій праці кожен може досягнути успіху.
2. Туристи, відпочиваючі на узбережжі, милувалися мальовничими краєвидами.
3. Ходити по залізничним коліям дуже небезпечно.
4. А моя особиста думка по поводу цього питання вас не цікавить?
5. Ми прагнемо до прогресу незтримного руху вперед.

13. Що таке діалекти? Які три групи говорів української мови ви знаєте?
14. Прочитайте речення, записані фонетичною транскрипцією (без наголосів). За фонетичними, граматичними та лексичними ознаками визначте, до яких діалектів належать подані вислови.

1. [вуйна г'ірко с'а всм'іхнула // за добров хвил'ов злу ждай].
2. [молоди хлопец складав с'ієно на вуоз / а куон' попасав' не^адалеко].
3. [гри^еби так ловко поховалис'а сере^ад трави/ шч'о н'іхто йіх і не побаче].

*«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»*

Дивуєшся дорожочінності мови нашої:
в ній що не звук, то подарунок,
все крупно, зернисто, як самі перла.

Микола Гоголь

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО ЇЇ ЗВУКОВУ СИСТЕМУ

§ 6

МІСЦЕ ФОНЕТИКИ ТА ОРФОЕПІЇ В СИСТЕМІ МОВИ. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ

Яке місце посідає звук серед інших мовних одиниць?

Фонетика (від грецьк. *phonetikos* — *звуковий*) — розділ мовознавства, у якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються в мовному потоці.

Орфоепія (від грецьк. *orthos* — *прямий, правильний, рівний* і *eros* — *слово, мова*) — це розділ мовознавчої науки, що вивчає сукупність правил про літературну вимову.

38

I Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Будь-яка мова неможлива без її «природної матерії», тобто, насамперед, звуків, які сприймаються органами слуху й служать матеріалом для створення основних мовних одиниць — слова і речення. Слово складається з ряду членороздільних звуків, пов'язаних між собою в певній послідовності й об'єднаних словесним наголосом. Матеріалом для створення речення теж служать комплекси конкретних мовних звуків, об'єднаних певною інтонацією. Різниця в значенні окремих слів і речень матеріально виражається в різному їхньому звучанні. Першорядна роль при цьому належить звукам, що виконують смислорозпізнавальну роль, тобто розрізняють слова та їхні форми (*Н. Тоцька*).

II «Я хочу сказати своє слово». Сформулюйте одним реченням висловлювання про звук як мовну одиницю.

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про предмет вивчення описової та історичної фонетики.

Фонетика	
Описова	Історична
<p>Вивчає звукову систему мови на певному етапі розвитку в таких аспектах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з погляду артикуляції — як наслідок руху органів мовлення; • з погляду сприймання — як розуміють звуки ті, хто їх чує; • з акустичного погляду — як явище фізичне; • з лінгвістичного погляду — вивчення ролі звукової сторони мови з погляду її смислових функцій 	<p>Вивчає розвиток звукової сторони мови протягом ряду епох, зокрема, встановлює виникнення або занепад певних звуків, розвиток певних звукових явищ та процес становлення сучасної фонетичної системи</p>

ЗАУВАЖТЕ!

Перший науковий опис фонетики української мови на загальнослов'янському фоні знаходимо у праці словенського мовознавця Франца Міклошича «Порівняльна граматики слов'янських мов» (1852 р.), де подається цілісний короткий нарис української фонетики поряд із нарисами фонетики інших слов'янських мов.

Перші спроби проникнення в історію фонетичних явищ української мови є у працях Олександра Потебні «Про звукові особливості руських наріч. Малоруське наріччя» (1865 р.), «Замітки про малоруське наріччя» (1870 р.), «До історії звуків російської мови», у яких описано не одне явище історичної фонетики української мови.

Уперше цільний огляд історичної фонетики української мови здійснив Павло Житецький у дослідженні «Нарис звукової історії малоруського наріччя». На особливу увагу заслуговує перший том «Української граматики для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я» Агатангела Кримського (1907 р.). Ця книжка збагатила історію української мови величезним фактичним матеріалом, здобутим як зі староруських, так і зі староукраїнських пам'яток. До речі, значна частина цієї праці відведена публікації уривків як із оригіналів, так і з давніших копій староукраїнських пам'яток переважно XIV–XV, а також і пізніших століть.

Значної уваги фонетичним явищам приділено у виданні «Граматики руської (української) мови» (1913 р.), автором якої був учений із Буковини Степан Смаль-Стоцький.

Відчутно просунули вперед вивчення історичної фонетики української мови, як і інших східнослов'янських мов, праці видатного російського вченого-мовознавця Олексія Шахматова «Нарис найдавнішого періоду історії російської мови» (1915 р.) та «Короткий нарис історії малоруської (української) мови» (1916 р.).

Помітне поживлення у вивченні історичної фонетики української мови почалося лише в 50-х роках ХХ століття. З'являються статті, підручники, монографії Леоніда Булаховського, Михайла Жовтобрюха, Миколи Наконечного.

«Допитливість створює вчених і поетів»

Щоб дізнатися більше з фонетики, орфографії та морфології, радимо вам звернутися до інтерактивного посібника Я. Гончарової «Українська мова. Від фонетики до морфології», яка розміщена на ресурсі <https://ukr.ed-era.com>

Юрій Шевельов 1979 р. написав «Історичну фонологію української мови», у якій показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської на широкому історичному, діалектному, міжмовному та текстуальному ґрунті, встановив глибинні системно-причинові зв'язки між окремими фонетичними змінами, дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі.

Значний внесок у розвиток експериментальної фонетики в 60–90-х роках минулого століття зробила Ніна Тоцька — автор монографії, підручників та численних статей про артикуляційну та акустичну природу голосних.

ВАШ КОМЕНТАР

40 Прочитайте групи слів. Простежте, як зміна тільки одного звуку впливає на зміну значення слова. Визначте кількість звуків у наведених словах.

Джміль — хміль, ґава — пава, гніт — гніт, грати — ґрати, брати, орати, гніт — гнів, лити — вити, мити, шити, жити, рити; ліс — ліз, лінь — тінь, досвід — дослід, день — пень, зірка — дірка, ялина — калина, малина.

41 Прочитайте подані слова зліва направо, а потім навпаки. Складіть 5–6 речень з окремими словами.

Гул, рік, тік, мир, серп, ліс, трап, лід, кіт, козак, ріг, сир.

42 **1** «Я хочу сказати своє слово».

Прочитайте зразки паліндромів із віршів поетів-експериментаторів Івана Іова та Олега Будзей. Яке враження на вас справили ці твори?

1. А мир трима віче мечів, —
Від меча мру — сурмачем дів.
2. А вир зорі розрива.
3. І жевріли лір вежі (Іван Іов).
4. Козак з казок.
Уже лисі ліси... Лежу.
Уже ребра татар бережу.
Умру. Суму сум — у сурму,
А мене нема... (О. Будзей).

Вірш-рак
І. Величковського

Паліндром — слово, число, набір символів, словосполучення або віршований рядок, що однаково читається в обох напрямках (зліва направо та справа наліво). Українські вірші-паліндроми почав писати ще в XVII столітті *Іван Величковський*, який називав їх віршами-раками і дав таке визначення: «Рак літеральний — це вірш, літери якого, й навпаки читаючись, той же текст виражають». Приклад рака літерального Івана Величковського: «Аки лев и тамо о мати велика».

- II Складіть і запишіть висловлювання (текст) зі словами *талант, талан, обдаровання, обдаровувати*.

«ЯК ПАРСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ТАЛАНТ • ТАЛАН, ОБДАРУВА́ННЯ • ОБДАРО́ВАННЯ

Доволі часто слова *талáнт* і *талáн*, *обдарува́ння* й *обдаро́вання* вживають у невластивих їм значеннях. Щоб уникнути непорозумінь, запам'ятайте, що слово *талант* означає видатні природні здібності людини або саму людину з такими здібностями, хист. Слово *талант* є синонімом слова *обдаро́вання*. Отже, можемо сказати *мати талант, художній талант, талант педагога, музичне обдаровання, самобутній талант, всебічне обдаровання, талановита людина*.

Талан — доля, життєвий шлях кого-небудь. Не мати талану, не знайти талану, мати гіркий талант — означає не мати щастя, долі. Про таких людей кажуть: *бідолаха, сердешний, безталанний*. Коли людина не отримала, не досягла того, про що мріяла, кажуть *не поталанило*.

Обдарува́ння — наділяння дарами, подарунками; дарування чого-небудь. Це слово ми вживаємо в такому значенні, наприклад: *Доля щедро його обдарувала або Родичі обдарували молодих*.

43

- I «Уява охоплює весь світ». Прочитайте текст. Скажіть, як за допомогою звукових ефектів виразилося сприйняття твору.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жіну від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні.

Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу. Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Як вони оте

Юрій Камішний.
Голос трави

роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Цікавий я знати, як вони оте роблять? Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала

другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно (М. Коцюбинський).

- II Уважно розгляньте репродукцію картини Юрія Камішного «Голос трави». Складіть письмовий опис зображеного, використовуючи звуконаслідування.

ВАШ КОНСПЕКТ

Звук — найменша мовна одиниця, яка є своєрідним «будівельним матеріалом» для слів, словосполучень, речень. Головна функція звука — смислорозпізнавальна.

Звук є об'єктом вивчення фонетики. Перші праці з фонетики української мови створені в 60–70-х роках XIX століття, найбільший розвиток цієї галузі мовознавства — 50–60-ті роки XX століття.

§ 7

ЗВУК І ФОНЕМА. КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Чи тотожними є поняття *голосні звуки* і *голосні фонем*?

44

Прочитайте текст. Скажіть, чим звук відрізняється від фонем.

У середині XIX століття, коли, завдяки успіхам точних наук і техніки, лінгвісти отримали можливість використовувати для вивчення звукового мовлення різні технічні засоби, учені були дуже розгублені: пристрої фіксували величезну кількість звуків, які не

піддавалися ні обліку, ні систематизації, адже жоден звук не вимовлявся абсолютно так само не тільки різними людьми, а й тим самим мовцем, коли його просили повторити вже сказане слово. Зняти це протиріччя, упорядкувати весь цей фонетичний хаос, звести безкінечне розмаїття реальних звуків до обмежених повторюваних одиниць мовної системи дозволило запровадження поняття *фонема*.

Фонема як функціональна одиниця матеріалізується в звуках. Однак фонема й звук не одне й те саме. Це різні величини. Відмінність між фонемою і звуком можна пояснити так:

1. Фонема — соціальне явище, тобто це те спільне в звуці, що робить його впізнаваним незалежно від особливостей його вимови різними людьми; звук — індивідуальне явище.

2. Фонема — одиниця мови, а звук — одиниця мовлення.

3. Фонема — абстрактна одиниця (вона існує в уяві мовців), а звук — конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане на електронний пристрій.

4. Фонема — величина стала; звук — величина залежна: наприклад, у слові *футбол* звук [т] під впливом сусіднього дзвінкого [б] вимовляється як [д], однак цей звук [д] представляє фонему /т/ (З довідника).

Голосні — це звуки людської мови, основу яких становить голос.

При вимові голосних звуків струміль повітря, вийшовши з легень і проходячи по гортані, спричинює вібрацію зімкнених напружених голосових зв'язок, далі рухається до ротової порожнини вже у вигляді звукової хвилі з періодичними коливаннями і вільно виходить назовні. Ротова порожнина відіграє при цьому роль резонатора, який за рахунок руху нижньої щелепи та переміщення язика в горизонтальній і вертикальній площинах змінює свої розміри та форму, що є вирішальним при творенні голосних різної якості.

В українській мові 6 голосних звуків: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

За місцем творення (береться до уваги рух язика в горизонтальній площині ротової порожнини) виділяються голосні **звуки переднього ряду** ([е], [и], [і]) та **заднього ряду** ([а], [о], [у]).

Залежно **від ступеня підняття язика**, тобто від його руху у вертикальній площині, розрізняють голосні звуки **низького** ([а]), **середнього** ([е], [о]), **високо-середнього** ([и]) і **високого** ([і], [у]) **ступенів підняття**.

За **участю губ** голосні поділяються на **неогублені** (нелабіалізовані) й **огублені** (лабіалізовані). До огублених належать [о], [у], решта голосних звуків неогублені.

ВАШ КОМЕНТАР

45

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».
Накресліть і заповніть таблицю «Класифікація голосних звуків».

КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Підняття	Ряди		
	передній	середній	задній
Високе			
Високо-середнє			
Середнє			
Низьке			

46

Визначте голосні звуки за поданими ознаками та доповніть характеристику звуків тими ознаками, яких тут не вказано.

1. Звук високо-середнього підняття.
2. Огублений звук середнього підняття.
3. Звук переднього ряду середнього підняття.
4. Огублений звук високого підняття.
5. Звук низького підняття.
6. Звук високого підняття заднього ряду.
7. Звук високого підняття середнього ряду.

47

Спишіть текст, розкриваючи дужки.

«У-у-тю-тю, га-а-арна дити-и-инка!» Таке мовле(н, нн)я для вуха дорослого звучить понадміру солодко, але для немовлят це важлива лекція, яку читають найголовніші люди в жи(т, тт)і — мами. Вони з малятами розмовляють підвище(н, нн)им голосом, з особливими інтонаціями, розтягуючи голосні. Уче(н, нн)і встановили, що мами так говорять усіма мовами світу. Психологи підкреслюють важливість відкри(т, тт)я: саме з чіткої артикуляції голосних починалася мова наших далеких пращурів (*В. Федоренко*).

48

Прочитайте поезію Ганни Чубач, визначте тему й основну думку. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Схарактеризуйте голосні звуки у виділених словах за такими ознаками: ряд, підняття, огубленість, наголошеність.

Святкую день: в..селий і сумний
Який не є, а я його святкую.
 У кожнім ранку **сті**льки нов..зни,
 Що я невдач м..нулих не рахую.
 Хай кожна мить м..нається, л..тить...
 Але на святі **дов**шають хв..лини.
 Чим **яскравіше** день мій відгорить,
 Тим більше світла до людей полине.
 І вечори святкові не **спі**шать:
 Останній промінь спішно не ховають.
 Якщо із буднів не зробити свят,
 То і **найвищі** обрії зл..няють.

Поняття звук і *фонема* не є тотожними. Звук — поняття фізичне й акустичне. Коли ж мова йде про лінгвістику, доречно вживати термін *фонема*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СТИЛІ МОВЛЕННЯ

49

Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про стилі мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль	Сфера вживання	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, приватне листування	Невимушеність висловлення, емоційність
Науковий	Наука, техніка, освіта, виробництво	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, підручники	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Дипломатія, діловодство, судочинство, економіка	Регулювання ділових відносин між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності, пряме значення слів
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив на людей, формування громадської думки	Газетні статті, виступи на мітингах, зборах	Закличність, яскраво виражена оцінка предмета чи явища
Художній	Художня література	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

Прочитайте тексти. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Обґрунтуйте свою думку.

1. Чуємо деколи, що мова наша не багата нюансами, не така витончена, як, скажімо, французька. Але звідки тоді в українських піснях оця естетична чистота, цнотлива краса, рідкісна милозвучність? Звідки таке багатство поетичної символіки й мистецька довершеність, музичність образів, які приваблювали і Бортнянського, і Бетховена, і Лисенка?

Прочитайте в перекладі українською мовою Пушкіна і Шота Руставелі, Шекспіра і Сервантеса — і ви відчуєте божественну розкіш слова, сонцесяйні ритми поезії.

Безмежні можливості нашої мови. Навіть така сувора наука, як кібернетика, — і та знайшла в українській мові свою першодомівку. Маємо факт унікальний: енциклопедія кібернетики вперше в світі вийшла українською мовою в Києві (*О. Гончар*).

2. Стаття 10 (фрагмент).

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (*Із Конституції України*).

3. Мова належить до так званих вторинних систем. Вона існує не сама по собі, а в людському суспільстві, похідним від якого вона є. Водночас мова — один із факторів самоорганізації суспільства і невід’ємна ознака таких спільнот, як рід, плем’я, народність, нація (*Я. Радевич-Винницький*).

4. Рідна мово, расту я крізь тебе,
крізь родовища дум і краси.

Я курганом стою серед степу
на кордоні сльози і роси.

Я повітря вдихаю з тобою,
усміхаюся днем голубим.

Я сумною твоєю любов’ю

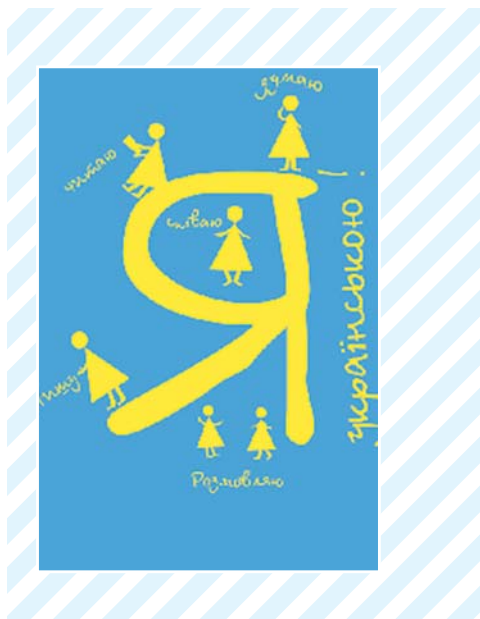
Мудрі всесвіти мов полюбив.

П. Перебийніс

5. — У тебе язик без кісток: що хоче, те й лопоче!

— Ні, це ти мелеш, як порожній млин.

— Гаразд, не гризімось, як собаки за кістку (*Нар. творчість*).

51

I «Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть текст, розкриваючи дужки. Визначте стильову належність висловлювання. Свою думку обґрунтуйте.

Барвінок малий — (вічно)зелений чагарничок. Кореневище (шнуро) подібне, горизонтальне. Листя (видовжено)гостре, (цільно)крає. Квіти (не)численні, одиничні, темно(блакитного) забарвлення. Мають (лійко) подібну форму. Плоди — циліндричні (дво)листовки, трохи (видовже-но)загострені. Насіння продовгасте, циліндричне. Цвіте у травні.

Барвінок малий поширений на території України в південних лісах, (лісо)степових і північних степових районах, у передгір'ях Криму і Карпат.

Барвінок малий часто розводять у садах і парках як декоративну (ґрунто)покривну рослину (З довідника).

II Зробіть висновок щодо обґрунтованості вживання слова *нечисленні* в тексті вправи.

§8

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

За якими ознаками класифікуються приголосні звуки?

В українській мові приголосні характеризують і класифікують за такими ознаками:

- за участю голосу і шуму в творенні (тобто за роботою голосових зв'язок);
- за місцем творення (за активним мовним органом);
- за способом творення;
- за наявністю або відсутністю палаталізації (пом'якшення).

За участю голосу і шуму (тобто за роботою голосових зв'язок) приголосні поділяють на **сонорні** й **шумні**.

Сонорними називають приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу. До сонорних приголосних належать: [в], [й], [р], [р'], [м], [н], [н'], [л], [л'].

Шумні приголосні, у яких шум переважає над голосом, називають **дзвінками**. Шумні приголосні, що творяться тільки за допомогою шуму, називають **глухими**.

Дзвінки й глухі приголосні утворюють співвідносні пари:

дзвінки	[б]	[д]	[д']	[з]	[з']	[дз]	[дз']	[ж]	[дж]	[г]	[г']
глухі	[п]	[т]	[т']	[с]	[с']	[ц]	[ц']	[ш]	[ч]	[х]	[к]

Глухий приголосний, що не має пари, — [ф].

52 *Хто швидше?* Запишіть у три колонки слова, що починаються:

- на сонорний приголосний;
- на дзвінкий приголосний;
- на глухий приголосний.

Лісоруб, дзвін, позивач, джерельце, сонце, хмарочос, яскраве, грім, фургон, мороз, насип, зерно, число, пейзаж, багаж, вир, ялинка, дракон, ціни, кит, жердина, матрац, радість, сестри.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться вислів Василя Сухомлинського.

53 *Хто швидше?* Запишіть подані слова у три колонки:

- ті, у яких усі приголосні звуки глухі;
- ті, у яких є сонорні та дзвінкі приголосні;
- ті, у яких є сонорні, дзвінкі і глухі приголосні.

Шпак, їдальня, єдність, зоря, копиця, подарунок, взуття, град, участь, чашка, сніданок, баркас, молодь, стиха, огрядний, індивідуальність, виріб, початок, сьогодні, скосити.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться продовження вислову Василя Сухомлинського: «Азбука — ...»

За місцем творення (або за активним мовним органом) усі приголосні поділяють передусім на **губні, язикові та глотковий**.

Губні приголосні творяться в результаті зближення нижньої губи з верхньою або верхніми зубами. **Язикові приголосні** залежно від того, яка частина язика артикулює до пасивного мовного органа (зубів, піднебіння, або задньої стінки глотки), поділяються на **передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові**. При творенні **глоткового звука** [г] корінь язика зближується із задньою стінкою глотки.

Отже, за місцем творення приголосні звуки бувають:

Губні	[б], [п], [в], [м], [ф]
Передньоязикові	[д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'], [ж], [ч], [ш], [дж], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р']
Середньоязиковий	[й]
Задньоязикові	[г'], [к], [х]
Глотковий	[г]

54

Хто швидше? Запишіть у три колонки слова, що починаються:

- на губний;
- на передньоязиковий;
- на задньоязиковий або глотковий.

Вапно, крякання, загін, стовп, поразка, гектар, хокеїст, лисиця, дотик, фраза, гроза, мавпеня, циркуль, трагедія, водяник, гас, храм, благання.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться народне прислів'я.

ЗАУВАЖТЕ!

За способом творення шуму, тобто за характером перепони, утворюваної на шляху видихуваного струменя повітря, приголосні поділяють на **зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні (африкати) і дрижачі**.

Зімкнені приголосні творяться при щільному зімкненні (дотику) мовних органів, яке розривається видихуванним струменем повітря. Зімкнені приголосні поділяють на:

- **ротові приголосні**, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот: [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [к];
- **носові приголосні**, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот і через ніс: [м], [н], [н'].

Щілинні приголосні творяться при зближенні мовних органів до вузької щілини: [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [й], [г], [х], [л], [л'].

Зімкнено-щілинні приголосні (африкати) — це приголосні, при яких мовні органи утворюють зімкнення, яке не проривається, а переходить у коротку щілину: [ч], [ц], [ц'], [дж], [дж'], [дж].

Дрижачі приголосні творяться в результаті вібрування кінчика язика до переднього піднебіння: [р], [р'].

55

Хто швидше? Запишіть у три колонки слова, що починаються:

- на зімкнений приголосний;
- на щілинний приголосний;
- на зімкнено-щілинний приголосний.

Допомога, липень, дзвін, цемент, хлібороб, фізика, кропива, жінка, джміль, морок, брова, небо, чапля, штанга, джерело, вітання, пропозиція, цінність, дитинство, гніт, грибник.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першій і другій колонках, складеться початок народного прислів'я: «... майстра».

Приголосні звуки класифікують за **твердістю — м'якістю**. Пом'якшення звуків виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння, чим може ускладнюватися основна артикуляція приголосних.

Залежно від відсутності чи наявності роботи середньої спинки язика приголосні поділяються на **тверді** і **м'які**.

Проте м'якість виявляється не в усіх приголосних однаково. Завжди м'яким є звук [й]. М'якими у певній позиції у слові бувають [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [л'], [н'], [р'].

Крім того, в українській мові, головним чином перед [і], з'являються пом'якшені відтінки ряду твердих приголосних, які не мають м'яких відповідників. Вони називаються **пом'якшеними**.

ВАШ КОМЕНТАР

56 *Хто швидше?* Запишіть у три колонки слова, що починаються:

- на твердий приголосний;
- на м'який приголосний;
- на пом'якшений приголосний.

Доба, ягідка, вшати, піч, кількість, презирство, ліцензія, ящірка, користь, пісняр, тінь, гідність, глечик, йдуть, чижик, шість, лійка, чітко, криниця.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першій і другій колонках, складеться початок народного прислів'я: «... честь замолоду, а здоров'я — під старість».

57 **I** Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. У виділених словах схарактеризуйте приголосні звуки.

Картина одразу пр..тягує. Кожна краплина дощу, мов **справжня**, а не намальована. Та річ не в цьому... Це вона вже колись **пер..живала**, відчувала... Ірина пр..скіпливо вд..вляється в очі жінки на картині. Вона знає її! Цей такий знайомий рух правою рукою й... Це — вона. В..рує гроза, блискавка розр..ває небо. Здається, ніби хтось дбайливо ховав у пам'яті ці спогади, а жінка з полотна торкнулася пальцями до пр..забутого й змусила його воскреснути. Ірина через силу відр..ває погляд від картини й **квапливо** накр..ває її. Минула л..шень мить чи вічність? (*Дара Корній*).

II Поміркуйте, які асоціації виникають у вас під час споглядання творів мистецтва. Складіть і запишіть розповідь (за можливості, пост у соціальних мережах) про улюблену картину.

III *«Я хочу сказати своє слово»*. Якщо маєте змогу, започаткуйте флешмоб «Майстри українського живопису», розмістивши світлинку з картиною українського художника на власній сторінці в соціальній мережі і запропонувавши однокласникам продовжити цю ініціативу.

Запам'ятати класифікацію приголосних звуків допоможе таблиця.

Звучність		Шумні						Сонорні				
		Проривні		Щілинні		Африкати		Зімкнено-прохідні	Щілинні	Дрижачі		
Спосіб творення		Проривні	Щілинні	Африкати	Зімкнено-прохідні	Щілинні	Дрижачі					
Участь голосу								дзвінкі	глухі	дзвінкі	глухі	дзвінкі
Місце творення	Губні	б	п	ф				м	в			
	Передньоязикові	д, д'	т, т'	з, з'	ж	с, с'	ш	дз, дз' дж	ц, ц'	ч	н, н' л, л'	р, р'
	Середньоязиковий									й		
	Задньоязикові	г	к		х							
	Глотковий			г								

§9 СКЛАД І НАГОЛОС

Які особливості має наголос в українській мові?

Склад — це найменша вимовна одиниця, компоненти якої тісно пов'язані між собою в артикуляційному й акустичному плані.

Голосні звуки виступають у ролі **складотворчих** (складових). Кількість складів у слові відповідає кількості голосних у ньому. Приголосні не є складотворчими.

Залежно від кількості складів слова поділяють на односкладові (*сік, день*), двоскладові (*го-ра, лі-то, книж-ка*), трискладові (*то-по-ля, не-ді-ля, при-свя-та*) й багатоскладові (*ма-те-рин-ка, за-без-пе-чи-ти, ви-со-ко-тем-пе-ра-тур-ний*).

Склади у слові бувають відкриті й закриті, прикриті й неприкриті.

Відкритий — це склад, який завершується голосним звуком: *пе-ре-ко-на-ти, мо-ва*. **Закритий** — це склад, що закінчується на приголосний: *зай-чик, пер-стень*. В українській мові переважають відкриті склади.

Прикритий — це склад, який починається на приголосний звук: *при-до-рож-ній, де-ре-во*. **Неприкритий** — це склад, який починається на голосний звук: *о-а-за, аб-ри-кос*.

ЗАУВАЖТЕ!

Поділ слів на склади залежить від декількох умов:

1. Якщо один приголосний стоїть між голосними, то він належить до наступного складу: *ди-ти-на*, *кри-ни-ця*.
2. Якщо поряд стоять два дзвінки або два глухі, то обидва належать до наступного складу: *чи-сто-та*, *ді-жда-ти-ся*.
3. Якщо з двох сусідніх приголосних перший сонорний або дзвінкий, а другий глухий, то вони належать до різних складів: *донь-ка*, *біл-ка*, *вез-ти*.
4. Якщо з двох сусідніх приголосних перший глухий або дзвінкий, а другий сонорний, то обидва належать до наступного складу: *ви-шня*, *ні-жний*, *за-три-ма-ти*.
5. Якщо поряд стоять два сонорні звуки, то вони належать до різних складів: *пе-кар-ня*, *да-рем-но*.

ВАШ КОМЕНТАР**58**

Запишіть слова, скісною рисою показуючи складоподіл. Усно схарактеризуйте склади (прикритий — неприкритий, відкритий — закритий).

Мандрівка, боротьба, підростати, прийдешній, відв'язати, співавтор, щасливчик, чудесний, чудернацький, олійний, відсвяткувати, дріжджі, чіткість, морквина, узгір'я.

59

Назвіть по кілька слів, які б склалися:

- із двох відкритих складів;
- із закритого й відкритого складів;
- із двох закритих складів;
- з одного закритого, але неприкритого складу;
- з одного прикритого, але відкритого складу;
- з одного прикритого закритого складу.

60

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Спишіть текст, розкриваючи дужки. Виділені слова поділіть на склади.

Ви пови(н,нн)і навчитися розуміти **інформаційний** простір, який одні порівнюють з морем, інші — із швидкісною магістра(л,лл)ю, треті — з бібліотекою. **Насправді** в інформаційному **просторі**, як у бібліотеці, за допомогою **посила(н,нн)ь** можна знайти дорогу до необхідної інформації. Можна, як на світському прийомі, переходячи із залу в зал, **обговорити** різні пита(н,нн)я, що цікавлять вас, з іншими гостями. Його, як телефон, можна використати для зв'язку з **потрібною** людиною. За його допомогою можна поширювати новини або рекламу, що в наше інформаційне **столі(т,тт)я** може виявитися **прибутковою** справою.

Проте подорожувати цим інформаційним простором неодмі(н,нн)о треба самому. Лише за допомогою **особистого** досвіду можна навчи-

тися плавати в морі, вести машину по **швидкісній** магістралі або отримати **необхідну** інформацію у світовій бібліотеці (*З журналу*).

II «Я хочу сказати своє слово». Доповніть текст трьома реченнями про необхідність дотримання безпеки в мережі Інтернет.

На́голос — це виділення одного зі складів слова або цілого слова в реченні за допомогою посилення їхньої вимови.

61 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю «Види наголосів», наведіть власні приклади.

ВИДИ НАГОЛОСІВ

Словесний	виділення голосом одного зі складів слова	лі́стя, переда́ча
Логічний	виділення у висловленні важливого за значенням слова, яке на письмі може позначатися додатковими засобами (великими літерами, знаком оклику, тире, дужками)	Лишилася у нас, і зовсім це не хиба , глибока шана повсякчас — так! — до святого хліба! (<i>М. Рильський</i>)
Фразовий	виділення звичайно останнього слова фрази (частини висловлення чи висловлення в цілому), завдяки чому вона набуває внутрішньої цілісності й завершеності	Вперта праця все переможе (<i>І. Франко</i>)
Емфатичний	виділення слова за рахунок надання йому емоційного забарвлення, що виявляється в подовженій вимові голосних або приголосних звуків, розірваному вимовлянні слів, а на письмі звичайно подається у вигляді написання слів чи букв на позначення відповідних звуків через дефіс	«А-а-а, дити-и-н-но», — голосила Горпина (<i>Марко Вовчок</i>)

Словесний наголос в українській мові характеризується такими ознаками:

- **динамічний** (наголошений склад вимовляється з більшою силою голосу та триваліше, порівняно з ненаголошеними);
- **вільний** (наголошеними в різних словах можуть бути різні склади, на відміну, наприклад, від мов, які мають сталий наголошений склад (чеська — перший, польська — передостанній, французька — останній): *пра́ця, горба́дина, катало́г*;
- наголошеними можуть бути різні склади у формах того самого слова: *користува́ч — користувачі*.

Деякі слова можуть мати два наголоси — **головний** і **побічний**. Побічний наголос, як правило, мають складні слова: *п'ятиповерхо́вий, перекотипо́ле*.

Інколи слова, зберігаючи смислову самостійність, втрачають наголос і примикають до інших слів, об'єднуючись із ними спільним наголосом. Такі слова називають **клітиками**. Слова, які, втративши наголос, приєднуються до наступних слів, називають **проклітиками**: *наді мною, біля нас*. Ненаголошені слова, що стоять після наголошених, утворюючи з ними одне фонетичне ціле, називають **енклітиками**: *скажіть же, зробів-таки*.

ВАШ КОМЕНТАР

62

- I Прочитайте слова на другому форзаці підручника, правильно наголошуючи їх.
- II Випишіть 12 слів, наголошування яких вам здалося незвичним. Зіставте слова, виписані кожною групою. Які висновки можна зробити?

63

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Проаналізуйте своє мовлення щодо дотримання норм наголошування слів.

В українській мові є чимало слів, у яких мовці дуже часто припускаються помилок у наголошуванні. Щоб краще запам'ятати такі складні випадки, можна згрупувати їх у кілька блоків.

За аналогією наголошуються слова в рядах: метр — міліметр, кілометр; двана́дцять — одина́дцять, чотирна́дцять; порта́л — кварта́л, моноло́г — діало́г, катало́г, хло́пець — мовець (хло́пці — мовці), розві́дник — дові́дник, село́ — русло́, снігопа́д — листопа́д, засла́ння — вида́ння, визна́ння, стільни́к — ці́нник, квасоли́на — гороши́на, чисти́й — урочи́стий.

Легше слово допомагає запам'ятати важче слово: агроно́м — агроно́мія, гастроно́м — гастроно́мія, вче́ний — вче́ння, інжене́р — інжене́рія, ба́тько — ба́тьківський, бо́ятися — бо́язнь, ва́жити — ва́ги, ві́тратив — ві́трати, знак — озна́ка, вірш — ві́рші, гурто́м — гурто́житок, гу́сінь — гу́сениця, добу́ти — добу́ток, мно́жити — мно́жник, зру́чно — зру́чний, су́хо — засу́ха, пі́зно — допі́зна.

Однотипними щодо наголошування є слова: одноразо́вий — багаторазо́вий, кількарзо́вий; калігра́фія — кінематогра́фія, флюорогра́фія (але: полігра́фія); газопрóвід — водопрóвід, трубопрóвід (але: електропрóвід); право́писний — літо́писний, машино́писний.

Дієслівний наголос залишається в похідному іменнику: завда́ти — завда́ння, запитáти — запитáння, зібра́ти — зібра́ння, навча́ти — навча́ння, обра́ти — обра́ння, поєдна́ти — поєдна́ння.

У багатьох словах наголошеними є склад -ко-, префікс за-, другий склад у префіксі пере-: абетко́вий, зірко́вий, книжко́вий, сороко́вий,

шовко́вий, ярмарко́вий; за́гадка, за́кладка (у книзі), за́клепка, за́мазка, за́чіпка, за́куток; пере́біг, пере́кис, пере́пис, пере́пустка, пере́пічка.

Запам'ятаймо прикметники, що мають наголошене закінчення: новий, старий, мілкий, липкий, меткий, тонкий, вузький, низький, терпкий, їдкий, чіткий, жаркий, жорсткий, товстий, черствий, фаховий, цеховий, черговий, маршовий, житловий, торф'яний, листяний, перехідний, чарівний (За О. Коваленко).

64

Хто швидше? Запишіть подані слова у три колонки:

- з наголосом на першому складі;
- з наголосом на другому складі;
- з наголосом на третьому складі.

Разом, дочка, торф'яний, подруга, осока, документ, квартал, верба, статуя, кропива, звірятко, колесо, ліворуч, кілометр, олень, ясний, горошина, лікарський, звичайний, запитання, зручний, вимога, одинадцять.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першій і другій колонках, складеться початок прислів'я: «... усе здається».

65

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Користуючись орфоепічним словником, поставте наголос у поданих словах. Зі словами, які змінюють значення залежно від місця наголосу, складіть речення.

Запал, бадьористий, весняний, адресний, квасолина, русло, течія, доглядач, докір, заслання, ненавидіти, обіцянка, байдуже, назавжди, котрий, внести, дрова, фартух, циган, цемент, іграшковий, зобразити, каталог, ласкавий, косий, жадоба, курятина, яловичина, недопалок, докір, горошок, приєднання, черствий, іржавіти, затишний, виносити.

66

I Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Виділені слова поділіть скісними рисками на склади.

1. Усе у плині русі **осіянні** дерева й квіти води і лани (О. Довгий).
2. На **вершечку** стрілецької гори і в долинах скрізь уже панувала тиша (І. Нечуй-Левицький). 3. У гущавині молодого гілля ціла орда усякої **пташні** завелася чижі **кропив'янки горлиці** (Панас Мирний).
4. У пісні все вернути можна і юність і **дитинства** дальні дні (В. Сосюра). 5. Мине все на світі і злочин і лють. Лиш праця для **людства** одна не минає (ІІ. Тичина). 6. І **заспівало** все у цім краю **Карпатські** гори ріки і **смереки...** (Л. Забашта).

II

Запишіть 25 слів, які вживаєте у своєму мовленні і які викликають сумніви щодо наголошення. Наголос звірте за орфоепічним словником.

Наголос, за висловом римського вченого Діамеда, — душа слова. Це спосіб фонетичного оформлення слова. Наголос в українській мові динамічний (вимова одного із складів слова такту більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря), вільний (не закріплений за певним складом слова). Вільний наголос виконує смислорозрізнявальну (мукá — му́ка, за́мок — замо́к) і форморозрізнявальну (вікна́ — вікна, ві́ходити — вихо́дити) функції.

Аудіодиктант

§ 10 ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ. ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У МОВНОМУ ПОТОЦІ

Яких змін зазнають голосні й приголосні звуки в мовному потоці?

Фонетична транскрипція — спосіб точної передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями.

67 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Ознайомтеся з правилами фонетичної транскрипції.

ПРАВИЛА ФОНЕТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ

1	Слова або речення при виконанні звукового запису беруться у квадратні дужки	[л'іто]
2	М'якість приголосного звука позначається скісною рисочкою вгорі праворуч від букви	[с'іл']
3	Пом'якшена вимова твердих приголосних позначається вгорі праворуч від букви апострофом (знаком, схожим на кому)	[м'іс'ац']
4	Самостійні й службові слова пишуться окремо, обов'язково з наголосом, якщо у слові більше одного складу	[на картин'і]

5	Великі літери і розділові знаки при записі тексту не вживають. Замість розділових знаків ставлять вертикальні риски: у середині речення одну, у кінці — дві	[...п'івон'ійі / мáл'ви / жоржіни //]
6	Не використовують такі букви алфавіту: <i>є, ї, щ, ь, ю, я</i> . Апостроф не ставиться	[й'у́н'іс'т'], [шчáст'а], [імйá]
7	Подовжений приголосний звук позначається двокрапкою праворуч від букви	[р'і́л':á] [над:н'і́пр'áн'с'кий]
8	Звуки [дж] і [дз] позначають зверху дужкою	[джм'і́л'], [дзв'і́н] Але: [п'ідзéмний], бо д і з позначають два різні звуки
9	Ненаголошений голосний, що наближається до іншого звука, позначається написанням поруч із ним праворуч маленької букви, яка позначає звук, до якого наближається ненаголошений голосний	[вe ^н сн'аній], [жи ^т 'á], [ко ^ж у́х] [со ^б 'і]
10	Нескладотвірний характер голосних позначають дужкою над літерами [ї], [й]	[воўк] [заїшоў]

ВАШ КОМЕНТАР

68

Зробіть звуковий запис слів.

М'який, в'ється, борщ, насіння, омиває, дзиґа, Наддніпрянщина, джерельце, Підзамче, віддзеркалює, приїжджають.

69

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть у фонетичній транскрипції подані речення.

1. Якщо будеш сам творити добро, воно тобі й вернеться. 2. І чим більше зробиш людям добра, тим багатшим станеш. 3. Тільки доброта й милосердя роблять нас справжніми людьми (*Нар. творчість*).

У потоці мовлення звуки зазнають різноманітних впливів, що призводить до змін в артикуляції і звучанні.

Такі зміни поділяються на **позиційні** і **комбінаторні**.

Позиційні зміни звуків залежать від наголосу, від позиції звука на початку чи в кінці слова або складу. Наприклад, вимова [e] у ненаголошених складах: [вe^нснá], [се^нлó]. Внаслідок таких фонетичних змін виявляються позиційні варіанти певної фонемі. Отже, позиційним варіантом фонемі /e/ є звук, що вимовляється замість головного вияву фонемі в певній слабкій позиції.

Комбінаторні зміни виникають унаслідок взаємодії звуків у мовному потоці. Кінцева фаза артикуляції попереднього звука своєрідно накладається на початкову фазу артикуляції наступного. Внаслідок таких змін виникають комбінаторні варіанти певної фонемі.

Комбінаторні варіанти голосних і приголосних фонем можуть виникати внаслідок таких фонетичних явищ, як **акомодація** й **асиміляція**.

Акомодація (лат. *accomodatio* — пристосування) — це фонетичні зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії голосних і приголосних звуків. Це добре відчутно, коли порівняти вимову голосних у такій парі слів, як *дар* і *добрий*. У слові *добрий* відбувається огублення звука [д].

Асиміляція (лат. *assimilatio* — уподібнення) — артикуляційне уподібнення одного звука до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення.

В українській мові звуки можуть уподібнюватися одні до одних: дзвінки — до глухих, глухі — до дзвінких, тверді — до м'яких. Наприклад, у слові *боротьба* дзвінкий [б] впливає на попередній глухий [т'] й уподібнює його собі, тобто робить дзвінким: [бород'ба́].

ВАШ КОМЕНТАР

70

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції, визначте характер асиміляції.

1. Щоб самота не **ізушила**, щоб не збучавіти корі, ця осінь яблуні л..шила одне лиш яблучко вгорі (*В. Малишко*). 2. Можна просити заміну в футболі. Руки підняв, і дванадцятий номер вийде у свіжій **футболці** на поле (*Б. Олійник*). 3. Міцкевич, затихши, стояв серед залу. Тоді, **ро..суваючи** натовп гостей, Корсар підійшов до поета помалу, вклонився і руку простяг... (*М. Бажан*). 4. І **колиш..тєся** м'ята, і тр..мтить далина, і доріг тих багато, а **Вітчизна** — одна (*А. Малишко*). 5. Дзвінка дівоча **пісня**, с..рдечна та тужлива, лунає десь у з..лених горах (*М. Коцюбинський*). 6. За чайкою я лину **л..гкокритою**, морські вітри беруть в обійми нас (*Л. Забашта*). 7. Чоловік іноді, на якусь мить, забува..тєся: дійсність **здаєтєся** тяжким сном (*М. Стельмах*).

71

1 Прочитайте текст. Випишіть у зошити всі приклади історичної дисиміляції.

Мабуть, вам не раз доводилося чути неправильну вимову деяких слів: «Одну зупинку під'їхала на *транвай*» або «Увімкни світло в *коридорі*». Такі ненормативні зміни у вимові слів *трамвай*, *коридор* зумовлені процесом дисиміляції — заміною одного з двох однакових щодо способу творення приголосних звуків на інший звук, відмінний за способом творення.

В українській мові дисиміляція є виявом історичних змін. Наприклад, у займеннику *хто* приголосний [х] виник на місці [к]

унаслідок розподібнення двох проривних [кт]: у слові *кѣто* занепає [ѣ], після чого утворилася незручна для вимови група [кт], для спрощення вимови й відбулося розподібнення двох проривних звуків: звук [т] замінився щілинним [х]. За таким же принципом відбулася зміна [д], [т] на [с] у словах *плести, мести, прями, вести* (зі спільнослов'янських *плетти, метти, ведти, прядти*).

Зміна звукосполучення [чн] на [шн] у словах *мірошник, соняшник, рушник, рушниця, торішний, дворушний, сердешний* є наслідком дисимілятивних процесів (За С. Єрмоленко).

- II Проведіть дослідження, наскільки чистою є вимова звукосполучень і слів вашими рідними, знайомими. Зробіть висновки, які фонетичні явища можна помітити в живому мовленні.

72

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Схарактеризуйте явища асиміляції і дисиміляції приголосних звуків.

1. Бути прикладом **вести** за собою це справа не з **легких** (О. Гончар). 2. Усі посхоплювалися з місць галасували немов граки у яких із **рушниць** пальнули (В. Канівець). 3. Гомонів натовп що вивалився з поїзда і сірою лавиною плів до **привокзальної** площі (М. Олійник). 4. Поезія це завжди неповторність якийсь **безсмертний** дотик до душі (Л. Костенко). 5. Звелася Полтава велична **натхненна** шумує над морем ланів (М. Нагнибіда). 6. **Вищі** від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом **поодинокі** (С. Склярєнко).

ВАШ КОНСПЕКТ

Явища асиміляції (уподібнення) й дисиміляції (розподібнення) приголосних звуків сприяють зручності у вимові, роблять її природною та милозвучною. Крім того, вони допомагають краще зрозуміти ті позиційні й історичні зміни, які становлять фонетичну особливість української мови.

§ 11

ПРАВОПИС НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ І СУМНІВНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Як передаються на письмі зміни голосних і приголосних у мовному потоці?

73

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте прислів'я і приказки. Зробіть звуковий запис виділених слів, порівняйте вимову і правопис. Назвіть орфограми в цих словах.

1. Маленька ложка **дьюгтю** зіпсує цілу бочку меду. 2. Розумний не **спотикнеться** двічі на той самий камінь. 3. Чого розумний **стидається**, тим дурень **величається**. 4. Не брудни **криниці**, бо схочеш водиці. 5. Доброго **тримайся**, лихого цурайся. 6. **Легко** сказати, та важко зробити. 7. **Щастя** в **боротьбі** дається.

У складах із ненаголошеними **е** та **и** пишеться та сама буква, що й під наголосом: *велікий* (бо *вéлич*), *тримáти* (бо *отрímати*).

У словах із постійним наголосом невиразний звук рекомендується перевіряти за словником: *левада*, *кишеня*, *цибуля*.

Буква **е** пишеться:

1. У групах приголосних **-ере-**, **-еле-**: *дерево*, *зелень*, *пеленá*.

2. Коли **е** при зміні слова випадає: *вітер* (бо *вітру*), *справедливий* (бо *правда*).

3. Коли звук **е** у відкритому складі чергується з **і** в закритому складі: *село* (бо *сіл*), *полетіти* (бо *політ*).

Буква **и** пишеться в ряді слів у групах приголосних **-ри-**, **-ли-** між приголосними у відкритих складах: *бриніти*, *гриміти*, *дрижати*, *кривавий*, *кринія*, *стрімити*, *тривати*, *тривога*, *глитати*.

Орфограма. Ненаголошені е, и в корені слова.

ВАШ КОМЕНТАР

74

I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. М..нула**ся** буря — і сонце засяло, в..селка всміхнула**ся** в ясних небесах, проміння у краплях прозорих за**гра**ло, і світ стр..пенува**ся**, мов збуджений птах. 2. В суботу грає море, і д..льфiни гуляють, ніби діти, серед піни, і білі птиці кл..котять у млі. 3. А з..мля л..жить м..дова, а поля пожаті мріють, на городах дост..гають гарбузи з..леноребрі. 4. Густа м..дова т..плота в..сокі нал..ла жита, пш..ницю, що стоїть стіною, схилила ніжною рукою. 5. Людські пісні — найглибша мука, найвища радість на з..млі, людська душа тисячозвука в гірськiм одбита кр..шталі, і пер..мога, і жалоба, в..селки і грози подоба. 6. Коли дзв..нять ч..решні в м..довому цвіту, узори нетутешні із цвіту я пл..ту (*Із тв. М. Рильського*).

II Побудуйте структурні схеми першого, четвертого і шостого речень.

75

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- із вставленою буквою **е**;
- із вставленою буквою **и**.

Зл..тіти, акт..віст, сл..мак, людиноненависн..к, затр..мтіти, оч..сний, агр..сивний, віддз..ркалювати, здр..гатися, вдал..чині, ан..кдот, покр..вати, ас..стент, вет..ран, неприм..ренний, ост..рігати, тр..вога, оц..нкований, пл..кати, пов..рнутися, зв..личувати, тят..ва, тол..рантний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

ЗАУВАЖТЕ!

Коли є сумніви щодо того, як передавати на письмі приголосний, треба змінити форму слова або утворити від нього споріднене слово, у якому невиразний у вимові приголосний стояв би перед голосним. Наприклад: *просьба* (бо *просити*), *лічба* (бо *лічити*).

Орфограма. Правопис сумнівних приголосних.

76

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, вибираючи з дужок потрібні букви.

1. Працелюбні пташки горихвістки ні хв(е,и)лини не с(и,е)дять без діла, все нишпорять дзьоб(е,и)ками й кі(х,г)тиками між листям у пошуках корму для своїх діток (*А. Давидов*). 2. Пов(е,и)ртаючись із во(г,к)залу, хлопець ішов неквапливо, розд(е,и)вляючись усе навколо. Здавалося, він зовсім не відчуває ваги рю(г,к)зака (*В. Козаченко*). 3. Коли ро(з,с)тавали сніги, найпершими коло при(з,с)ьби пробивалися зеленими шпичаками півн(е,и)ки, викидала з(е,и)лене пагіння рута, з-під з(е,и)млі п'явся любисток (*І. Цюпа*).

77

1 Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Батьківщина схожа на в(е,и)лике дер(е,и)во, на якому й не злічити листя. І все, що ми робимо, додає йому сил. Усяке дер(е,и)во має коріння. Без коріння його повалив би навіть ле(г,х)кий вітерець. Кор(е,и)ні живлять дерево, зв'язують його з землею. Кор(е,и)ні — це

День вишиванки
в Києві

те, чим ми жили вчора, рік тому, сто, тисячу років тому. Це наша історія. Це наші діди і пращури. Це їхні справи, що мовчазно живуть поряд із нами в степових кам'яних бабах, різьблених віконницях, у д(е,и)рев'яних іграшках, дивовижних храмах, неповторних піснях і казках.

Людині важливо знати своє коріння — окремій людині, родині, народу. Тоді й повітря, яким ми дихаємо, буде цілющим і смачним, дорожчою буде земля, що виростила нас, ле(г,х)ше буде відчутти пр(и,е)значення й сенс людського життя (*З журналу*).

- II Складіть невеликий усний роздум за висловом Олександра Довженка: «Людині не можна відриватися від рідного берега».

ВАШ КОНСПЕКТ

Далеко не всі зміни голосних і приголосних у мовному потоці передаються на письмі. При графічній передачі слід застосовувати перевірні слова, у яких ненаголошений голосний чи сумнівний приголосний виявляють основний варіант фонему.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

78

- I Розгляньте таблицю «Художній стиль мовлення».

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ

Головна функція	Образне відтворення дійсності, емоційний вплив на читача або слухача
Сфера вживання	Художня література
Основні види висловлювань	Оповідання, новела, казка, легенда, переказ, байка, притча, повість, роман, вірш, поема, драма
Загальні ознаки	Образність, емоційність, виразність
Лексичні ознаки	Використання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів, емоційно-оціночної лексики, діалектизмів
Граматичні ознаки	Уживання дієслів одного часу чи способу в значенні іншого; використання синтаксичних конструкцій найрізноманітніших видів

- II «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст, доведіть, що він є зразком художнього стилю мовлення.

Іду й прислухаюся до тихого шамотіння дерев, їхніх верхів, не видних мені знизу з-за гілляк. Їх похитує там угорі вітерець, непомітний тут, у долині, і неустанним тихим шумом наповняє ліс. Але від часу до часу, як рука пересувається по струнах — пролітає удар вітру, видобуваючи сильніші звуки, які зливаються в енергійну фугу. Вона звучить іще хвилю йому вслід, поки не розпадеться знову на окремішні мелодії, які веде кожне дерево зокрема.

Я йду мовчки, солідно, не окликаючи навіть пса. Я тихий і стриманий, як саме це життя, що оточує мене. І тільки радість, тиха, безмежна радість наповнює усе моє єство (За М. Грушевським).

ЗАУВАЖТЕ! Художній стиль має такі підстили:

- **ліричний** (використовують у художніх творах про внутрішній світ людини, її почуття, переживання);
- **драматичний** (застосовують у творах, в основу яких покладено дію та розмови дійових осіб);
- **белетристичний** (використовують у прозових художніх творах).

79

I Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Князь Дмитро вже було вирішив про себе, що це все, і приготувався до кінця, аж ні. Яничари повели його до Топкапи — комусь він ще був потрібний на знаменитому стамбульському горбі, що, потопаючи в розкішних садах і квітниках, здіймався над Мармуровим морем. Як досить швидко виявилось — султану. Забаг побалакати з непокірним князем.

— Знову ти — Байда? — падишах дивився на бранця дещо вражено. — Не думав, що ти проти нас виступиш...

Стояв — високий, дорідний, пещений, густа борода щойно пофарбована хною, на голові чимала чалма, одяг на ньому теж пишний, важкий, шитий золотом:

— Тепер ти — козак Байда? У татар, здається, так звуть безтурботного чоловіка — байда.

— Від народження й до сьогодні я звуся князем Вишневецьким.

— Кожен козак мріє якщо й не про княжий титул, то бодай про звання старшого, а ти, виходить, навпаки. З родових князів у козаки?

Князь-козак, високий, тонкий станом і гарний лицем, був вдатний із себе. Ач, які хвацькі чорні вуса! Злегка видовжене, благородне лице — зразу видно, що не простолюдин, очі живі, розумні й блискучі. Голова голена, а з волосся залишено лише пучок, що зветься чуприною. Пучок довгий, скручений і закручений за ліве вухо, і цим князь схожий на козаків. На ньому біла сорочка, вузькі штани з білого сукна — гачі. Сорочка підперезана опояскою. Взутий у м'які

Олексій Штанко.
Дмитро
Байда-Вишневецький

сап'янові чоботи. На плечах — білий шовковий жупан, теж дорогий.

— Чи знає наш бранець, князь Вишневецький, він же козак Байда, у чому його звинувачує османський султанат?

Не чекаючи відповіді, султан назвав лише одне ім'я:

— Коплан-баши.

Наперед виступив високий худий турок і тихим, але чітким голосом і навіть мовою бранця почав читати:

«Князь Вишневецький, прозваний ще козаком Байдою, прибув із загоном на Нижній Дніпро і на острові, званому Хортиця, збудував замок Січ-городок, почав воювати татарські кочовища і захоплювати степи...»

— От, от! — чомусь аж радо вигукнув султан. — Цього вже досить, щоб сісти на палю. Але це ще тільки початок. Читай далі.

«Влітку 1556 року князь Вишневецький з острова Хортиці організував похід трьохсот канівських та черкаських козаків з кількома сотнями запорожців на турецькі фортеці Іслам-Кермень та Очаків. Фортецю Іслам-Кермень Вишневецький захопив, привіз усі гармати на острів Хортицю...»

— Це вперше, відколи постала наша імперія, дніпровські козаки зважилися на такий зухвалий вчинок — напасти на нашу фортецю і захопити, — вигукнув султан. — Тобі, князю, важко буде розраховувати на нашу милість!

Турок з дозволу читав далі:

«Князь Вишневецький вирішив захопити південні землі та Причорномор'я та забрати їх собі. Разом із людьми царя Московії ходив на Перекоп у різні султанські і ханські володіння, звертався до польського короля і великого литовського князя Сигізмунда Августа та до московського царя Івана Грозного, аби організувати спільний похід проти Осаяної Порти...»

— Досить! — різко вигукнув султан. — Дуже ти нашкодив нам. Заслугуєш смертної кари. Ми засудимо тебе до страти. Ти один із найбільших наших ворогів.

Говорячи, султан підійшов неквапливо до клітки.

— Ти знаєш, хто сидить у цій клітці? — запитав падишах. — Так, соловейко. Вап. З берегів Дніпра. А співає мені.

— Бачу, яку має розкішну клітку, — нарешті озвався князь.

— Але — золота, — уточнив падишах. — І ти теж, князю, матимеш клітку. Даруй, помешкання. І владу матимеш.

— І чим я маю за це розплачуватися?

— Як і соловей, — султан був у доброму гуморі, — ти співатимеш тільки мені і віру нашу приймеш.

— Фортеця на Хортиці мені миліша, бодай і за клітку, бодай і золоту, бодай і в палаці султана.

— Не квапся, подумай. Такі відчайдушно хоробрі люди, як ти, нам потрібні. А тих, хто нам вірно служить, ми щедро нагороджуємо. До того ж ти матимеш життя.

Сиренька, непоказна з себе пташка стрепенулася в золотій клітці, змахнула крильцями, звелася на тоненьких ніжках і відкрила дзьобик... Соловейко тьохкав...

Слухаючи його, князь Вишневецький на якусь часинку забув, де він і що з ним. Здавалося, що він був над Дніпром на Хортиці, серед козаків-січовиків. Пахне деревом новозбудована засіка-січ, на острові — Божа благодать. Над усією Україною западає тиха і тепла весняна ніч. Ані шелесне, тільки чути, як десь сплескує сонна риба. Зійшов, завис над Дніпром і, як живим сріблом, налився красень місяць.

— Золота клітка не для мене! Своєї віри, свого Бога і свого народу я не міняю! — твердо сказав козак Байда.

«Наче останні дні живу...» — подумав він, а в душі забриніли слова давньої пісні:

Якби мені крильця,
Солов'їні очі,
Знялась би я, полетіла
Темненької ночі... (За В. Чемерисом).

- II Підготуйте докладний усний переказ тексту, замінюючи пряму мову непрямою.
- III Складіть і запишіть речення, у яких слова *засуджувати* і *осуджувати* вживаються у властивих їм значеннях. Зверте з матеріалами, поданими в рубриці «Як парость виноградної лози, плекайте мову».
- IV «Я хочу сказати своє слово». Пригадайте, що ви вивчали про князя Байду-Вишневецького на уроках історії та літератури. Доповніть переказ розповіддю про князя-козака.

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ЗАСУДЖУВАТИ • ОСУДЖУВАТИ

У чому полягає різниця між цими словами? Річ у тім, що різні префікси надають словам інших значень.

Коли ми говоримо про визнання когось винним або про негативне ставлення до когось, чогось, вживаємо слово *засуджувати*: *засуджувати до страти*; *засуджувати безвідповідальність*; *засуджувати злодія, хабарника*; *засуджувати на 5 років*.

Якщо висловлюють невдоволення чиїмись діями, неславлять людину, говорять *осуджувати*: *осуджувати поведінку*, *осуджувати ледаря*, *осуджувати неправду*.

У чому полягає різниця між подвоєнням і подовженням приголосних звуків?

80 Прочитайте прислів'я і приказки. Скажіть, на межі яких значущих частин слова відбувається подвоєння приголосних звуків.

1. І найглибша криниця не бездонна. 2. Та людина цінна, в якій любов до праці незмінна. 3. Якою міркою міряєш, такою й тобі віддадуть. 4. Мріями над хмари піднісся (*Нар. творчість*).

Подвоєння літер відбувається:

- на межі префікса і кореня, наприклад: *наддніпрянський, беззвучний, оббити*;
  - на межі кореня або основи на **-н-** і суфікса **-н-**, наприклад: *туманний, осінній, годинник*;
  - коли після основи минулого часу на **-с** наявний постфікс **-ся**, наприклад: *розрісся, трясся, пасся*;
  - у наголошених прикметникових суфіксах **-енни(ий), -анн(ий), -янн(ий)**, що вказують на збільшену міру ознаки, наприклад: *страшénний, невблагáнний, незрівня́нний*;
  - у прикметниках, запозичених зі старослов'янської мови: *священний, блаженний, вогненний, окаянный*;
  - у словах *бовван, ввесь, ввічливий, Ганна, овва, ссати* та похідних від них.
- Подвоєння літер **не відбувається**:

- у прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ан-, -ян-, -ин-, -ін-, -н-**, наприклад: *водяний, орлиний, солов'їний*;
- у дієприкметникових суфіксах **-ан-, -ян-, -ен-**, наприклад: *ска́заний, зв'язаний, припорошений*.

Орфограма. Подвоєння букв, що позначають приголосні звуки.

ВАШ КОМЕНТАР

81 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте речення. Прокоментуйте орфограму «Подвоєння букв, що позначають приголосні звуки».

1. Мла раннього осіннього вечора спускалася над містом (*В. Собко*).
2. Серед розливу зéлені бовваніють острови сіл у садах (*О. Гончар*).
3. Не відділяймо слова від діла (*М. Коцюбинський*). 4. Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений (*Г. Сковорода*).
5. Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій

підносить (І. Франко). 6. Порвалася нескінчена розмова, тремтить вона, мов порвана струна, в моєму серці (Леся Українка).

82

Хто швидше? Запишіть подані слова, розкриваючи дужки, у дві колонки:

- з подвоєними приголосними;
- без подвоєних приголосних.

О(б, бб)ити, завороже(н, нн)ий, безтала(н, нн)ий, працевлаштова(н, нн)ий, істи(н, нн)ий, форме(н, нн)ий, дзві(н, нн)иця, пі(д, дд)убник, букве(н, нн)ий, здорове(н, нн)ий, зміне(н, нн)ий, височé(н, нн)ий, о(б, бб)ризкати, зако(н, нн)ий, суше(н, нн)ий, згі(н, нн)ий, зменше(н, нн)ий, затря(с, сс)я, забезпече(н, нн)ий, страше́(н, нн)ий, олов'я(н, нн)ий, довгожда(н, нн)ий, бо(в, вв)аніти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

83

Розв'яжіть мовну задачу.

Ярина, виконуючи завдання, записала у зошиті речення: *Настав довгожданий день приїзду бубусі*. Її сусідка по парті Леся зауважила, що в слові *довгожда(н)ий* треба писати дві букви *н*, тому що наголос падає на суфікс і частина слова *довго-* вказує на збільшену міру ознаки. Хто з дівчат має рацію?

Подовжуються м'які зубні приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] та пом'якшені шиплячі [ж'], [ч'], [ш'], якщо вони стоять між двома голосними:

- в іменниках середнього роду II відміни і в похідних від них словах, наприклад: *знаряддя, обличчя, життя, життєдайний*;
- в орудному відмінку однини іменників III відміни (перед закінченням *-ю*), наприклад: *тінню, сіллю, відповіддю*;
- у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, спросоння, зрання, навмання, попідтинню, попідвіконню, ллю*.

Не подовжуються м'які зубні та пом'якшені шиплячі:

- якщо вони не стоять між двома голосними, наприклад: *сторіч, радістю, знань*;
- в іменниках IV відміни, наприклад: *теля, поросля, щеня*;
- у формі родового відмінка множина іменника *статей* та похідних словах типу *статейний*.

Орфограма. Подовження м'яких зубних та пом'якшених шиплячих приголосних.

ВАШ КОМЕНТАР

84

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте речення. Прокоментуйте орфограму «Подовження м'яких зубних та пом'якшених шиплячих приголосних».

1. Яке насіння, таке й коріння. 2. Батьком-матір'ю не клянись, а клянись честю. 3. Сталь сталлю гострять. 4. Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки ллють. 5. Суддя розсудить, аби вовк був ситий і кози цілі. 6. Віник задля сміття виник. 7. Старання — запорука щастя. 8. Роботу роблять старанням і вмінням, ладом і терпінням. 9. Не мала баба клопоту — купила поросля (*Нар. творчість*).

85

Розв'яжіть мовну задачу. Поясніть різницю у вимові й лексичному значенні поданих парами слів. Складіть із ними словосполучення і запишіть.

Стіна — стінна, хвилина — хвилинна, рослина — рослинна, журавлиний — журавлинний, горобиний — горобинний.

86

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- з подовженням приголосних;
- без подовження приголосних.

Свавіл..я, стат..ей, качен..я, відповід..ю, здобич..ю, взу..я, скорочен..ь, Іл..іч, перетворен..ь, попідтин..ю, ойкан..ь, сновидін..ь, угамуван..я, попідвикон..ю, радіст..ю, скликан..я, оскаржен..ь, пол..еш, зран..я, віст..ю, ріл..я, зніяковіліст..ю, знаряд..я, знан..ям, інтелігентніст..ю, бяз..ю, лякливіст..ю.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв слів складеться прислів'я.

87

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- без подвоєних букв;
- із подвоєнням букв.

Знервова(н, нн)ість, зная(д, дд)я, передміс(т, тт)я, навма(н, нн)я, свяще(н, нн)ий, свяще(н, нн)ик, смер(т, тт)ю, очище(н, нн)я, віддаленіс(т, тт)ю, ми(т, тт)євий, осі(н, нн)ю, в'я(з, зз)ю, з'єдна(н, нн)ий, осо(н, нн)я, (л, лл)ються, вшанова(н, нн)ий, огорожде(н, нн)ий, корис(т, тт)ю, су(д, дд)івство, звітніс(т, тт)ю, охоро(н, нн)ий, довгожда(н, нн)ий, продума(н, нн)ий, насі(н, нн)євий, вихова(н, нн)ість, ста(т, тт)я, стурбова(н, нн)ий, тисячолі(т, тт)я, вибра(н, нн)ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться продовження прислів'я: «Якщо...».

88

Спишіть речення, уставляючи пропущенні букви. Назвіть орфограми у виділених словах.

1. Ой л..ються сльози **материнські**, л..ються! Свята печаль, печаль без гіркоти (*Л. Костенко*). 2. Як тепло пахне хліб! **Любов'ю** трударів, і радіст..ю земною, і **сонцем**, що всміхалося **весною**, і щаст..ям наших неповторних діб духмяно пахне хліб (*П. Воронько*).

3. Коли ми йшли удвох з тобою вузькою **стежкою** по полю, я гладив золоте колос..я, як гладить милому волос..я **щаслива**, ніжна наречена... (Д. Павличко). 4. І здавалось, жит..я задрімало, завмерло, заблукало в безмеж..і **немірних** нив (В. Симоненко). 5. «Сину, сину», — слухали дороги тих ридан..ь метелицю густу (І. Драч). 6. Заквітують, як весна, бажан..я, я в тій пісні словом озовусь. Матерям з найглибшим поважан..ям я від серця, щиро поклонюсь (М. Сингаївський).

ВАШ КОНСПЕКТ

Дві однакові літери на письмі можуть позначати подовжений м'який приголосний або збіг однакових приголосних. Подовження приголосних звуків — це притаманний українській мові фонетичний процес, коли м'які зубні або пом'якшені шиплячі приголосні, опинившись у позиції між голосними, вимовляються довше, ніж зазвичай. Подвоєння приголосних — це випадковий збіг приголосних на межі різних морфем (частин слова).

§ 13

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Чим особливі історичні чергування голосних і приголосних звуків?

89

Прочитайте прислів'я. Поставте виділені слова в початковій формі. Скажіть, які звуки в них чергуються.

1. По роботі — честь, по **заслузі** — й слава. 2. Що **очі** бачать, то руки зроблять. 3. Без праці нема життя й **собаці**. 4. З **неводом** у ліс не ходять. 5. Кожна мати **хоче** бачити своє дитя в щасті. 6. Старий **каже** на глум, а ти на ум (*Нар. творчість*).

ЗАУВАЖТЕ!

Іноді при змінюванні слова або при творенні нових слів замість одного звука постійно з'являється інший, наприклад: *похід* — *походу*, *котити* — *катати*, *берегти* — *оберігати*, *деко* — *на деці*, *пух* — *пушинка*.

В українській мові найпоширеніші такі чергування голосних звуків:

- чергування [о] — [і], [е] — [і];
- чергування [е] — [о] після [ж], [ч], [ш], [дж], [й];
- чергування [о] — [а], [е] — [і], [е] — [й] в дієслівних коренях.

У сучасній українській мові звуки [о], [е] у **відкритих складах** часто чергуються з [і] у **закритому складі** при словозміні та словотворенні, наприклад: *ніч* — *ночі*, *село* — *сіл*, *сільський*, *Канів* — *Канева*, *стояти* — *стій*.

Не чергуються [o], [e] з [i] в таких випадках:

1. Коли [o], [e] випадні, наприклад: *день — дня, лісок — ліска.*
  2. У звукосполученнях **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-**: *мороз, колос, зелень, шелест.* Але: *моріг, поріг, сморід.*
  3. У групах **-ор-, -ер-, -ов-** між приголосними: *горб, шерсть, вовк.*
- Виняток:** *погірдний* (хоч *погорда*).
4. У складних словах зі словотворчими частинами **-вод-, -воз-, -нос-, -роб-** із наголошеним o, а також із частинами **-хід-, -ріг-**, наприклад: *екскурсовод, дровонос, хлібороб, всюдихід, носоріг.*
  5. У суфіксах **-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-, -енк-, -тель-**, наприклад: *шапочка, доріжечка, легенький, Петренко, вихователь.*
  6. У ряді слів книжного й церковного походження, наприклад: Бог, закон, потоп, а також у деяких прізвищах (за традицією), наприклад: *Артемовський, Грабовський, Котляревський.* Але: *Вериківський, Крижанівський, Ущапівський.*
  7. У словах іншомовного походження, наприклад: *агроном, профіль, том.*

Орфограма. Чергування [o], [e] з [i].

ВАШ КОМЕНТАР

90

«Я хочу сказати своє слово». Прочитайте текст мовчки. Складіть висловлювання з трьох речень про історичний характер чергування [o], [e] з [i].

Чергування [o], [e] з [i] — давнє. Воно розвинулося в українській мові у зв'язку з певними історичними явищами, що відбувалися в давнину.

До X–XI століття існували голосні, що позначалися на письмі **ѣ** (йор) і **ь** (ер). Ці звуки вимовлялися невиразно, їх називають зредукованими. Звук, що позначався **ѣ**, вимовлявся як короткий o, а звук, що позначався **ь**, — як короткий e. З дальшим розвитком мови ці звуки або зникли зовсім (тоді, коли стояли в ненаголошеній позиції, у кінці слова або перед складом із голосними повного звучання, що позначалися буквами **а, о, у, ы, е, и:** *стол, сѣну*), або розвинулися в голосні повного звучання (тоді, коли стояли в наголошеній і сильній позиції — перед складом із зредукованим: *дѣнь — день, сѣнѣ — сон*).

Зникнення зредукованих зумовило закриття складів і зменшення їх кількості в слові. Наприклад, двоскладове слово *конѣ* стало односкладовим (буква **ѣ** позначає тепер м'якість попереднього приголосного).

Давні o, e у новозакритому складі змінилися на i. Так двоскладове слово *столѣ* стало односкладовим *стіл* (М. Пентиліук).

91

Прочитайте речення. Поясніть, у яких випадках у виділених словах [о], [е] чергуються з [і], а в яких випадках чергування не відбувається і чому.

1. О мій врожаю, світла моя доле, візьму я **колос** тихо коливну, — люблю твій шум і **шепіт** серед **поля** і серцем чую силу наливну (А. Малишко). 2. Літає **радість**, щастя світить, дзвенять пташки в садах рясних, сміються знову трави, квіти, а **сльози** ще тремтять на них (Олександр Олесь). 3. Серпень з **вереснем** схрестили довгі шпаги нестерельні: перша шпага — жовтий **промінь**, друга шпага — сірий дощ (М. Рильський).

92

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно обґрунтуйте вибір потрібної букви.

1. Серед запахів особливо виділявся своїм гірким чадним смо-р(о, і)дком полин та волохатий, червоний, шапкастий, з медяним душком придорожній будяк (Григорій Тютюнник). 2. Біля бол(о, і)тця наче заблукала зграйка треп(е, і)тних бер(е, і)зок (Є. Гуцало). 3. Сонце будить гущавину лісу від сну — крок за кроком, пром(е, і)інь за пром(е, і)нем (В. Бабляк). 4. Дівчина слухала старовинну пісню про стр(е, і)льця-молодця, і давня казка оживала перед очима (П. Куліш). 5. Уже й не видно такого знайомого проф(е, і)лю за вікном — темрява сховала все довкола (К. Тищенко). 6. І леб(е, і)дів побачив я у хмарах (Олександр Олесь).

93

Розв'яжіть мовну задачу. Від власних назв утворіть прикметник на -ськ(ий). Поясніть, чому в першому рядку в закритому складі вживають [і], а в другому — [о].

- Київ, Харків, Канів, Фастів, Миколаїв.
- Ростов, Тамбов, Псков.

У сучасній українській мові після шиплячих [ж], [ч], [ш], [дж] та звука [й] вживаються звуки [е] й [о]: *вечори* — *увечері*, *шести* — *шостий*.

Звук [о] вживається перед складом із твердим приголосним, наприклад: *жолудь*, *вчора*, *щока*.

Звук [е] вживається перед складом із м'яким приголосним або складом з [е], наприклад: *вечеря*, *четвертий*.

Перед складом із [и] може вживатися і звук [е], і звук [о]. Правопис цих слів треба запам'ятати або перевіряти за словником: *пшениця*, *чотири*.

Чергування **не відбувається**:

- в іменниках III відміни в суфіксі -ост(и), наприклад: *свіжості*, *меншості*, *безкрайності*;
- у закінченнях прикметників, займенників, числівників, наприклад: *гарячою*, *нашої*, *першою*;
- в іменниках у давальному і місцевому відмінках, наприклад: *на вechорі*, *у пшоні*, *на щoці*.

Орфограма. Чергування [о] з [е] після [ж], [ч], [ш], [дж], [й].

94

Розв'яжіть мовну задачу.

Які лексичні значення мають слова *черниця* і *чорниця*? Доведіть свою думку, склавши з цими словами речення.

У коренях деяких дієслів відбувається чергування голосних звуків [о] з [а], [е] з [і], [є] з [и]. Ці чергування відбуваються за спільної умови: коли далі у слові є суфікс **-а-(-я-)**, наприклад: *ломити* — *ламати*, *викоренити* — *викоріняти*, *завмерти* — *завмирати*.

Орфограма. Чергування [о] — [а], [е] — [и], [є] — [і] в коренях дієслів.

ВАШ КОМЕНТАР

95

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Від своєї долі не вт..чеш. 2. Від вовка вт..кав, та на ведмедя впав. 3. Не сій пусто — зб..реш густо. 4. Хто довго виб..рає, той ніколи не виб..ре. 5. Доск..кався м'ячик, аж об гвіздок проколовся. 6. Вище голови не ск..чиш. 7. Охота від роботи не тікає, а її наздог..няє. 8. Він господар своєму слову: схоче — дасть, а схоче — назад заб..ре. 9. Чумаки однією рукою волів пог..няє, а другою — сльози вит..рає. 10. Дівка хату вимітає, старостів виз..рає (*Нар. творчість*).

ЗАУВАЖТЕ!

В українській мові найпоширеніші такі чергування приголосних звуків у коренях слів:

- [г] // [з] // [ж]: *нога* — *нозі* — *ніженька*;
- [к] // [ц] // [ч]: *рука* — *руці* — *рученька*;
- [х] // [с] // [ш]: *вухо* — *у вусі* — *вушко*.

Крім того, у дієсловах чергуються:

- [д] // [дж]: *ходити* — *ходжу*;
- [т] // [ч]: *текти* — *течуть*;

• після звуків [м], [в], [п], [б], [ф] з'являється звук [л'] у першій особі однини та в третій особі множини: *любити* — *люблю*, *люблять*; *славити* — *славлю*, *славлять*.

96

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте текст мовчки. Скажіть, яка роль першого і другого перехідного пом'якшення в історичному чергуванні приголосних.

Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] дуже давнє. Воно властиве всім слов'янським мовам. Приголосні [г], [к], [х] колись були твердими і не могли пом'якшуватися, тому вони могли стояти тільки перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], [ъ] (йор). Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду [е], [и], [і], [ь] (єр), які вимагали пом'якшення попередніх приголосних,

то вони відповідно змінювалися на [ж'], [ч'], [ш'], які на українському ґрунті стверділи і перейшли в [ж], [ч], [ш]. Так виникло чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш].

Зміни [г], [к], [х] на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду називають першим перехідним пом'якшенням.

Зміна [г], [к], [х] на [з'], [ц'], [с'] відбулася також у спільнослов'янський період, але пізніше. Це чергування зветься другим перехідним пом'якшенням, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед [й] (З довідника).

97

Розв'яжіть мовну задачу. До якої значущої частини слова — кореня чи суфікса — належить звук [л'] у словах *ліплю*, *ловлю*, *сплю*? Свою думку обґрунтуйте.

98

I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

Подруга — подру..і, тривога — триво..і, бік — на бо..і, рух — у ру..і, яблуко — на яблу..і, горіх — на горі..і, поріг — на поро..і, черепаха — черепа..і; лягти — ля..у, ля..те; запрягти — запря..и, пекти — пе..уть, водити — во..у, возити — во..у, лагодити — лаго..у, нагородити — нагоро..у; скрипіти — скрип..ять, купити — куп..ять, трубити — труб..ять, розграфити — розграф..ять, зліпити — зліп..ять.

II «Увава охоплює весь світ». Складіть розповідь про ваші розваги восени. Правильно вживайте форми слів із чергуванням звуків.

99

I Спишіть текст, розкриваючи дужки.

«Без хліба (не)має пісень» — кажуть у народі. У нашій мові сотні тисяч слів, а слово *хліб* (не)одмінно треба поставити на перше місце. Як кажуть археологи, (що)найдревніша професія на землі — хлібороб. У єгипетській гробниці, що простояла три з половиною тисячі років, був знайдений печений хліб. (Не)великий окраець скам'янілого хліба зберігається в музеї Цюриха. Його знайшли в мулі древнього озера. Шість тисяч років тому був спечений цей хліб. У кам'яному віці, коли люди ще (не)знали, що таке метал, вони вже сіяли хліб.

(Не)має у світі важливішої турботи, ніж вчасно кинути в землю насіння і вчасно взяти в землі достиглі зерна (З журналу).

II «Я хочу сказати своє слово». Напишіть есе на висвітлену в тексті тему.

Чергування, які не можна пояснити фонетичними закономірностями, що виявляються в сучасній мові, називаються *історичними*. Причини, які викликали появу цих чергувань, давно зникли, а самі чергування відбуваються за традицією і закріплені у правописі.

§ 14 ЗАСОБИ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Які мовні явища свідчать про милозвучність української мови?

100

Хто швидше? Прочитайте сполучення слів. Поміркуйте, які з них важкі для вимови і чому. Випишіть сполучення слів, у яких порушено правила милозвучності української мови, виправляючи помилки.

Далеким й близьким родичам, став у пригоді, скрізь і всюди, очерет з ставу, один із семи, один за всіх, рушив в напрямку до міста, опинивсь тут, гукав всіх, був удома, апельсини і ананаси, так і робить, щирість й відвертість, отуди ідіть, досягнення у сфері економіки, повернувся з відрядження, ішов в магазин, прочитав у газеті, спізнився на урок, над все сподобалося, як в воду дивився.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв перших слів складеться початок вислову Дмитра Чередниченка: «...: більше хвилює початок, аніж кінець».

ЗАУВАЖТЕ!

Один із засобів досягнення **милозвучності української мови** — уникнення збігів певних звуків у слові чи на межі слів. Цьому служить і чергування в певних випадках звуків [у] — [в], [і] — [й]; часток *-ся, -сь*; форм прийменників *з — зі — із, над — наді, під — піді*.

Українська мова **уникає насамперед збігу голосних**, а потім — приголосних, причому **пауза сприймається як приголосний**. Наприклад: *місяць і зорі, сонце й місяць, час іде, знову йдемо*.

Проте незалежно від того, на який звук закінчується слово, як правило, вживаємо:

- **у** перед звуками [в], [ф] (і тими звукосполученнями, у яких є ці звуки: [св], [зв], [дв], [тв], [хв], [гв], [сф]), наприклад: *будівля у дворі, приїде у вівторок, написала у творі*;

- **і** перед звуком [й], який позначається буквами **й, я, ю, є, ї**, наприклад: *мене і його, злагода і єдність*.

Варіанти прийменника **із, зі** вживаємо, щоб уникнути збігу звука **з** з іншими приголосними: *прилетів із вирію, вітер зі сходу*.

- 101** *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення, розкриваючи дужки, у дві колонки:
- із вибраною буквою *у*;
  - із вибраною буквою *в*.

Відповідають (у,в)сім, святкував (у,в)чора, кличе (у,в) мандри, острів (у,в) морі, люди (у,в) поїзді, здивувала (у,в)сіх, недоліки (у,в) звіті, оселився (у,в) Одесі, працює (у,в) Львові, тьохкали (у,в) саду, скликали (у,в)сіх, оцет (у,в) пляшці, переміг (у,в) двоєю, небо (у,в) хмарах.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться закінчення вислову Бориса Олійника: «Вірю в пам'ять ...».

- 102** *Хто швидше?* Запишіть подані сполучення слів, розкриваючи дужки, у дві колонки:
- із вибраною буквою *і*;
  - із вибраною буквою *й*.

Стілець (і,й) стіл, поле (і,й) ліс, здалеку (і,й)шов, уперед (і,й)шли, знаєш (і,й) відповідаєш, верби (і,й) тополі, як миші (і,й) кіт, річка (і,й) міст, ліс (і,й) степ, сорока (і,й) ворона, ланцюги (і,й) якір, цибулина (і,й) огірок, груші (і,й) яблука, парк (і,й) палац, правá (і,й) обов'язки, Олександра (і,й) Юлія, знає (і,й) сам.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться початок вислову Івана Франка: «..., як є, створила. Лиш в праці і для праці варто жити».

- 103** Розв'яжіть мовну задачу.

Уявіть себе вчителем. Перевіряючи зошит, ви натрапили на такі словосполучення: *спитала в бабусі, перебував вдома, прочитала в газеті, в своїй шухляді*. Які з них вимагають редагування й чому?

Збіг приголосних у середині слова порушує мелодійність мовлення. Для полегшення вимови окремих слів відбувається спрощення в групах приголосних **-стн-**, **-стл-**, **-здн-**, **-ждн-**, **-слн-**. Це спрощення передається і на письмі: *якість — якісний, лестощі — улесливий, проїзд — проїзний, тиждень — тижневий, масло — масний*.

Винятки: *зап'ястний, кістлявий, надкістниця, пестливий, хвастливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять*.

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст**, на письмі літера **т** у групі приголосних **-стн-** зберігається, хоч відповідний звук не вимовляється: *баласт — баластний, контраст — контрастний*.

У групах приголосних **-зкн-**, **-скн-** випадає **к** при творенні дієслів із суфіксом **-ну-**: *бризки — бризнути*. Але: *випуск — випускний, виск — вискнути*.

Орфограма. Спрощення в групах приголосних.

104 Прочитайте текст. Скажіть, чому спрощення в групах приголосних можна назвати історичним фонетичним явищем.

У зв'язку із занепадом зредукованих **ть** і **ь** з'явилися нові сполуки приголосних. Кілька приголосних, опинившись поряд, стали важкими для вимови. Унаслідок цього відбулося спрощення: **здн** — *поздньо* — *пізно* — *пізно*; **стл** — *мастьло* — *мастло* — *масло*; **ждн** — *кождьнъй* — *кождный* — *кожний*; **лньц** — *сълньце* — *солнце* — *сонце*; **рньч** — *гърньчарь* — *горнчар* — *гончар*; **сткл** — *стъкло* — *сткло* — *скло*; **гъд** — *гъде* — *где* — *де* (З довідника).

105 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте речення, поясніть правопис виділених слів.

1. Прокотився грім по небозводу, у землю вдарив — **передвісник** злив (*М. Рильський*). 2. Тих **шістнадцять** золотих світанків, ніби кущ троянди, зайнялись (*Д. Луценко*). 3. **Брязне** клинок об залізо кайданів — піде луна по твердинях тиранів (*Леся Українка*). 4. Не **щотижня** велике свято, не щотижня весілля (*П. Куліш*). 5. Наше плем'я завзяте і вперте: ми таки просочились на волю між **кістлявими** пальцями смерті (*І. Качуровський*). 6. Ви **щасливі**, пречистії зорі, ваші промені — ваша розмова (*Леся Українка*).

106 «Я хочу сказати своє слово». Чому, на вашу думку, між друзями виникають конфлікти? Як їх розв'язувати? Розгляньте фотоілюстрації. Складіть і запишіть уявний діалог між зображеними підлітками, щоб вони знайшли шлях до примирення. Правильно вживайте слова зі спрощенням у групах приголосних.

107 **Хто швидше?** Запишіть подані слова у дві колонки:

- без вставлених букв *т, д, к*;
- зі вставленими буквами *т, д, к*.

Особистіс(т)ний, осві(д)читися, вп'я(т)десяте, блис(к)нути, щотиж(д)ня, арештан(т)ський, швидкіс(т)ний, заздріс(т)ний, зап'яс(т)ний, хвас(т)нути, дилетан(т)ський, смертонос(т)ний,

впус(к)ний, жаліс(т)ний, ус(т)ний, шіс(т)надцять, зненавис(т)но, асфаль(т)ний, кількіс(т)ний, інтеліген(т)ський, наїз(д)ник, кіс(т)лявий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

За 5 хвилин пригадайте і запишіть якомога більше прислів'їв, у яких є слова зі спрощенням у групах приголосних. Здійсніть взаємоперевірку робіт з однокласником (однокласницею).

I Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ОСІННЯ СИМФОНІЯ БАРВ

Гаї, завітчані (у,в) жовті (і,й) багряні барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем. Небо високе (і,й) синє-синє, без жодної хмаринки, на його пречистому тлі палахкотять дерева, неначе вогнескипи.

Час від часу набіжить вітер, (у,в)дарить тугою хвилию по верховіттях, (і,й) тоді (у,в)раз закружляє (у,в) повітрі золотаво-багряниста віхола, зашурхотить падолистами. Здається, що (і,й) не листя тріпоче, а жахтить живе полум'я, щоб за хвилику згаснути, розпрощавшись (з, із, зі) вітром (і,й) сонцем.

Терпкий запах опалого листя проникає (у,в) душу, переповнюючи її журливою бентегою. Ще (у,в)чора трепетне листя гоїдалося на гіллі, пило росу (і,й) сонячну живицю (і,й) від того (у,в)зялося жовтизною, світилося прозорістю на тлі синього неба. Та (у,в)ночі непомітно підкрався приморозок, прихопив холодом ніжні колінця листочків, (і,й) ось тепер від повіту вітру зриваються вони з гілок, летять (у,в) жовтогарячий завій.

(У, В) розгіллі дерев (у,в) гайку дивна прозорість: берези, схожі на кристалеві келихи, налиті по вінця, (і,й) піниться, шумує (у,в) них на кореневищах осіннє вино. (У,В) тихій задумі, перейняті почуттям скороминувшини (і,й) вічності, стоять вони, охоплені осінньою пожежею, п'ють сонячну живицю, від якої люди стають мудрішими, бо зближення (з, із, зі) природою робить людей кращими, очищає їхні душі (За І. Цюпою).

II «Уява охоплює весь світ». Чи любите ви спостерігати за змінами в природі? Складіть і запишіть невеликий опис «Краєвид із мого вікна».

ВАШ КОНСПЕКТ

Милозвучність української мови досягається чергуванням окремих голосних і приголосних звуків, спрощенням у групах приголосних, рухливим інтонуванням та наголошуванням, повнозвучним, неприглушеним кінцем слова, використанням паралельних форм слів

§ 15 СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ФОНЕТИКИ

Яка роль стилістичних засобів фонетики?

110

Прочитайте уривок із поезії Миколи Вінграновського.

ГРІМ

Була гроза, і грім гримів,
Він так любив гриміти,
Що аж тремтів, що аж горів
На трави і на квіти.

Грім жив у хмарі, і з гори
Він бачив, хто що хоче:
Налив грозою грім яри,
Умив озерам очі.

1. Яка тема поезії М. Вінграновського?
2. За допомогою повторення яких звуків автор створює ефект гуркотіння грому?

Кожен стиль мовлення має свої фонетичні особливості, але найбільше вони проявляються в текстах художнього стилю. Найчастіше тут виступають звукоповтори. На їхній основі побудовані такі стилістичні фігури: **ана́фора**, **епі́фора**, **анепі́фора**, **аліте́рація**, **асона́нс**.

Ана́фора — це повторення однакових звуків, звукосполучень, слів або висловів на початку окремих частин речення чи твору. Наприклад:

Лежать наморені солдати,
а не проживши й півжиття.
Хтось, може, винен перед ними,

Хтось, може, щось колись забув.
Хтось, може, зорями сумними
У снах юнацьких не побув.

Л. Костенко

Епі́фора — це повторення однакових звуків, звукосполучень, слів або висловів у кінці речень, строф, розділів. Наприклад:

Очима ти сказав мені: «Люблю».
Душа складала свій важкий екзамен.
Мов тихий дзвін гірського кришталю,
Неска́зане лишилось несказáнным.
Життя ішло, минуло той перон.
Гукала тиша рупором вокзальним.
Багато слів написано пером.
Несказане лишилось несказанным.
Світали ночі, вечоріли дні.
Не раз хитнула доля терезами.
Слова, як сонце, сходили в мені.
Несказане лишилось несказанным.

Л. Костенко

Різновидом звукових епіфор є рими у закінченнях слів віршованого рядка. Наприклад:

Дзвенить у зорях небо чисте,
Палає синім льодом шлях.
Неначе дерево безлисте,
Стоїть моя душа в полях.

Д. Павличко

Можуть повторюватися ті самі звуки, слова, словосполучення на початку і в кінці якогось висловлювання. Така фігура називається **анепіфорою**, або **кільцем**. Наприклад:

*Спалахнула далека зірниця.
Ох, яка мене туга взяла!
Серце гострим ножем пройняла...
Спалахнула далека зірниця.*

Леся Українка

Алітерація — повтор одного або кількох приголосних звуків у суміжних або близько розташованих у тексті словах. Наприклад, у рядках Т. Шевченка алітерація на м'який звук **л** створює картину, сповнену ніжності, трепетності: «Неначе **ляля** в **льолі** білій, святее сонечко зійшло».

Асонанс — повтор одного або кількох голосних звуків у суміжних або близько розташованих у тексті словах. Наприклад:

«Роби **добро**, — мені **казала** **мати**, —
І чисту **совість** не віддай **за шмати!**»
Благословенний **мамин** **заповіт**
Ніхто в мені не зможе **поламати**.

Д. Павличко

Повторення голосних **а**, **о** надає процитованому уривку урочистості, яскравої образності.

У віршованих текстах асонанс і алітерація здебільшого виступають разом: **О панно Інно, панно Інно...** (П. Тичина).

ВАШ КОМЕНТАР

111

«**Вчити себе самого — благородна справа**». Прочитайте уривок із поезії Володимира Кобилянського. Визначте функцію багаторазового повторення звука [с] у тексті. Чи сприяє такий повтор увиразненню змісту поезії?

Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, —
Срібно стеляться сніжинки —
Спить самотній сад.

112

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть анафори й епіфори. Визначте їхню стилістичну роль.

- Здаєт..ся, часу і не гаю, а не вст..гаю, не вст..гаю. Щодня себе пер..м..гаю, від суєти заст..р..гаю, і знов до стрічки добігаю, і знов себе пер..м..гаю, і вст..гати не вст..гаю, і ні хв..линочки ж не гаю! (Л. Костенко).
- Думає сонце житом-пш..ницею. Думає туга рясними дощами. Думає скеля ж..вою кр..ницею, що жебонить ручаєм під кущами (М. Руденко).
- Світ який — м..реж..во казкове! Світ який — ні краю, ні кінця! (В. Симоненко).
- На ланах, на травах, на срібно-з..лених, у житах злотистих, стрункоколоскових — гей, там, там шуміли шуми! Там шуміли шуми (П. Тичина).
- У нас із вами одні дороги. У нас із вами одні тр..воги. Та будьте громом, а не відлун..ям. Дорогу юним! Дорогу юним! (О. Підсуха).

За принципом **алітерації** побудовані скоромовки, призначені для тренування мовного апарату, вироблення в дітей навичок правильної вимови.

113

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Прочитайте кожну зі скоромовок тричі: спочатку повільно, потім у середньому темпі і, нарешті, швидко. Поміркуйте, які труднощі вам траплялися, які вправи для удосконалення мовлення вам потрібні.

- Наш перепел підпадьомкає: підпадьом, підпадьом! Та ще не підпадьомкався.
- Шито ковпак, та не по-ковпаківському.
- Пішов Прокіп, кипів окріп; як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипів окріп.
- Вередували вереднички, що не зварили вареничків; не вередуйте, вередниченьки, — ось поваряться варенички (Нар. творчість).
- Скоро, скоро мовить Ганка скоромовки-спотиканки. Слово в слово Слава ловко, скоро мовить скоромовки (Г. Бойко).

114

Прочитайте речення, знайдіть у них алітерації й асонанси. Поясніть їхню стилістичну роль.

- Тільки-тільки-но озветься дзвін церковний, будить щем солодкий в серці невимовний (Д. Білоус).
- Шелестять шовкові хмари безчисленным шовком, вечір хмарами гітарить — марить без умовку (В. Кобилянський).
- Вітер віє, віє, мліє, навіває срібні сни, навіває злотні мрії, чеше кучері весни (Олександр Олесь).
- Осіній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! — та сама (Л. Костенко).

- I Прочитайте твір десятикласника зі слів, що починаються тією самою буквою. Який стилістичний засіб фонетики використано у творі? Яка його роль?

БІЛЬ БАНДУРИСТА

Біля білої берези, біля барвистого берега блакитної Бистриці-річечки блукав білий бородань. Борода, брови були білосніжні.

Брав білобородий бандуру, бормотів, бубнів, брови бурмосив. Бандура болісно бриніла. Багато бачив бандурист бід батьків, братів босих, багато брехні, безчестя, безкультур'я, братовбивства...

Боротися! Безстрашно, безперервно боротися! Благати благословення Божого... Боже! Бачиш: Батьківщина безправна! Бо брат бив брата, батько — батька. Боже, біль безжалісний...

Боже, буде багата будучина Батьківщини? Буде!

- II «Уява охоплює весь світ». Спробуйте скласти текст зі слів, що починаються будь-якою тією самою буквою.

ВАШ КОНСПЕКТ

За допомогою добору відповідних звуків можна створити яскравий художній образ. Тому письменники нерідко вдаються до стилістичних фігур, як-от: алітерації, асонансу, анафори, епіфори, анепіфори.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть найменшу мовну одиницю.
2. У чому особливість творення голосних звуків? Назвіть голосні звуки. Як вони класифікуються?
3. Як класифікуються приголосні звуки?
4. Запишіть подані слова у фонетичній транскрипції.

Кожух, звеселити, дігтяр, розповідають, беззвучний, піджак, підживити, сміються, змагаєшся.

5. Запишіть подані слова у дві колонки: а) із вставленою буквою е; б) із вставленою буквою и.

Експер..мент, зв..личувати, пел..хатий, кол..вання, кл..котіти, шиб..ниця, ск..рувати, тр..вога, накр..шити, пор..формений, обв..вати, см..ркання, бл..щати, чуд..рнацький, людинонена-висн..цький.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться початок прислів'я: «... — велике плавання».

6. Які зміни приголосних відбуваються в мовному потоці? Наведіть приклади асиміляції та дисиміляції.
7. Які засоби милозвучності української мови вам відомі?

8. Запишіть подані слова у дві колонки: а) без вставлених букв *т, д, к*; б) із вставленими буквами *т, д, к*.

Антифашис..ський, знавіс..ний, піс..ний, велосипедис..ці, очис..ний, зменшено-пес..ливий, балас..ний, корис..ливий, згус..нути, доблес..ний, (у) хус..ці, осві..читися, облас..ний, під'із..ний, хвас..ливий, зліс..ний, шіс..надцять, льоноочис..ник, студен..ство, ошукан..ство, кіс..лявий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв слів складеться початок вислову Олександра Довженка: «...приємного і прекрасного, ніж праця людська».

9. Сформулюйте орфограму «Подвоєння приголосних звуків». Пригадайте випадки, коли подвоєння не відбувається.
10. Які звуки подовжуються при вимові і позначаються на письмі двома буквами? Назвіть випадки, коли приголосні не подовжуються.
11. Запишіть подані слова у дві колонки: а) з подвоєними приголосними; б) з подовженими м'якими і пом'якшеними приголосними.

Навивпередки, навмання, ірраціональний, колонний, Ілля, беззбройний, колосся, огудиння, міддю, бовваніє, незліченний, узбіччя, піднісся.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв слів другої колонки складеться закінчення вислову Василя Симоненка: «Не докорю ніколи і ...».

12. Назвіть найпоширеніші чергування голосних звуків. За якої умови [о], [е] чергуються з [і]?
13. За якої спільної умови чергуються [о] з [а], [е] з [і], [е] з [и] у коренях дієслів? Наведіть приклади.
14. Коли після шиплячих та [й] вживаємо [о], а коли — [е]?
15. Які стилістичні засоби фонетики вам відомі?
16. Прочитайте уривки з поетичних художніх текстів. Скажіть, які стилістичні засоби фонетики в них використано.

1. Гармидер, гамір, гам у гаї (*Т. Шевченко*).
2. Зорі — очі весняної ночі! Зорі — темряви погляди ясні! То лагідні, як очі дівочі, то палкії, мов світла прекрасні. 3. Вітер сумно зітхав у саду. Ти співав, я мовчázна сиділа. Пісня в мене у серці бриніла. Вітер сумно зітхав у саду (*З тв. Лесі Українки*). 4. Сонце з небокраю встало рано-рано. Знову розмовляю з вами, рідна мамо (*М. Сингаївський*). 5. Джмелі спросоння — буц! — лобами! Попадали, ревуть в траві. І задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лісові (*М. Вінграновський*).

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

Чим досконаліша звукова організація мови, тим природнішим і внутрішньо необхідним видається нам словесне вираження думки.

Максим Рильський

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТИХ ПРАВИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

§ 16 ОСНОВНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

Чому орфоепія тісно пов'язана з фонетикою?

116

1 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю «Норми української літературної вимови», наведіть власні приклади.

1. Ненаголошені [е] та [и] у вимові зближуються і вимовляються як [e ^н] та [и ^н]	[в е ^н л и ^н к и й], [ш и ^н р о к и й]
2. Ненаголошений [о] здебільшого вимовляється чітко. Лише в деяких словах перед складом із наголошеним [у] або [і] він наближається у вимові до [у]	[г о д и ^н а], [д о д о м у]; [к о ^н ж у ^н х], [з о ^н з у ^н л' а], [с о ^н б' і]
3. Нескладовий звук [ў] (орфографічно <i>у</i> або <i>в</i>), що виступає на початку та в кінці слова або в кінці складу після голосного, завжди вимовляється як голосний, а не як приголосний. Нескладовий звук [і] (орфографічно <i>і</i> або <i>й</i>) у тих самих позиціях виступає як голосний, а не приголосний	[ў п' і з н а т и], [в о ў к]; [і д é], [п' і д' і і д é], [г а і]
4. Дзвінки приголосні перед глухими та в кінці слова вимовляються дзвінко. Глухо вимовляється лише приголосний [г] у словах <i>вогко</i> , <i>легко</i> , <i>нігті</i> , <i>кігті</i> , <i>дігтяр</i> та похідних. Частково оглушується кінцевий приголосний [з] у префіксах	[к н і ж к а], [к а́ з к а]; [к' і х т' і], [л é х к о]; [р о с п и т' а т и]
5. Глухі приголосні перед дзвінками вимовляються дзвінко	[б о р о д' б а́], [в о г з а́ л]

6. Звуки [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [к], [ґ] вимовляються твердо, але перед [і], [а], [у] можуть бути пом'якшеними	[ч а́ шк а], [л' у б о́ ъ]; [в' і к н о́], [ч' і т к о]
7. Приголосний [р] у кінці слова і складу твердий, а на початку складу може вимовлятися м'яко	[ч о т и р м а́] [р' а д о́ бк]
8. Перед наступним м'яким приголосним звуки [д́], [т́], [з́], [с́], [ц́], [л́], [н́] теж вимовляються м'яко	[к у́ з' н' а], [м' і ц' н' і́], [с т' і л' ц' і́]
9. Слід розрізняти звуки [дж́], [дз́] та випадковий збіг приголосних [д́] і [ж́], [д́] і [з́], який буває на межі різних морфем (частин слова)	[п о дз́ в о́ н' а т'], [дж́ м' і л']; [н а д з в о́ к о в і́ ї], [в' і д ж і́ м]
10. Буквосполучення хв завжди у вимові відповідає двом звукам [х] і [в]	[х в и́ е л і́ н а], [х в' і с т]

II «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть подані слова у фонетичній транскрипції відповідно до норм української літературної вимови.

Імовірність, задзвенять, піджачок, підживитися, відзвітують, сперсердя, хвилювання, дівчатка, зозуля, поліський.

117

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю «Особливості вимови деяких граматичних форм», наведіть власні приклади.

1. В іменниках середнього роду II відміни вимовляється подовжений приголосний	насіння [н а с' і́ н': а], зілля [з' і́ л': а]
2. Спрощення у групах приголосних при їх вимові — типове явище для української орфоєпії	агентство [а г е́ н с т в о], шістнадцять [ш' і́ с н а́ ц': а т']
3. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду перед закінченням -і буквосполучення жу, шу, чу, ту у вимові відповідають звукосполученням [з'ц́'], [с'ц́'], [ц́:']. Аналогічно вимовляються приголосні перед закінченням -і також і в називному відмінку множини іменників чоловічого роду та в місцевому відмінку іменників середнього роду	у книжці [у к н і́ з' ц' і́], на подушці [н а п о' д у́ с' ц' і́], у ручці [у р' у́ ц': і́], квітці [к в' і́ ц': і́] запоріжці [з а п о р' і́ з' ц' і́] у яблучці [у й а́ б л у́ ц': і́]
4. Сполучення [здц́'], [стц́'] перед закінченням у давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду спрощуються у вимові й вимовляються як [з'ц́'] і [с'ц́']	у поїздці [у п о́ й' і́ з' ц' і́], невістці [н е' в' і́ с' ц' і́]
5. Буквосполученню -тсья в дієслівних формах 3-ї особи однини і множини теперішнього часу у вимові відповідає сполучення [ц́:]	робиться [р о́ б и́ е ц': а], вітаються [в' і́ т а́ й у́ ц': а]

6. Буквосполучення -шся в дієслівній формі 2-ї особи однини теперішнього часу у вимові відповідає довгий м'який [с':]	радишся [р á д и° с': а]
7. У формі 2-ї особи однини дієслів наказового способу буквосполученням -жся і -чся відповідають звукосполучення [з'с'а] і [ц': а]	намажся [н а м á з' с' а], не морочся [н е° м о р ó ц': а]

ВАШ КОМЕНТАР

118

«**Вчити самого себе — благородна справа**». Прочитайте прислів'я. Укажіть на особливості вимови виділених слів.

1. Від **людського** поговору не **сховаєшся** у нору. 2. Сказав язик голові: «Добрий день», а голова відповіла: «Як ти **поведешся** добре, то й мені буде добрий день». 3. Рис **розсипав** — ще **збереш**, сказав слово — не **вернеш**. 4. Правду й **дьогтем** не заплямуєш. 5. Завзятий і гору з місця **зсуне**. 6. Чужим добром не **розживешся**. 7. З **пісні** слова не викинеш. 8. Хто **сміється**, тому не **минеться** (*Нар. творчість*).

119

Розв'яжіть мовну задачу.

Поясніть, чому три різні слова в давальному відмінку: **кісци** (від кіска), **кістци** (від кістка), **кішци** (від кішка) — у фонетичній транскрипції відповідно до орфоепічних норм записуються однаково: [к' і с' ц' і]. Які два слова записуються у фонетичній транскрипції відповідно до норм літературної вимови однаково в таких випадках: [у к á с' ц' і], [м í с' ц' і]?

120

❶ Спишіть текст, розкриваючи дужки. Запишіть виділені слова у фонетичній транскрипції відповідно до норм літературної вимови.

Лебідь — величний білий птах божестве(н,нн)ої краси і грації. Він здатний викликати захопле(н,нн)я не тільки своїм прекрасним опере(н,нн)ям, а й неймовірною поставою. Ці красиві птахи є символом духовної чистоти, непорочності і подружньої **вірності**.

На перший погляд **здається**, що характер у них спокійний і **миролюбний**. Але якщо вони **почуваються** в небезпеці, **відчувають** загрозу жи(т,тт)ю, то здатні захиститися. Тоді ці птахи видають **шиплячі** звуки, безпереста(н,нн)о махають крилами і використовують дзьоб як зброю.

Білосніжні красені є **рекордсменами** по висоті польоту. **Льотчики** не раз помічали лебедів-кликунів на висоті понад 8200 метрів. Підтвердже(н,нн)ям цьому став радар. Піднятися на таку висоту птахам дозволило опере(н,нн)я, яке чудово їх зігріває (*З журналу*).

Орфоепічні норми властиві усному мовленню й пов'язані з вимовою голосних і приголосних звуків та звукосполучень. Саме тому орфоепія тісно пов'язана з фонетикою. Значна частина орфоепічних правил пов'язана з вимовою граматичних форм, правильним наголошенням слів, інтонацією. Вимовні норми не лишаються весь час незмінними, але змінюються вони повільно.

§ 17 ОРФОЕПІЯ І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Які чинники впливають на порушення орфоепічних норм?

121

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

Орфоепія має велике практичне значення, оскільки її норми допомагають мові бути засобом спілкування. Порушення орфоепічних норм призводить до непорозуміння між людьми.

Орфоепія становить одну із сторін культури мовлення. Унормована вимова сприяє розвитку широкого мовного спілкування, піднесенню культури народу.

Орфоепічні норми порушуються через вплив місцевої, діалектної вимови, що засвоюється людиною поряд із літературною вимовою ще в дитинстві. Нерідко орфоепічні норми порушуються під впливом орфографії: слова вимовляються так, як вони написані, без урахування розбіжності між вимовою і написанням окремих слів.

Вивчення правильної вимови спрямовується на подолання помилок, серед яких насамперед виділяються фонематичні та акцентні.

Фонематичні помилки — порушення правильності вимови звуків, заміна однієї фонемі іншою, наприклад: вимова [с] замість [з] у слові *казка*, [т] замість [д] у слові *гадка* і под. Такі помилки призводять до спотворення змісту слова.

Акцентні помилки — це недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів звуків: вимова [ц'] замість [т'] у словах *стіна*, *тіло*, звука [и] на місті [і] у словах *стіл*, *ліжка*. Ці порушення виникають під впливом діалектної вимови чи іншої мови.

Зразком правильної вимови вважається вимова дикторів радіо і телебачення, артистів театру, кіно (*П. Дудик*).

1. Чому порушення норм орфоєпії призводить до непорозуміння між людьми?
2. Які чинники впливають на порушення орфоєпічних норм?
3. Чим фонематичні помилки відрізняються від акцентних?
4. Чия вимова вважається зразком правильної вимови?

122

- 1 «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст мовчки. Сформулюйте визначення сценічної мови.

Сценічна мова є засобом театрального втілення драматургічного твору. Через майстерність мови актор передає глядачеві внутрішній світ, соціальні, психологічні, національні, побутові риси характеру персонажа. Для цього артистові потрібно досконало володіти технікою, яка пов'язана зі звучністю, гнучкістю, об'ємом голосу, розвитком дихання, чіткістю і ясністю вимови (дикцією), інтонаційною виразністю.

Великого значення для формування правдивої, реалістичної сценічної мови набула творчість українських акторів театру корифеїв: Марка Кропивницького, Миколи Садовського, Марії Заньковецької і Панаса Саксаганського, які виявляли багатство і красу мови українського народу, мелодико-ритмічні та інтонаційні можливості, доводили, що слово може бути високохудожнім, ідейно наснаженим, що воно здатне виявити всі відтінки духовного життя персонажів. Висока культура сценічної мови, зміни в її стилі і техніці створювали передумови для вироблення основних елементів українського сценічного мовлення.

Одночасно з акторською діяльністю Панас Саксаганський уперше в історії українського театру намагався теоретично узагальнити закони словесної дії. У своїх працях про роботу над роллю особливу увагу приділяв він сценічному слову. У «подачі слова», тональності, акцентуванні митець вбачав дуже відповідальну роботу актора як щодо розкриття і втілення авторського задуму, так і щодо тлумачення образу героя. Крім того, він уважав за необхідне,

«Допитливість створює вчених і поетів»

У мистецьких колах України ім'я Алли Гладишевої відоме. Вона, в минулому актриса Національного театру ім. І. Франка, вже сорок років на педагогічній роботі. Через її «голос» пройшли сотні студентів вузів мистецтв. Адже вона викладає чи не найважливішу для акторської професії дисципліну — сценічну мову. Професор Національного університету театру, кіно і телебачення ім. Івана Карпенка-Карого Алла Гладишева відкриває таємницю найбільшої акторської майстерності у книжці «Сценічна мова».

разом із створенням зовнішньої і внутрішньої характеристик персонажів, подачу слова також поділяти на внутрішню і зовнішню техніку роботи над словом. Зовнішня техніка — це голос, дихання, дикція, логічний розбір. При оволодінні ж внутрішньою технікою весь текст ролі він поділяє на три категорії слів: високодинамічні, динамічні та службові. «Слова службового та вирішального значення не можуть... вимовлятися однаковим тоном. Потрібне нюансування слів. Я не кажу, що всі динамічні слова вимагають обов'язкового підвищеного голосу, крику. Треба уникати одноманітності в звучанні голосу. Одноманітність знебарвлює мову і заважає виділити головне і цікаве».

Використовуючи великий досвід створення сценічних реалістичних образів, Панас Саксаганський дійшов висновку, що «міміка, вираз очей, жести, хода — усе це мусить діяти в цілковитій погодженості зі словом» (За А. Гладишевою).

II Складіть і розіграйте діалог за змістом тексту.

123

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте поезію Миколи Луківа. Виділені слова запишіть відповідно до норм літературної вимови.

ЖОВТЕНЬ

Тріпотять на вітрі явори,
Шурхотить і опадає **листя**.
Проти сонця **світяться** бори,
Наче з бронзи чи із міді литі.
В берегах **сповільнилась** ріка,
Птича **згряя** лине сумовита.
І **сріблиться** слід од літака,
Як сивинка бабиного літа.

124

Хто швидше? Запишіть подані слова в три колонки:

- з наголосом на першому складі;
- з наголосом на другому складі;
- з наголосом на третьому складі.

Центнер, зібрання, чарівний, перепустка, черговий, вчення, поєднання, разом, квартал, прадід, замазка, затримка, осока, свердло, кропива, звичайний, русло, правописний, урочисто, зачіпка, боязнь, одинадцять, знахідка.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів, записаних у першій і другій колонках, складеться початок вислову Лесі Українки: «..., а слово правди нести в народ, щоб досягти омріяної волі».

ЗАУВАЖТЕ!

У публічних виступах, як і в побутовому мовленні, нерідко виникають труднощі з уживанням власних назв, особливо чоловічих і жіночих імен та по батькові. У їхній вимові є особливості, які слід враховувати. Досить згадати, як зазвичай при швидкій вимові звучать імена та по батькові типу *Олександр Олександрович (Сан Санич)* або *Алла Петрівна (Ал Петрівна)*. Такі ненормативні скорочення мають фамільярний відтінок. Окрім того, нерідко трапляються помилки, пов'язані із калькуванням російських форм: *Іван Анатолієвич, Людмила Георгієвна*. Пам'ятаймо, що чоловічі по батькові в українській мові творяться за допомогою суфіксів *-ович* (ті, імена, що закінчуються на *-й*, матимуть прикінцеве *-йович*), а жіночі по батькові творяться за допомогою суфікса *-івн-* (ті, імена, що закінчуються на *-й*, матимуть прикінцеве *-івна*). Щоб не образити людину, потрібно чітко вимовляти і правильно наголошувати імена та по батькові.

ВАШ КОМЕНТАР

125

Відредагуйте речення і запишіть.

1. Допоможіть, будь ласка, Олександрі Петрівній зробити розрахунки. 2. Я написав листа Варварі Михайлівній. 3. Сан Санич! Зачекайте мене хвилинку. 4. Ми підготували вітальний адрес Лесі Анатолівні з нагоди ювілею. 5. Щоб привітати Дмитра Юрієвича, Олесь написав пісню. 6. Лариса Григорієвна запросила гостей до столу.

126

Започатковуємо проект «Культура мовлення мас-медіа». Поділіться на групи для дослідження того, чи дотримуються орфоепічних норм на радіо і телебаченні: прослухайте дві радіопрограми — культурологічного та громадсько-політичного спрямування, зафіксуйте відхилення від орфоепічних норм, класифікуйте їх. Аналогічні спостереження й узагальнення зробіть за двома переглянутими телепрограмами культурологічного та громадсько-політичного змісту.

ВАШ КОНСПЕКТ

Порушення правил норм української літературної вимови спричинене переважно впливом правопису (мовці намагаються відтворити написання слів: [с'м'ійёт'с'а] замість нормативного [с'м'ійéц':а]), впливом діалектного оточення (через вплив південно-західних діалектів мовці часто оглушують дзвінки приголосні в кінці слів, що не характерно для української літературної вимови: [зуп] замість [зуб], [стóрош] замість [стóрож]), впливом на вимову іншої мови (під впливом російської мови вимовляють м'яко шиплячий [ч]: [н'іч'ка], [рúч'ка]).

Чи може інтонація фрази змінити її зміст?

Інтонація (від лат. *intono* — голосно вимовляю) — рух, зміна, динаміка тону, що супроводжує висловлювання, ритміко-мелодійний малюнок мовлення.

Інтонація складається з **мелодики, інтенсивності, пауз, темпу і тембру мовлення**.

Мелодика мовлення (від гр. *melodikos* — мелодійний, пісенний) — зміна частоти основного тону, його діапазонів, інтервалів, підвищень і понижень, напрямку його руху (вгору, вниз, рівно тощо).

Інтенсивність (від лат. *intensio* — напруження) — підвищення і посилення голосу на слові, яке хочуть виділити (логічний наголос).

Пауза (від лат. *pausa* — припинення) — перерва у звучанні, зупинка в потоці мовлення. Паузи впливають на ритміку мовлення, сприяють виділенню певного змісту. Порівняймо: *Мій брат, студент, у Львові і Мій брат — студент у Львові*. У першому реченні акцентується на тому, що брат на момент розмови перебуває у Львові, а в другому, що він є львівським студентом.

Темп мовлення (від лат. *tempus* — час) — швидкість мовлення, вимірювана кількістю виголошуваних за секунду складів. Темп мовлення передає ставлення мовця до висловлюваного: вагоме вимовляється повільніше, неважливе — швидше.

Тембр мовлення — емоційне забарвлення (схвильоване, веселе, сумне, грайливе тощо).

Усі елементи інтонації взаємопов'язані і становлять єдність.

ВАШ КОМЕНТАР

127

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення. Зробіть висновок, як змінюється інтонація в різних за метою висловлювання реченнях (розповідних, питальних, спонукальних). На які слова падає логічний наголос?

1. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться. 2. Ти куди ж розігналась? Чи була не до самого моря? Чайки держаться гурту, а ти відпливеш одна. 3. І не знецінюйте коштовне, не загубіться у юрбі. Не проміняйте неповторне на сто ерзаців у собі! (З тв. Л. Костенко).

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Визначте тип мовлення тексту.

Чи замислювалися ви над тим, чому землю наз..вають матір'ю? Зв..чайно, за її чудову ж..ттедайну силу. З..мля — це не тільки родючий ґрунт. Це — наш дім. Б..режімо й шануймо його!

Яке місце на нашій планеті здається вам найкращим? Зв..чайно, можна уявити собі старезні ліси, джунглі, в..личезне безмежжя океану або ж урочисте саяво в..соких гір. На щастя, багата наша планета на красу. Але чому ж так схв..льовано б'ється серце при згадці про старе дер..во чи скромні квіти, що ростуть біля батьківського порога? Мабуть, тому, що душа наша пр..ростає до рідної з..млі, до кожного її куточка. Так буває завжди: любов до в..ликого й безмежного поч..нається з малого й конкретного (За Г. Тарасенко).

ЗАУВАЖТЕ!

За допомогою інтонації мовець може передати настрій, виділити важливе в повідомленні, привернути увагу слухача (слухачів) до певної думки, дати зрозуміти, що висловлювання закінчене або буде продовжене. Інтонаційний малюнок, як і вимова окремих звуків у мовленнєвому потоці, має свої усталені загальноприйняті норми, порушення яких призводить до неадекватного сприйняття висловлювання. За допомогою інтонації, неадекватної до змісту, створюється підтекст.

Слід пам'ятати, що дуже швидке мовлення утруднює сприйняття, а надто повільна, тягуча мова послаблює увагу слухача. Безпричинне надто голосне мовлення дратує слухача, а непомірно тиха мова змушує над силу напружуватися, щоб зрозуміти сказане. Порушення загальноприйнятої норми втомлює слухача і, отже, справляє на нього негативне враження.

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте речення. Скажіть, чи в прямому значенні вжиті виділені слова. Як такий прийом називається в літературознавстві?

Така була **хороша** Домаха, що й розказати не можна. Зростом собі **невеличка**: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане, а личком **біленька**, як чумацька сорочка (Г. Квітка-Основ'яненко).

Іронія (від гр. *eironeia* — лукавство, глузування, удавання) — різновид комічного, у якому з метою прихованого глузування вживається слово з позитивним значенням.

Іронія зазвичай супроводжується відповідною інтонацією (удавано серйозною, шанобливою, співчутливою тощо), яка на письмі може відтворюватися за допомогою лапок (*поради «доброзичливців»*); певну роль тут може відігравати порядок слів — на початок висловлювання вноситься переосмислене поняття: **Гарно** ти зробив, нічого сказати! **Дуже** ти мені потрібен.

130

I Запишіть речення в такій послідовності:

- розповідні;
- спонукальні.
- питальні;

Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.

1. Стань спершу сам чистішим душею, а потім намагайся, щоб інші були чистішими. 2. Архітектура — теж літопис світу. Вона говорить тоді, коли мовчать уже і пісні, й перекази. 3. Кожне слово неосяжне. 4. Якого горя не забирає час? Яка пристрасть уціліє в нерівній боротьбі з ним? 5. Чи є більша насолода, ніж насолода творити? 6. Слухай мудреця, а висновки роби сам (*З тв. М. Гоголя*).

II Із байок Леоніда Глібова випишіть 3 приклади іронії.

Ваш конспект

Досконале мовлення має бути інтонаційно виразним. Доречно, вдало вибрана інтонація багато в чому забезпечує ясність, точність, естетичну довершеність мовлення. За допомогою інтонації, неадекватної до змісту, створюється підтекст або й зовсім змінюється зміст висловлювання.

У висловлюванні інтонація відіграє надзвичайно важливу роль перш за все тому, що завдяки їй диференціюються речення за метою висловлювання.

Контрольні запитання і завдання

1. Який розділ науки про мову називається орфоепією?
2. Яку роль відіграють орфоепічні норми в мовленні?
3. У чому особливість вимови голосних звуків?
4. Коли вимовляються нескладові звуки [ʏ] та [i]?
5. Як вимовляються дзвінки приголосні перед глухими, а як — глухі приголосні перед дзвінками?
6. Коли вимовляються звуки [дж], [дз], а коли окремі — [д] і [ж], [д] і [з]?
7. Як вимовляються **-ться** і **-шся** у дієслівних формах?
8. Запишіть подані слова відповідно до норм літературної вимови.

Турбуешся, підводяться, поліський, підживити, піджачок, шістнадцятий, розріся, у вуличці, у хустці, насіння, розжитися, айсберг, розчистиш, вітчизняний.

Аудіодиктант

Правопис — це одяг писемної форми вироблюваної віками мови. У всі часи він має бути зручним і ошатним.

Віталій Русанівський

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТИХ ПРАВИЛ НАПИСАННЯ СЛІВ

§ 19 УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. АЛФАВІТ

Чи існує повна відповідність між буквами і звуками?

Графіка (від гр. *grapho* — пишу, малюю) — розділ науки про **мову**, в якому вивчається сукупність умовних знаків для передачі на письмі усного мовлення.

Сукупність розташованих у певній, загальноприйнятій послідовності букв називається **алфавітом**. Це слово походить від назви двох перших букв грецького алфавіту — *альфа* і *віта*. Алфавіт називають ще **азбукою** (від назви двох перших старослов'янських букв — *азь* і *буки*) або **абеткою** (від назви двох перших українських букв — *а* і *бе*).

До **графічних знаків** належать букви алфавіту, апостроф, знак наголо-су, дефіс (риска), крапка, знак питання, знак оклику, кома, тире, двокрапка, лапки, дужки, три крапки.

ВАШ КОМЕНТАР

131

І «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте текст мовчки, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Як виникло письмо? Першим натяком на нього були умовні позначки, сигнали мисливців. Щоб повідомити про напрям свого пересування, вони клали відповідним чином гілки дерев або в потрібному напрямі поламани стріли. Для передачі повідомлень, відзначення подій люди робили вузли, зарубки на деревах тощо.

Другим кроком у розвитку письма було малюнкове письмо, або піктографія. У цьому письмі малюнків не було, а те, що треба було передати, зображували за допомогою малюнків.

Таке письмо було зручне, і люди прагнули його вдосконалити. Дедалі частіше вживалися значки для умовного позначення понять. Так розвинулось інше письмо — ідеографічне. У ньому кожен значок служить для вираження того чи іншого поняття. Конкретні предмети позначалися значками, які були схематичними відображеннями цих предметів, абстрактні поняття передавалися умовними значками.

З часом потреба писати швидко та передавати складні за змістом і великі за обсягом тексти призвели до того, що значки дедалі більше втрачали подібність до зображуваних предметів, перетворюючись на умовні значки — ієрогліфи.

Ідеографічне письмо, як і письмо малюнками, було незручним, бо для позначення багатьох предметів, явищ, понять користувалися багатьма значками. Згодом певним значком почали позначати не все слово, а тільки склад або початковий звук. Так виникло складове письмо. Із нього розвинулося звукове письмо, яким користуємося і ми. Тут кожна буква позначає вже не слова або склади, а, як правило, звук. Сукупність знаків (букв), розміщених у певному порядку, називається алфавітом (азбукою, абеткою). Ці назви виникли із складання назв перших двох букв алфавіту. З грецьких «альфа» і «віта» виникла назва алфавіт, а із назв букв старослов'янського кириличного алфавіту: аз (сучасне **а**) і буки (сучасне **б**) — азбука.

Вважають, що першим виник фінікійсько-ханаанський алфавіт, від якого беруть початок багато інших алфавітів, зокрема і грецький. Від грецького алфавіту походять слов'янські (у тому числі й український) та ряд інших алфавітів.

У зображеннях багатьох букв можна і тепер помітити сліди того, що вони колись позначали цілі слова. Буква **о** є схематичним зображенням ока; буква **а** є дещо видозміненим схематичним зображенням голови з рогами — голови бика **Ў**. У грецькій азбуці буква **а** називається альфа. Це слово походить від староеврейського слова «алеф» (халеф), що означає «бик».

Сучасні український, російський і білоруський алфавіти виникли із староболгарської кирилиці, укладеної переважно на основі грецького письма болгарським просвітителем Кирилом в XI ст. Появу кирилиці у нас, на Русі, пов'язують із визнанням християнства державною релігією. На думку вчених, письмо на Русі було ще раніше, проте яким воно було — невідомо, оскільки писемні пам'ятки з далеких часів не збереглися (За І. Дацюком).

II Розіграйте діалог за текстом: один (одна) із вас підготує запитання, другий (друга) відповідатиме на них.

136 *Хто швидше?* Запишіть подані слова за алфавітом.

Архітектор, пружина, валіза, сивина, Ілько, батарея, грюкання, квітник, блок, доба, дятел, кут, музика, млин, дріль, кава, кучер, ненька, стовп, роса, трюмо.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв слів прочитаєте закінчення вислову Володимира Сосюри: «Безсмертний, ...».

137

«Уява охоплює весь світ». Складіть невеликий твір (жартівливе оповідання або віршик) про неслухняні букви, який можна було б використати для вивчення графіки в початковій школі або п'ятому класі.

ВАШ КОНСПЕКТ

Письмо української мови є звуковим, або фонематичним, у ньому мовні звуки (фонемі) позначаються спеціальними значками. Кожна буква українського алфавіту здебільшого передає один звук. Однак є випадки, коли повної відповідності між буквами і звуками немає.

§ 20 З ІСТОРІЇ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Який принцип правопису української мови є визначальним?

Орфографія (від гр. *orthos* — прямий, правильний, рівний і *grapho* — пишу) — розділ мовознавчої науки, в якому встановлюється система правил передачі звукової мови (слів і їхніх форм) на письмі.

138

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте текст мовчки. Підготуйте розповідь про етапи формування українського правопису за самостійно складеним планом.

Перший етап в історії українського правопису тривав від XI до XVI ст. Це, власне, був не український, а слов'янський правопис, започаткований творцями слов'янської азбуки. Його великою мірою підтримували в Україні вихідці з Болгарії, які працювали тут. У період від XIV до XVI ст. у богослужбових текстах (частково й у світських) панував правопис, розроблений болгарським патріархом Євтимієм Тирновським. В Україні вплив цього правопису відчувався з кінця XIV ст. і тривав до 20-х років XVII ст.

Початок другого етапу в історії українського правопису пов'язаний із виходом 1619 року праці Мелетія Смотрицького «Грамматика славенскія правилное синтагма». Орфографія старослов'янської мови (староукраїнської писемності) вже більш пристосовується до української фонетики. Тоді було розмежовано значення букв г і ґ, запроваджено буквосполучення дж і дз для позначення відповідних українських звуків, узаконено вживання букви й.

Третій етап являв собою намагання знайти оптимальний варіант правопису сучасної української мови. Він припадає на ХІХ ст. Від того часу найвідоміші такі варіанти українського фонетичного правопису, як кулішівка, драгоманівка та желехівка. Перший варіант застосував Пантелеймон Куліш у «Записках о Южной Руси» (1856) та в «Грамматці» (1857). Драгоманівку виробила в 70-х роках ХІХ ст. в Києві група українських діячів культури під керівництвом мовознавця Павла Житецького, до якої входив і Михайло Драгоманов. Він послідовно застосовував цей правопис у виданнях, здійснюваних ним за кордоном. Третій варіант українського правопису створив український вчений Євген Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» (Львів, 1886). Цей правопис був закріплений у «Руській граматиці» Степана Смаль-Стоцького та Теодора Гартнера, що вийшла 1893 р. у Львові. Докладніше він був оформлений мовною комісією при Науковому товаристві імені Тараса Шевченка, яка 1904 р. видала «Руську правопись зі словарцем». Із певними корективами желехівку використав Борис Грінченко у виданому ним чотиритомному «Словарі української мови» (1907–1909), більшість правописних правил, застосованих тут, діють і дотепер.

Четвертий етап унормування українського правопису відбувався й відбувається із залученням державних чинників. Після здобуття Україною незалежності Центральна Рада 17 січня 1918 р. видала «Головні правила українського правопису», які не охоплювали багатьох правописних явищ української мови. Тому в травні 1919 р. Українська академія наук схвалила «Найголовніші правила українського правопису», які було видано в 1921 р.

У 1933 р. цей правопис було переглянуто і значно перероблено з метою наближення до російської орфографії (вилучено літеру ґ, змінено правило вживання роду в деяких іншомовних словах).

У кінці 30-х років постало питання про нове врегулювання українського правопису. Новий проект українського правопису за редакцією Миколи Грунського, підготовлений у 1940 р., через воєнні обставини не було прийнято. Після деяких уточнень і виправлень у 1946 р. вийшов «Український правопис», а в 1960 р. — його друге, доповнене й виправлене видання.

Новий варіант затверджено 14 листопада 1989 р., а опубліковано в 1990 р. Головними досягненнями стало відновлення букви **ґ** та кличного відмінка (за радянських часів він був необов'язковим і називався *кличною формою*) (За І. Ющуком).

- II За матеріалами інтернет-джерел підготуйте повідомлення про зміни, що готувалися в українському правописі 1999 року. Чому ці нововведення не були запроваджені?

Українська орфографія побудована на **фонетичному, морфологічному, історичному (традиційному) та диференційному принципах**.

Фонетичний принцип орфографії полягає в тому, що написання слова точно відображає його вимову: *літо* [лі'іто], *чистий* [чістий].

Морфологічний принцип полягає в тому, що та сама частина (корінь, префікс, суфікс, закінчення) в усіх словах пишеться однаково, незалежно від їх звучання. За морфологічним принципом пишуться: ненаголошені голосні (*весна, степовий*), сумнівні приголосні (*просьба, легко*), префікси *пре-, при-, прі-, з-, с-, роз-, без-* (*прекрасний, прикраса, прізвисько, зчепити, спитати*), суфікси (*печиво, спустошений*), дієслівні форми на *-ться, -шся* (*сміється, збираєшся*).

Історичний (традиційний) принцип правопису полягає в тому, що слова, окремі їхні частини чи окремі букви пишуться так, як вони писалися раніше, за усталеною традицією. За історичним принципом в українському письмі вживаються букви **я, ю, є, ї, щ** (*ярмарок, цятка, єдиний, синє, юшка, люди, їжак, щітка*), м'який знак (*дядько, синього*); буквосполучення **ри-, ли-** між буквами на позначення приголосних звуків у корені українських слів (*кривавий, глибокий*); подвоєні букви в іншомовних словах (*нетто, вілла, Голландія, Марокко*).

Смисловий (диференційний) принцип вимагає різного написання однозвучних слів, що мають різне значення. До таких написань належать: вживання великої чи малої букви (*орел* — птах і *Орел* — місто, прізвище; *біла церква* і *Біла Церква* — місто), написання різних букв у корені однозвучних слів (*кленок* — від *клен* і *клинок* — від *клин*); написання слів разом чи окремо (*зручний, проте дорогий; здогадався про те, читав уголос, вслухались у голос*); написання окремо або через дефіс (*працювати по-новому, по новому шляху*).

ВАШ КОМЕНТАР

139

Керуючись морфологічним принципом написання слів, уставте пропущені букви в споріднених словах.

Багатий — бага..ство, люди — лю..ство, громада — грома..ський, студент — студен..ський, гігант — гіган..ський, турист — турис..ський, пропагандист — пропаганди..ський, молотити — моло..ьба, просити — про..ьба, лічити — лі..ба, кіготь — кі..ті, віхоть — ві..ті, далекий — дал..ч, великий — вел..ч.

- I Спишіть текст, передаючи графічно подані у фонетичній транскрипції слова. Скажіть, які принципи правопису застосовуються.

Історики продовжують [спе^нре^нча^ти^с'а] про час появи гопака як танцю. [в:ажайе^нц':а], що танець з'явився близько XVI–XVIII століть, [б'удучи] відлунням тренувань і вправ козаків [запор'із'койі с'іч'і]. Це був суто чоловічий танець: [козакі] утворювали коло, в центрі якого витанцьовував гетьман з булавою, і до нього поступово [при^ейднувалис'а] інші козаки, ніби [п'ідтрімуйучи] свого воєначальника. Свою назву танець, а потім і бойове мистецтво, отримав від дієслова «гопати». У танці, який став невід'ємною частиною низки національних балетів і опер, [й'ако^т]: «Тарас Бульба», «Маруся Богуславка», «Енеїда», «Запорожець за Дунаєм», — існують не тільки загальні для танцюристів рухи, але і виключно чоловічі та виключно жіночі. У [бойовому] гопаку всі рівні. Тим не менш, і академічний сценічний варіант гопака, і його бойовий різновид однаково [вимогли^е'в'і] до фізичної підготовки виконавців (З журналу).

- II «Я хочу сказати своє слово». Закінчіть текст 2–3 реченнями про своє ставлення до національних танців.

ВАШ КОНСПЕКТ

Найчастіше слова пишемо так, як вони звучать. Тож провідним в українській мові є **фонетичний** принцип написання слів. Водночас дбаємо, щоб та сама частина слова в усіх словах писалася однаково, незалежно від її звучання: вимовляємо [бра^цтво], а пишемо *братство*, бо *брат*; [сн^іс':а] — *снишся*, бо *сниш*. Це **морфологічний** принцип. Іноді слова, які звучать однаково, пишемо по-різному: *по-новому* (прислівник) *живемо* і *по новому* (прийменник із прикметником) *шляху*. Такий принцип називається **розрізнявальним**. Деякі звуки в слові позначаємо на письмі за традицією: [йасній] — *ясний*. Це **традиційний (історичний)** принцип.

§21

СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ М'ЯКОГО ЗНАКА ТА АПОСТРОФА

Яких помилок найчастіше припускаються у словах з апострофом і м'яким знаком?

Прочитайте поезію Дмитра Луценка «Карпатський ноктюрн», визначте тему й основну думку. Зробіть звуковий запис виділених слів.

Зразок. Дзвенять [дзв^ен'ат'], карпатський [карпа^ц'кий].

Краса Карпат привабливо і юно
 навколо в сяйві сонця заяскріла.
 Дзвенять, немов ноктюрни,
 срібнострунно
 густих смерек і Черногори крила.
 І навіть **вічність**
 цю красу не стерла,
 у блискавках висвічують потоки.
Підводиться бабусею Говерла
 над царством скель і полонин високих.
 День **котить** сонця золоту коляску,
стоять стрункі ялиці, мов дівчата...
 Таку чудову **незабутню** казку
 Побачиш, друже, тільки у Карпатах.

М'якість приголосних на письмі позначається буквами **і** (*сірий* — [с'ірий]), **я** (*злякати* — [зл'акáти]), **ю** (*люк* [л'ук]), **є** (*сине* — [сін'е]), а також **м'яким знаком** (*сіль* — [с'і л'], *батько* — [бáт'ко]).

М'який знак пишеться:

1. Після букв **д, т, з, с, ц, л, н**, що позначають м'які приголосні, у кінці слова та складу перед наступним твердим нешиплячим звуком: *осінь, пісень, скринька*.

2. У прикметникових суфіксах **-ськ-, -цьк-, -зьк-** та у суфіксах із пестливим значенням **-оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *київський, козацький, малесенький*.

3. Після літер, що передають на письмі м'які приголосні, у середині складу перед **о**: *льон, сьогодні, чотирьох*.

4. Після букви **л** перед літерами, що передають на письмі м'які й шиплячі приголосні: *сільський, ковальський, більше*.

5. У сполученнях **-льц-, -ньц-, -льч-, -ньч-**, які походять із сполук літер **-льк-, -ньк-**: *неньчин* (бо *ненька*), *у рученьці* (бо *рученька*), *Гальці* (бо *Галька*).

6. У дієсловах на **-ть, -ться**: *розмовляють, сподіваються*.

М'який знак не пишеться:

1. Після губних (**м, в, п, б, ф**) та шиплячих (**ж, ч, ш, дж**) звуків: *степ, любов, верф, вчиш, відріж*.

2. Після літери **р**, що позначає кінцевий звук слова і складу: *буквар, перевір, чотирма, Харків*.

3. Після приголосних, окрім **л**, перед наступним шиплячим або м'яким приголосним: *менше, камінчик, кузня, радість*. Але: *женьшень, Маньчжурія, няньчити, бриньчати*.

Орфограма. Правопис м'якого знака.

ВАШ КОМЕНТАР

142

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- ті, в яких пишеться м'який знак;
- без м'якого знака.

Громадс..кий, ошадливіс..ть, мен..ший, різ..бяр, ідеал..ний, змириш..ся, Чигирин..щина, знайдут..ся, плинніс..ть, калинон..ка, (у) жмен..ці, щонайбіл..ше, кін..ський, хвал..куватий, зшиєш.., (на) парасол..ці, колодяз..ний, (у) тюр..мі, знавец.., лар..ок, успішніс..ть, сторіч.., вчат..ся, камін..чик, Гуцул..щина, вживають..ся, дивует..ся, в'єш..ся, універсал..ний, кіл..кість.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів Павла Грабовського.

I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».
Спишіть текст, ставляючи, де треба, м'який знак.

На сув'язі звивистих степових доріг стоїт.. чабан..ський колодяз.., здалеку червоніє на ньому цебро дивної коніч..ної форми. Яскраво-червона цятка, жарина якас.. серед безбарвнос..ті, серед величавої одоманітнос..ті степових просторів.

Щороку цей колодяз.. чистят... Збирают..ся чабани, по черзі обв'язуют..ся вір..овками, стаючи схожими на затягнутих у лямки парашутист..тів, і спускают..ся у вогку колодяз..ну глибину, щоб вибрати звідти різну нечис..ть, мул, залізяч..чя.

Ніхто достеменно не знає, хто цей колодяз.. копав; у спадок від дідів дістався він теперіш..нім чабанам. Тіл..ки з переказів глухий гомін доходить.., що копали цей колодяз.. колис.. чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах (*За О. Гончаром*).

II Підготуйте стислий усний переказ тексту.

Розв'яжіть мовну задачу.

Складаючи речення, Сергій написав слово *неньці* з м'яким знаком, а Ярослав записав речення зі словом без м'якого знака — *ненці*. Чому вчитель нікому з них не виправив помилки?

Апостроф ставиться у словах перед **я, ю, є, ї**, що позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йї]:

1. Після губних звуків [б,] [п,] [в,] [м,] [ф,] якщо перед ними немає іншого приголосного, який належав би до кореня (крім **р**): *п'ять, в'язка, підв'язати, торф'яний*.

2. Після **р** у кінці складу: *бур'ян, пір'їна*.

3. Після **к** у слові *Лук'ян* та похідних від нього: *Лук'янівка, Лук'янчук*.

4. Після букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р** в іншомовних словах, якщо у вимові чується звук [й]: *комп'ютер, миш'як, кар'єра*.

5. Після префіксів власне українських та іншомовних слів і першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *під'їзд, без'ядерний, пів'яблука, двох'ярусний*.

6. Після зубних приголосних у таких іншомовних словах: *ад'ютант, кон'юнктура, кон'юнктивіт, ін'єкція*.

Апостроф не ставиться:

1. Після губних [б,] [п], [в], [м], [ф], якщо перед ними стоїть ще один приголосний, що належить до кореня (крім **р**): *цвях, мавпячий, морквяний*.
2. Після **р**, коли букви **я, ю, є** позначають м'якість звука: *борються, ряска*.
3. Після приголосних в іншомовних словах, якщо **я, ю, є** позначають пом'якшення попереднього приголосного: *бюджет, пюре*.

Орфограма. Правопис апострофа.

ВАШ КОМЕНТАР

145

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- із вставленим апострофом;
- без апострофа.

Острів..янин, б..юджет, різьб..яр, сурм..яний, різдв..яний, присв..я-
тити, дзв..якнути, зм..яклий, слов..яни, духм..яний, під..йом,
під..їзд, знічев..я, ін..екція, стьм..яніти, медв..яний, з..ясувати,
підгір..я, п..юпітр, цв..ях, вп..яте, моркв..яний, арф..яр, мавп..я-
чий, бар..єр, рутв..яний, зв..язок, здоров..я, пам..ятний, к..ювет.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв слів, записаних у першій колонці, складеться початок вислову Василя Сухомлинського: «... — то єдиний шлях до щастя людини».

146

- I Прочитайте уривок із поезії Василя Симоненка, визначте її основну думку. Спишіть, ставлячи, де треба, м'який знак та апостроф.

...У кожного «Я» є своє ім..я,
На всіх не нагримаєш.. грізно,
Ми — це не безліч.. стандартних «я»,
а безліч.. всесвітів різних.
Ми — це народу одвіч..не лоно,
Ми — океанна вселюд..с..ка сім..я.
І тіл..ки тих поважают.. міл..йони,
Хто поважає міл..йони «Я».

- II «Я хочу сказати своє слово». Усно висловіть свої міркування щодо останнього речення поезії.

ВАШ КОНСПЕКТ

Найскладніші випадки правопису м'якого знака пов'язані із тим, у яких випадках потрібно писати м'який знак перед наступним м'яким або шиплячим приголосним, а в яких — ні. М'який знак після **л** здебільшого зберігається (*пальці, сільський*), немає його в сполученнях **-лц-, -лч-**, які походять з **-лк-** (*сопілці, сопілчин, бо сопілка*). Після інших зубних перед наступним м'яким або шиплячим звуком м'якого знака немає (*ірпінський, хоч ірпінь*).

Виняток становлять сполучення **-ньц-**, **-ньч-**, які походять із **-ньк-** (матіноньці, матіноньчин, бо матінонька).

У правописі апострофа найскладнішими можна назвати випадки, коли є збіг приголосних. Зазвичай у такому випадку апостроф не ставиться (тьмянний, мавпячий). Не береться до уваги збіг приголосних і ставиться апостроф у двох випадках: по-перше, коли приголосні належать до різних частин слова — префікса і кореня (розм'якнути, підв'язати), по-друге, коли є збіг губного приголосного з **р** (торф'яний, арф'яр).

§ 22 УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ БУКВИ

147

I Спишіть, розкриваючи дужки.

(Г,г)осподь, (Р,р)усалка, (П,п)рометей, (М,м)еценат, (С,с)офійчина книжка, (В,в)елика (В,в)едмедиця, (Ш,ш)лях (Ч,ч)умакив, (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях, (Н,н)естор (Л,л)ітописець, (Б,б)ілорус, (Б,б)ілорусь, (Я,я)рослав (М,м)удрий, (В,в)еликий (К,к)обзар, (С,с)пас, (Б,б)іблія, (С,с)танція (М,м)етро (З,з)олоті (В,в)орота, (Н,н)обелівська (П,п)ремія, (К,к)омета (Г,г)алея, місто (Ж,ж)овті (В,в)оди, (К,к)итайська (Н,н)ародна (Р,р)еспубліка, (З,з)ахідна (У,у)країна, (П,п)оділля, (Г,г)олова (В,в)ерховної (Р,р)ади, (А,а)ндріївська (Ц,ц)ерква, (К,к)оліївщина, (М,м)ашина (Н,н)ива, (Б,б)удинок (У,у)чителя.

II Перевірте написання слів, звернувшись до правила.

Крім слова на початку речення, **з великої букви пишемо**:

а) імена, по батькові прізвища, псевдоніми, прізвиська, клички, назви дійових осіб у байках, казках: *Іван Семенович Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан Хмельницький, Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба), Цицерон, Володимир Мономах, Каменяр (про І. Франка), Хо Ші Мін, Кім Чен Ір, пес Бровко, Вовк та Ягня, Червона Шапочка*;

б) назви релігійних понять, свят, постів, божеств і міфологічних істот: *Бог, Син Божий, Божа Матір, Пречиста Діва Марія, Різдво, Покрова, Пилипівка (але: Великий піст), Аллах, Будда, Зевс, Артеміда, Геракл, Перун, Стрибог*;

в) прізвища, вжиті в загальному значенні без негативної оцінки: *Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій (В. Симоненко)*;

г) присвійні прикметники, утворені від власних назв осіб за допомогою суфіксів **-ин-**, **(-їн-)**, **-ів-** (**-їв-**), **-ов-**, **-ев-**, та прикметники, утворені від власних назв, у словосполученнях зі значенням «імені когось», «пам'яті когось»: *Миколин брат, Маріїн зошит, Довженкова кіноповість, Шевченків «Заповіт», Шевченківська премія, Франкова кімната*;

г) кожне слово в астрономічних та географічних складних назвах, назвах вулиць, шляхів, майданів, станцій метро, парків (за винятком родових назв): *Юпітер, Великий Віз, Місяць, сузір'я Великого Пса, туманність Андромеди, Полярна зірка, Червоне море, річка Південний Буг, Кримський півострів*; коли означуване слово, що входить до географічної назви, не виражає родового поняття: *Бабин Яр, Біловезька Пуца, Кривий Ріг, проспект Свободи, Південно-західна залізниця, дендропарк «Софіївка», вулиця Ярославів Вал, проспект Академіка Глушкова*;

д) всі слова в офіційних і неофіційних назвах держав, одиницях територіального поділу, образних назвах географічних об'єктів, найвищих державних посад, нагород, міжнародних організацій: *Корейська Народна-Демократична Республіка, Князівство Монако, Королівство Бельгія, Слобожанщина, Правобережна Україна, Золотоверхий (Київ), Піднебесна (Китай), Голова Верховної Ради України, Посол Республіки Угорщина, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй, Герой України, Державна премія України*;

е) перше слово в назвах автономій, областей, районів, у назвах установ і організацій, політичних партій, назвах історичних подій, пам'яток архітектури, музеїв, парків, наукових та культурних об'єктів: *Вінницька область, Ненецький автономний округ, Києво-Святошинський район, Чернігівська губернія, Збройні сили України, Національний банк України, Центральна Рада, Міністерство культури України, Дрогобицька міськрада, Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні, Семирічна війна, Друга світова війна, Полтавська битва, Ренесанс, День працівників освіти (але: День Незалежності України), Луцький замок, Софійський собор, Будинок металурга, Музей образотворчого мистецтва, Парк культури ім. М. Рильського*;

є) кожну букву у складноскорочених назвах, утворених з початкових букв (ініціалів): *ГУ МВС (Головне управління Міністерства внутрішніх справ), ТЮГ (Театр юного глядача)*.

Орфограма. Велика буква у власних назвах.

ВАШ КОМЕНТАР

148

Розв'яжіть мовні задачі. Проаналізуйте, якій групі вдалося дати найповніші правильні відповіді.

1. У письмових роботах учнів слово *церква*, вжите у різних реченнях, писалося по-різному: у деяких — з малої літери, а в деяких — з великої. Наведіть приклади речень, які могли б проілюструвати це явище.

2. З якої букви слід написати присвійний прикметник *ахіллесова* у словосполученні *АХІЛЛЕСОВА П'ЯТА*? Що являє собою це словосполучення? Звідки воно походить? Наведіть приклади двох подіб-

них за походженням словосполучень. Складіть із цими трьома словосполученнями речення, у яких буде зрозумілим лексичне значення словосполучень.

3. Перевіряючи письмові роботи учнів, учитель натрапив на таке написання складених назв свят: *24 Серпня* і *Двадцять четверте серпня*. Якою, на вашу думку, буде реакція вчителя?

ЗАУВАЖТЕ! Назви людей за національністю (*іспанець, чех*), місцем проживання (*одесит, львів'янка*), родові назви міфологічних істот (*ангел, русалка, німфа, лісовик, фея*) та індивідуальні назви, що стали загальними (*дизель* — назва двигуна, *каїн* — братовбивець, *ват, кулон, ампер* — назви одиниць виміру) або вживаються в переносному чи зневажливому значенні (*баба-яга, сучасні геркулеси, кайдаші*) пишуться з малої літери.

З малої букви пишемо назви посад, звань, наукових ступенів, титулів, рангів, чинів, закордонних державних органів, історичних подій, які стали загальними: *директор, декан, старший науковий співробітник, депутат, князь, імператор, шах, сейм, бундестаг, хрестові походи, трипільська культура, палеоліт, громадянська війна*.

Так само, з малої літери, пишуться відносні прикметники, утворені від особових назв за допомогою суфіксів **-ськ-, -инськ-, -інськ-, -евськ-, -івськ-** та прикметники, що входять до складу стійких фразеологічних сполук і термінів: *тичининська строфа, шевченківська хата, езопова мова, прокрустове ложе, базедова хвороба*.

149

Доберіть до кожного пункту основного правила і правила-підказки власні приклади, сформулюйте словниковий диктант (35 слів) і продиктуйте по черзі одне одному. Проведіть взаємоперевірку робіт, проаналізуйте результати.

ЗАУВАЖТЕ! Частки, артиклі, інші службові слова (**ван, да, де, ді, дед, ед, ель, ла, фон, дон**) пишемо з малої букви та окремо від іншомовних прізвищ: *Нур ед Дін, Людвіг ван Бетховен, Лопе де Вега, дон Педро, дон Хосе*. Але: *Дон Кіхот, Дон Жуан*.

Арабське **ібн** пишемо окремо з великої букви: *Ібн Сіна, Ібн Мухамед*; тюркське **паша** — з малої, частини прізвищ **Мак-, Ван-, Сен-, Сен-** — з великої через дефіс: *Осман-паша, Мак-Кінлі, Ван-Ейк, Сен-Сімон, Сан-Мартіні*.

Назви з компонентами **бей, заде, огли, мелік** тощо пишемо разом: *Абдурахманогли, Турсунзаде, Ісмаїлбей*.

150

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть, розкриваючи дужки.

Барон (Ф,ф)он (К,к)раузе, (К,к)ур (Д,д)е (Ж,ж)ебелен, (Л,л)ім (Х,х)он (І,і)н, (І,і)мператор (В,в)ізантії (К,к)остянтин (Б,б)агряно-родний, (Г,г)ерцог (А,а)нжуйський, (М,м)ак (М,м)ерфі, (Г,г)раф (Д,д)е (Г,г)арофа, (А,а)кадемік (В,в)ернадський, (Т,т)анталові (М,м)уки, (А,а)фриканці, (П,п)арламент, (А,а)фіна, (А,а)цтеки,

(Д,д)омовик, (Л,л)еонардо (Д,д)а Вінчі, (К,к)ер (О,о)гли, (О,о)тто (Ф,ф)он (Б,б)ісмарк, (Г,г)айморова (П,п)орожнина, (С,с)онячна (С,с)истема, (П,п)ерська (З,з)атока, (П,п)івнічне (П,п)ричорномор'я, (А,а)нтичний (С,с)віт, (Н,н)аціональний (М,м)узей (Л,л)ітератури (У,у)країни, (М,м)іжнародний (К,к)омітет (Ч,ч)ервоного (Х,х)реста, (В,в)есвітня (Р,р)ада (М,м)иру, (П,п)рем'єр (М,м)іністр (Р,р)еспубліки (П,п)ольща, (Б,б)лаговіщення, (К,к)ієво-(П,п)ечерська (Л,л)авра, (Д,д)емократична (П,п)артія (У,у)країни, (Д,д)екларація (П,п)рав (Л,л)юдини, (П,п)алац (У,у)рочистих (П,п)одій.

ЗАУВАЖТЕ! Назви художніх, музичних творів, газет, журналів, писемних, історичних пам'яток, станцій метро, нагород, кораблів, поїздів, марок машин, побутової техніки, приладів, деяких продуктів харчування беруться в лапки: *байка «Пан та Собака», опера «Запорожець за Дунаєм», газета «Здоров'я», журнал «Однокласник», історична писемна пам'ятка «Руська правда», станція метро «Поштова площа» (але: станція Фастів-Перший, аеропорт Бориспіль), медаль «За відвагу», літак «Антей», автомобіль «Таврія», цукерки «Пташине молоко».*

151

Складіть і запишіть рекламні оголошення (слогани), які містили б ілюстрації правопису слів — власних назв (повісті, журналу, нагороди, марки автомобіля, побутової техніки).

Зразок. *Кухонний комбайн «Мрія» — твій надійний помічник у приготуванні тортів і тістечок.*

152

«Я хочу сказати своє слово». Напишіть есе (за можливості, пост у соціальних мережах) про значення пісні, музики у вашому житті. Зверніть увагу на правопис власних назв.

ВАШ КОНСПЕКТ

Основний принцип уживання великої букви можна сформулювати так: загальні назви пишуться з маленької букви, а власні — з великої. Проте бувають випадки, коли власна назва переосмислюється і пишеться з маленької букви: прикладом можуть слугувати одиниці вимірювання, що походять від прізвищ учених (*ампер, ват — від власних назв Ампер, Ватт*), а також прізвища, імена, що вжиті в узагальненому або підкреслено негативному значенні (*новітні наполенони — у значенні загарбники*), у яких *сірків очі позичати — у значенні собак*). Загальні назви можуть писатися з великої букви, якщо вживаються у підкреслено позитивному або шанобливому плані (*Високі Договірні Сторони — у міжнародних актах, Автор і Видавництво — в угодах*).

Від чого залежить написання слів разом, окремо та через дефіс?

Разом пишуться:

1. Складноскорочені слова і похідні від них: *військкомат, юннат*.
2. Складні слова з першою частиною — числівником: *двадцятиповерховий, двадцятивосьмирічний*.
3. Складні іменники, утворені з двох або кількох слів за допомогою сполучених **о, е** чи без них та утворені від них прикметники: *глинозем, лісо-степ, хліборобський*.
4. Складні прикметники, утворені від словосполучень: *працездатний (здатний до праці), сільськогосподарський (сільське господарство), вагонобудівний (вагони будувати)*.
5. Складні числівники та прикметники з компонентом **-сотий, -тисячний, -мільйонний**: *трьохтисячний, багатомільйонний*.
6. Складні слова, у яких перша частина **пів-, напів-, полу-**, а друга — іменник, що означає загальну назву: *північ, півметра, півогірка*.
7. Прислівники, прийменники і сполучники, утворені сполученням двох або кількох слів: *вниз, обабіч, якщо*.
8. З першими частинами **авіа-, авто-, агро-, архі-, біо-, вело-, водо-, геліо-, гео-, гідро-, газо-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-**: *авіадиспетчер, зоомагазин, моновистава, нанотехнології, кінопроби, псевдовчення, телепрограма, фотоапарат*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники, що не мають сполучного голосного: *хліб-сіль, прем'єр-міністр*.
2. Складні іменники з першою частиною **віце-, екс-, обер-, унтер-, штабс-**: *віце-президент, екс-чемпіон, унтер-офіцер*.
3. Іменники на позначення казкових персонажів та складні прізвища: *Вовчик-Братик, Іван Нечуй-Левицький*.
4. Складні слова з **пів-**, що є власною назвою: *пів-Америци, пів-Криму*.
5. Складні іменники-наукові терміни: *жук-рогач, вакуум-камера*.
6. Прикметники з першою частиною **-ико, -іко**: *історико-краєзнавчий, хіміко-технологічний*.
7. Прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-**: *воєнно-стратегічний, військово-спортивний*. Винятки: *військовозобов'язаний, військовополонений, військовослужбовець*.
8. Складні прикметники, що означають різні кольори або відтінок одного кольору: *червоно-зелений, світло-голубий, але: жовтогарячий, червоногарячий*.

9. Прикметники, утворені від сполучень, у яких слова не залежні одне від одного (між ними можна поставити сполучник *і*): *навчально-виховний, культурно-освітній*. Винятки: *всесвітньо-історичний, народно-визвольний, літературно-художній*.

10. Складні прикметники, дієслова і прислівники, у яких повторюються однакові або синонімічні частини: *білий-білий, горить-палає, туди-сюди*.

Орфограма. Правопис складних слів.

ВАШ КОМЕНТАР

153

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».
Прочитайте речення, поясніть правопис виділених слів.

1. Тільки рясним **верховіттям** шептала **вічнозелена** сосна (*Леся Українка*). 2. **Білосніжне** прядиво м'ялося і прялося в руках (*В. Гужва*). 3. Так **тихо-тихо** падає цей сніг на сині квіти й дерева зелені, так **тихо-тихо** крутиться цей світ, так тихо... (*С. Жолоб*). 4. А я подумав: ось тобі і на! Уже і це для тебе стало дивом: уже і світ тобі — з **телевікна**, і таїна — за **телеоб'єктивом** (*М. Лукив*). 5. Любив мій батько явори — **статечно-сиві**, мов на святі (*В. Малишко*). 6. Конюшино, квітко біла, як же ти отак зуміла, щоб ніхто тебе не сіяв і під тебе не орав: **самосівом** жить осіла серед інших різних трав (*Д. Онкович*). 7. Живім для добра на **вселюдському** святі, не зраді, а правді і злагоді раді (*О. Орач*). 8. Ще б **один-однісінький** раз відчутти себе серед просторів океанічних (*О. Гончар*).

154

Розв'яжіть мовну задачу.

Як би ви пояснили учневі (учениці) 6 класу, чому слова *молочно-кислий, всесвітньовідомий, північноамериканський* пишуться разом, а *кисло-солоний, всесвітньо-історичний, північно-західний* — через дефіс?

155

Хто швидше? Розкриваючи дужки, запишіть подані слова у дві колонки:

- ті, що пишуться разом;
- ті, що пишуться через дефіс.

(Оцтово)кислий, (світло)зелений, (тихо)претихо, (ощадно)позичковий, (сього)дення, (дизель)електрохід, (фото)ательє, (яхт)клуб, (смерто)носний, (супер)приз, (оптико)механічний, (азото)добувний, (глухо)німий, Ростов(на)Дону, (диво)цвіт, (ячмінно)пшеничний, (глино)зем, (культурно)просвітницький, (мото)завод, (штабс)капітан, (стоп)кадр, (південно)західний, (всесвітньо)відомий, (святково)урочистий, (п'яти)поверхівка.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться продовження вислову Платона Воронька: «Земля! О, скільки в слові...».

156

Спишіть текст, знімаючи ризики.

Небо чисте, тільки на самому край/небі насурмилась темно/синя хмарка. Такі хмарки віщують грози. Я люблю грози. Я певен: їх любить кожен, хто любить ясно/блакитне небо. У чеканні/жаданні грози природа розкривається вся, до останньої стеблинки. Розкривається часто/густо в запахах і кольорах, у всіх своїх таїнствах. Людина теж чекає грози в тривозі/неспокої, їй боязно, їй і радісно. Чому? Може, тому, що людина — сама часточка природи, чекає з нею, радіє невідомими тайниками життя й буянню. А може... Може, тому, що грози геть/чисто очищають душі. Я знаю: ще будуть грози — буде й сонце. І від того почуваюся дужим. Міцним/преміцним... (О. Гончар).

ВАШ КОНСПЕКТ

Складні слова в українській мові пишуться разом, через дефіс і окремо, залежно від того, як вони утворені, якою частиною мови є, які зв'язки існують між частинками складного слова. Складні слова можуть утворюватися за допомогою сполучних голосних звуків і без них. Складні слова, які утворилися за допомогою сполучних голосних, пишуться разом. Складні слова, утворені без сполучних голосних, пишуться разом або через дефіс.

§ 24

СКЛАДОПОДІЛ І ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ ІЗ РЯДКА В РЯДОК. СКЛАДНОСКОРОЧЕНІ СЛОВА

З якою метою використовують складноскорочені слова та графічні скорочення слів?

Слова з одного рядка в інший переносяться **за складами**: *по-вість, розпи-та-ють, кни-го-дру-ку-ва-ння*.

Одна літера не залишається в попередньому рядку і не переноситься в наступний: *уто-пія, ака-де-мія*. Тому такі слова, як, наприклад, *олія, мрія, ідея, орел*, перенести не можна.

Не можна розривати буквосполучення **дж** і **дз**, які позначають один звук, і буквосполучень **йо**, **ьо**: *хо-джу*, *гу-дзик*; *по-дзьо-ба-ний*, *тре-тьо-го*, *га-йок*.

Апостроф і м'який знак не відокремлюють від попередньої букви: *роз'-їзд*, *бур'-ян*, *силь-ний*, *низь-ко*.

Й не відривається від букви, що позначає голосний: *край-ній*, *бій-ка*.

При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *багато-ступінчастий* (а не *багатос-тупінчастий*), *восьми-гранний* (а не *восьмиг-ранний*).

Не розривають аббревіатури, що складаються з ініціалів та з ініціалів і цифр: *АЕС*, *ЛАЗ*, *МАУ*, *ТУ-154*.

Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали або інші скорочення: *Т. Г. Шев-чен-ко* (а не *Т. Г. -Шевченко*, можна — *Тарас-Григорович Шевченко*), *проф. Яцен-ко* (а не *проф. -Яценко*).

Не можна розривати скорочені назви мір від цифр, граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *1991 р.* (а не *1991-р.*), *25 см* (а не *25-см*), *і т. д.* (а не *і т.-д.*).

Не переносять розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, а також не залишають у попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

ВАШ КОМЕНТАР

157 Розв'яжіть мовну задачу.

Учні ділили слова для переносу. Оксана подані слова поділила так: *во-джу*, *під-жив-ля-ти*, *во-гне-трив-кий*, *на-дзв-чай-ний*, *гринд-жо-ли*, *від-зна-чи-ти*. Ігор поділив так: *во-джу*, *пі-джив-ля-ти*, *вог-нет-рив-кий*, *над-зв-чай-ний*, *гринд-жо-ли*, *від-зна-чи-ти*. Ліда записала так: *во-джу*, *під-жив-ля-ти*, *во-гне-трив-кий*, *над-зв-чай-ний*, *грин-джо-ли*, *від-зна-чи-ти*. Хто з учнів правильно поділив слова? Яких помилок припустилися інші?

158 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Поділіть слова для переносу.

Близькосхідний, В. А. Симоненко, прислів'я, ясен, арія, приїжджаю, віджити, відзвітувати, під'яремний, розходження, 500 га, тов-во, осіннього, завойований, ЗНО, 100 грамів, Ліна Костенко, 10-й клас, 10-му учню, І. Франко.

159 Розв'яжіть мовну задачу.

Як пояснити учневі (учениці) 5 класу, що слово *народження* треба переносити так: *наро-дження*?

Хто швидше? Запишіть слова у три колонки:

- ті, яких не можна переносити (оцет);
- ті, при переносі яких можна залишити дві перші букви (бу-ряк);
- ті, при переносі яких можна залишити три перші букви (під-тримати).

Осел, армія, відступ, знаю, піджак, літо, обмию, іди, обід, дзвін, право, запас, раджусь, збуджене, оаза, урок, об'єм, саджанці, око, вздовж, підзвіт, витвір, ясно, клен, вітаю, ода.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться вислів Максима Рильського.

Творення і вживання складноскорочених слів (абревіатур) пояснюється прагненням уникнути повторення кількаслівних назв.

Абревіатури за способом творення і будовою поділяються на два види: **поскладові** (спецпідрозділ, Укртелеком) та **ініціальні** (МОНУ — Міністерство освіти і науки України).

Поскладові абревіатури можуть записуватися такими способами:

- 1) із великої букви, якщо ці слова вживаються на позначення одиничних понять: *Укрінформ, Мін'юст*;
- 2) із малої букви, якщо такі слова є родовими назвами: *міськвиконком, облрада, педуніверситет*.

Ініціальні скорочення записуються так: *КНУ ім. Т. Шевченка — Київський національний університет імені Т. Шевченка, ДДПУ ім. І. Франка — Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка*.

Якщо ініціальна абревіатура складається з кількох частин і становить єдине поняття, її записують таким способом: *НТУ «КПІ» — Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут»*.

Якщо при утворенні ініціальної абревіатури використовувалися частини складів окремих компонентів складеної назви, її запис буде мати такий вигляд: *НФаУ — Національний фармацевтичний університет, СумДУ — Сумський державний університет*.

ВАШ КОМЕНТАР

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть речення, передаючи виділені назви складноскороченими словами (за потреби скористайтеся довідкою).

1. Відомий український артист **MONATIK** став Другом Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй в Україні.
2. Державна адміністрація Миколаївської області використовує можливості Інтернету для ознайомлення користувачів мережі з нашим регіоном, висвітлення своєї діяльності та встановлення ділових стосунків.
3. Одинад-

цятитомний «Словник української мови», що його було видано у 1970–1980 роках, став першим в історії тлумачним словником української мови. 4. Протягом чотирьохсот років свого існування Національний університет «Києво-Могилянська академія» знав часи розквіту і забуття, небувалих інтелектуальних злетів і гірких поразок. 5. Біля відчинених дверей військового комісаріату стояв гурт хлопців, а всередині хтось голосно викликав прізвища (З журналу).

Довідка: СУМ, НУ «КМА», військкомат, держадміністрація, ООН.

162

«Вчити себе самого — благородна справа». Розгляньте найпоширеніші графічні скорочення. Складіть і запишіть речення із загальноприйнятими скороченнями таких слів: *професор, острів, область, станція, до нашої ери.*

163

I Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Виділені слова поділіть рисками для переносу із рядка в рядок.

1. Людські пісні **найглибша** мука найвища **радість** на землі (М. Рильський). 2. Найбільша слава для кожного краю для нації це творити **загальнолюдське** (І. Огієнко). 3. Дорога це теж завжди **таїна**: у її незвідності й нерозгаданості є щось спільне з **людською** судьбою (О. Гончар). 4. **Народження** нового дня як символ перемоги життя над **смертю** як символ вічності буття (Г. Чубач). 5. **Поезія** це діло совісне. Не грайся нею **безпричинно** (Л. Костенко).

II У мережі Інтернет знайдіть, що означають подані складноскорочені слова. Із трьома абревіатурами складіть і запишіть речення.

ЛНУ ім. І. Франка, ПДВ, Чернігівська ОДА, НДІ, НСПУ, ЛАЗ, ТОВ, Ан-178.

ВАШ КОНСПЕКТ

В офіційних документах та довідковій літературі застосовуються різні типи скорочень — абревіатури та графічні скорочення.

Важливою причиною вживання значної кількості скорочень у мові ділових паперів є прагнення до зменшення обсягу документа, прагнення уникати повторення кількаслівних назв (наприклад, назва організації наводиться один раз в адресі, штампі).

В усному мовленні вимова абревіатур вважається загальноприйнятною, а слова, передані графічним скороченням, вимовляються повністю.

БІБЛІОГРАФІЯ. АНОТАЦІЯ

1. Які види читання вам відомі?
2. У чому полягають особливості ознайомлювального читання?

164

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте текст. Зробіть висновки про призначення вихідних даних та анотації.

Працюючи в бібліотеці, ви звертаєтесь до каталогів, щоб дібрати необхідний список літератури. Бібліографія — це перелік книжок, журналів, статей із вказівкою вихідних даних; покажчик літератури.

Робота з книжкою розпочинається з попереднього знайомства з нею — з її довідковим апаратом (вихідними даними та анотацією).

Вихідні дані вміщують на титульній сторінці та на її звороті, а також на останній сторінці книжки. У вихідних даних зазначають ім'я та прізвище автора (авторів), прізвища редакторів, обсяг книжки, наклад. Указують також адреси видавництва і друкарні, де готувалася до видання і друкувалася книжка.

Анотація — один із найважливіших елементів довідкового апарату книжки. Це короткий огляд змісту книжки або статті з критичною оцінкою її. Обов'язковими елементами анотації є опис бібліографічних ознак книжки (автор, назва), короткий переказ матеріалу. Крім того, до анотації можуть входити стислі відомості про автора, про історію написання твору, витяги з рецензій або читацьких відгуків.

Анотації подаються на звороті титульної сторінки книжки, на бібліографічних картках, у видавничих проспектах. У газетах і журналах анотації є формою рецензування та популяризації твору (З довідника).

165

1. Ознайомтеся з вихідними даними й анотаціями до книжок. Визначте тему, на яку написана кожна з них. Чи можна визначити тему твору та зробити висновки щодо його змісту тільки на основі вихідних даних? Яка роль анотації? Зверніть увагу на оформлення вихідних даних (послідовність запису, розділові знаки).

1. Клименко Н., Мельник-Крисаченко П. Українська легко! — К.: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 288 с.

Ця книжка для дітей, підлітків, дорослих та людей різного віку, бо кожен зможе виділити для себе якусь корисну інформацію, що подається. А цікавого тут дуже багато. Почнемо із зображень. Безліч ілюстрацій зі стислими правилами, цікаві вправи й корисні статті.

Лепетун — головний герой книги. Він разом із вами вивчає українську мову: пригадує основні правила правопису, дізнається про нові фразеологізми й синоніми, вчиться правильно наголошувати слова й намагається позбутися русизмів.

Якщо книга швидко закінчилась, а так воно й буде, бо відірватися від неї просто неможливо, дізнатися ще більше про пригоди Лепетуна можна з інтернет-ресурсу «Мова — ДНК нації» (книга була створена разом із ним).

Цю книжку створено з мрією про те, що колись в Україні буде модно знати кілька мов, а говорити українською!

2. Ющук І. П. Практикум з правопису і граматики української мови: навчальний посібник. — К.: Видавничий дім «Освіта», 2018. — 288 с.

Посібник оптимально поєднує теоретичні положення й практичні завдання, що сприяє засвоєнню граматики української мови і вдосконаленню правописних навичок учнів. Текстовий матеріал характеризується пізнавальністю, виховною й естетичною функціями слова.

Посібник може бути використаний учителем для організації індивідуальної та групової роботи як на уроках, так і вдома, а також для самостійної роботи учнів старших класів, абітурієнтів, студентів.

3. Чемерис В. Л. Її звали янголом смерті: Іст. повісті. — К.: Український письменник, 1999. — 239 с. — (Серія «Сучасна українська література»).

Книжка Валентина Чемериса складається з гостросюжетних історичних повістей, написаних письменником останнім часом.

Події відбуваються в різний період на просторах Скіфії, Київської Русі, козацької України.

 II За поданими зразками складіть і запишіть бібліографічний опис книжок, які ви нещодавно прочитали.

166

Уявіть ситуацію: до вас звернувся однокласник (однокласниця) із проханням порекомендувати йому (їй) книжки історичної тематики. Складіть для нього (неї) алфавітний список таких книжок із власної чи шкільної бібліотеки. Дотримуйтеся точного оформлення вихідних даних.

167

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Напишіть анотації до 2–3 книжок, які ви прочитали протягом року. Зробіть необхідні висновки, висловте своє ставлення до прочитаного.

168

Продовжуємо проект «Культура мовлення мас-медіа». Об'єднайтеся у групи для дослідження того, чи дотримуються орфографічних норм друковані засоби масової інформації: перегляньте дві газети — культурологічного та громадсько-політичного спрямування, зафіксуйте відхилення від орфографічних норм, класифікуйте їх. Аналогічні спостереження й узагальнення зробіть за двома журналами культурологічного та громадсько-політичного змісту.

За якими принципами пишуться слова іншомовного походження?

В основах **загальних назв** іншомовного походження після букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** (правило «дев'ятки») перед наступним приголосним, крім **й**, пишеться буква **и**: *дизайн, артист, ритм*.

Крім того, букву **и** після букв, що не входять до «дев'ятки», пишемо:

а) у словах, давно засвоєних українською мовою: *графин, вимпел, ехидна, спирт, химера* та ін.;

б) у словах, запозичених зі східних мов: *кизил, гиря, кiset, кинджал, кишмиш, киргиз, кипарис*;

в) у словах церковного вжитку: *диякон, єпископ, християнство, митрополит* та ін.

В інших випадках у загальних назвах (після «дев'ятки») перед голосними та **й**, на початку слів, у кінці незмінюваних слів та після букв, що не входять до «дев'ятки») пишеться буква **і**: *пріоритет, хімія, журі, вітамін*.

В основах іншомовних **власних географічних** назв після семи букв **д, т, ц, ч, ш, ж, р** перед наступним приголосним (крім **й**) та в суфіксах **-ик (а), -ид (а)** пишемо **и**: *Скандинавія, скандинавський, Кордильєри, Тибет, Ватикан, Лейпциг, Чикаго, Вашингтон, Крит, Жигулі, Мадрид, Колхида, Антарктида*.

Крім того, як виняток, букву **и** пишемо в таких географічних назвах: *Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Бразилія, Пакистан, Китай, Киргизія, Узбекистан*.

В інших випадках пишемо букву **і**: *Сімферополь, сімферопольський, Гельсінкі, Сідней, Занзібар, Гімалаї, Хібіни, Діоміда, Греція, Сочі*.

В основах іншомовних **власних особових** назв після чотирьох букв **ч, ш, ж, ц** перед наступним приголосним (крім **й**) пишемо **и**: *Чингізхан, Шиллер, Жигмонді, Цицерон*.

В інших випадках пишемо букву **і**: *Дідро, Фрідріх, Зільберт, Гельвецій, Леонардо да Вінчі*.

Орфограма. Букви и, і в словах іншомовного походження.

ВАШ КОМЕНТАР

169

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- зі вставленою буквою **и**;
- із вставленою буквою **і**.

Автор..тет, компром..с, аз..атський, амер..канський, фінанс..т,
інструментар..й, рад..ус, ет..кет, д..відент, Ічкер..я, Кал..форнія,
ст..мул, авіад..спетчер, п'езокерам..ка, аб..турієнт, Корс..ка, граф..н,
вундерк..нд, к..парис, стад..он, ст..лістика, симфон..я, д..сплей.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться початок вислову Олександра Довженка: «... митцем своєї епохи».

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому слово *дизель* — двигун внутрішнього згоряння важкого палива, яке займається від стискування — пишеться з буквою *и*, а прізвисьце його винахідника *Дізель* — з буквою *і*?

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Підвелась лелека над гніздом, і між плавкими обр..сами бань собору вималювався грац..озний с..луєт птаха на високих ногах.
2. Незадовго перед цим пройшов ц..клон, лютував шторм **ураганної** сили і такого оце накоїв... У голову не кладеться, що все це лише робота моря — без трот..лу, без д..нам..ту.
3. Шмат справжнього коралового р..фу — ось що подарував капітан матері. Дар океану, дар синіх троп..чних вод.
4. І знову праця: возив руду з Балт..мору, брав кан..фоль у Мекс..ці; у безперервним труді минало життя.
5. Талант квітникарки відкрився в Ліни **несподівано** після переїзду з суворих північних країв, найбільше ж вона кохається в глад..олусах.
6. Один з **останніх** рейсів капітана був винятковим, десятки тисяч м..ль пройшов на своєму білому кораблі з океанологами, з науковою експ..д..ц..єю на борту (*З тв. О. Гончара*).

II Поясніть правопис виділених слів.

У словах іншомовного походження можуть подвоюватися букви, що позначають приголосні звуки.

Подвоєння відбувається:

а) коли слова означають власні назви, наприклад: *Марокко, Голландія, Емма, Пікассо, Джонні, Шиллер, брати Грімм, Руссо*. Подвоєні букви зберігаються і в похідних словах: *марокканець* (від *Марокко*), *голландець* (від *Голландія*), *роттердамець* (від *Роттердам*), *андоррський* (від *Андорра*);

б) у загальних назвах при випадковому збігу однакових приголосних на межі значущих частин слова: *іrrаціональний, інновація, контрреволюція, імміграція* (але: *еміграція, емігрант*), *сюрреалізм* (префікси закінчуються на той самий приголосний, з якого починається корінь).

Не відбувається подвоєння у загальних назвах іншомовного походження: *алея, клас, колектив, бароко*.

Винятки: *манна, тонна, булла, ванна, мотто, бонна, вілла, мадонна* (*примадонна*), *нетто, мірра, брутто*.

Орфограма. Подвоєні букви в словах іншомовного походження.

172

Розв'яжіть мовну задачу.

Як пояснити учневі (учениці) 5 класу, чому в назвах міст *Бонн*, *Ясси* подвоюються букви, що позначають приголосні звуки, а в назвах міст *Черкаси*, *Одеса* подвоєння не відбувається?

173

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- із подвоєними буквами;
- без подвоєних букв.

Ма(н, нн)а, Неапо(л, лл)ь, а(с, сс)иміляція, Оді(с, сс)ей, Жа(н, нн)а, Ні(ц, цц)а, су(м, мм)а, Вашингто(н, нн), А(с, сс)ірія, інтерме(ц, цц)о, ві(л, лл)а, сю(р, рр)еалізм, тра(с, сс)а, і(л, лл)юмінація, Е(д, дд)інгтон.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв слів складеться початок вислову Василя Симоненка: «... вибирати, сину. Вибрати не можна тільки Батьківщину».

174

Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Лібре..о, тон..а, ат..естат, Ал..а, Дік..енс, Джован..і, рот..ердамський, профес..ор, кас..а, примадон..а, бон..а, коміс..ія, ін..оваційний, грам..атика, Міс..ісіпі, ап..етит, ас..истент, сюр..еалістичний, імпрес..іонізм, ем..іграція, еф..ект, Тал..ін..

ВАШ КОНСПЕКТ

Правила написання букв *и*, *і* в іншомовних словах можна розподілити на 3 блоки: 1) загальні назви; 2) географічні назви; 3) особові власні назви.

Перед наступним приголосним, крім *й*, пишеться буква *и*:

- 1) у загальних назвах за правилом «дев'ятки» («*Де ти з'їси цю чашу жиру?*»);
- 2) у географічних назвах за правилом «сімки» («*Де ти... цю чашу жиру?*»);
- 3) у власних особових назвах за правилом «четвірки» («*Це ж чаша*»).

Подвоєння у загальних іншомовних назвах не відбувається, за винятком півтора десятка слів. У власних назвах пишеться стільки букв, скільки їх було в тій мові, із якої запозичене слово. Тому правопис власних іншомовних назв потрібно перевіряти за словником.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який розділ науки про мову називається графікою?
2. Розташуйте подані слова за алфавітом.

Бажання, вітамін, блискавка, доброта, глянець, лак, гітара, казка, спис, прикраса, електрон, мандрівка, сага, техніка, хобі, установа, шавлія, шріт, трава, цезій, хребет, юннат, шока, фракція, яма.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться вислів Дмитра Павличка.

3. Який розділ науки про мову називається орфографією? Назвіть основні принципи українського правопису.
4. Сформулюйте орфограму «Правопис м'якого знака».
5. Запишіть подані слова у дві колонки: а) із вставленим м'яким знаком; б) без м'якого знака.

Знаходят..ся, хворостян..ці, сторіч.., сен..йор, звіл..нення, промін..чик, Хар..ків, рел..еф, яч..міль, тр..ох, ангел..ський, мен..ший, нен..чин, ін..ші, пшеничен..ці, відданіс..ть.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів Дмитра Луценка: «... хвилини».

6. Сформулюйте орфограму «Правопис апострофа».
7. Запишіть подані слова у дві колонки: а) без апострофа; б) із апострофом.

Карб..юратор, вп..ятьох, арф..яр, ек..ю, торф..яний, мавп..ячий, хмур..яться, об..єднати, різб..яр, миш..як, зневір..юватися, зв..язка, нав..ючити, тьм..яний, п..єдестал.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться продовження прислів'я: «Вода м'яка, ...».

8. Які слова називаються складними, а які — складноскороченими?
9. Розкажіть про правопис складних слів.
10. Запишіть складні слова, знімаючи ризику.

(Авіа)(моторо)будування, (теле)репортаж, (віце)адмірал, (хліб)сіль, (дощо)мір, (людино)день, (життє)пис, (перекоти)поле, (п'яти)річка, (стоп)кран, (трудо)день, (лісо)сплав, (радіо)комітет, (купівля)продаж, (лікар)еколог, (блок)система, (прем'єр)міністр, (кіловат)година, (міні)футбол, (чар)зілля, (мати) (й) мачуха, (тепло) (й) (гідро)електростанція, (сто)річчя.

11. З якою метою вживаються графічні скорочення? Після яких графічних скорочень крапка не ставиться?
12. За яким принципом слова переносяться із рядка в рядок? Чому частину *під-* у слові *підживити* можна залишити в попередньому рядку, а в слові *піджак* — не можна?

*«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»*

Словникове багатство української мови характеризується не тільки кількістю слів, а й здатністю їх передавати найтонші відтінки думки й почуттів.

Олесь Гончар

ЛЕКСИКОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 26 СЛОВО ЯК ОСНОВНА ОДИНИЦЯ МОВИ

Які ознаки має слово як основна одиниця мови?

Лексикологія (від гр. *lexikos* — словесний, словниковий і *logos* — учення) — розділ мовознавства, що вивчає лексику (словниковий склад мови).

175

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Із чим порівняти невичерпну кількість слів у мові? Одні з них помирають, але народжується безліч інших. Краще не скажеш, як сказано в мудрому східному афоризмі: «Якби море було чорнилом, то швидше висохло б море, ніж слова».

Яка ж приблизна кількість слів? У словнику української мови, виданому фахівцями академії наук України у 80-х роках минулого століття, нараховується близько 135 тисяч слів. Великий тлумачний словник української мови, що побачив світ 2001 року, містить близько 170 тисяч слів. Це дуже велика кількість. Більшість дорослих людей розуміють значення біля 35 тисяч слів, але використовують у 10 разів менше. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Наприклад, словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 тисяч слів, а поетичних — понад 10 тисяч. І пригадаймо собі Еллочку-людодіду з роману І. Ільфа та Є. Петрова «Дванадцять стільців», якій вистачало для мовлення всього-на-всього 30 слів. Сучасна українська літературна мова продовжує невпинно розвиватися. Збагачується її лексичний склад. Нові слова народжуються для того, щоб назвати нові предмети, дії, явища дійсності, щоб зафіксувати високі злети сучасної наукової думки, технічних досягнень і мистецьких відкриттів. Головним інженером слова, його будівничим, мовотворцем виступає народ. Це він створив такі звичні, «первинні» для нас слова і продовжує творити нові слова в нашу епоху (За І. Вихованцем).

Мова складається зі слів. Вони в сукупності становлять її **словниковий склад**, або **лексику**.

Слова виконують у мові номінативну функцію (функцію називання), бо являють собою назви предметів і явищ, їх ознак, дій, станів, кількостей. Те, що позначає кожне самостійне слово (тобто закладений у слові зміст), є його **лексичним значенням**. Наприклад, слово *бульвар* позначає обсажену деревами алею посередині вулиці або вулицю з такою алеєю; слово *багряний* називає густо-червоний, пурпуровий колір; значення слова *імітувати* — наслідувати когось або щось; *віч-на-віч* — наодинці з ким-небудь.

ВАШ КОМЕНТАР

176

I Прочитайте висловлювання. Спишіть, вставляючи пропущені букви, розкриваючи дужки.

Слово — найтон..ше доторкан..я до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжарен..им залізом, і брудом... Мудре і добре слово дає радість. (Не)розумне і зле, (не)обдуман..е і (не)тактовне — пр..носить біду. Словом можна вбити й ож..вити, поранити й вилікувати, посіяти тр..вогу й безнадію і одухотворити, ро..сіяти сумнів і засмутити, викл..кати посмішку й сльози, породити віру в людину і заронити (не)віру, над..хнути на працю і ..кувати сили душі... Зле, (не)вдале, (не)тактовне, просто кажучи, (не)розумне слово може образити, пр..голомшити людину (*В. Сухомлинський*).

II «Я хочу сказати своє слово». Використовуючи зміст висловлювання, розкажіть про значення слова як основної одиниці лексики.

Семасіоло́гія (від гр. *semasia* — значення, смисл і *logos* — слово, учення) — розділ мовознавчої науки, яка вивчає не лише семантику (значення) окремих лексичних елементів — морфем і слів, а й семантику граматичних елементів — форм слів, граматичних морфем.

177

Прочитайте речення. З'ясуйте значення виділених слів за допомогою довідки.

1. «І знов **земля** кипить у боротьбі, і знову я належу не собі», — сказав Іван, дивився, як востаннє торкнув мене прощальними вусами (*Л. Костенко*). 2. Моя невідступна і славна далека **Путивльська земля!** Я чую твій плач, Ярославно, він хмарою криє поля (*П. Воронько*). 3. Ледве із **землі** зникає сніг, як до сонця тягнуться ніжні паростки сон-трави (*М. Стельмах*). 4. На стежині сонце я

зустрів, привітав його і запитав: «Всі народи бачиш ти з висот, всі долини і гірські шпилі. Де ж найбільший на землі народ? Де найкраще місце на землі?» (Д. Павличко). 5. Століття — зморшка на чолі Землі (І. Драч). 6. Ні у воді, ні на землі краси такої більше не знайти! (К. Тищенко).

Довідка: планета, ґрунт, суходіл, країна, край, світ.

ЗАУВАЖТЕ! Крім об'єктивного значення, слову властиве також і певне суб'єктивне значення, яке до складу поняття не входить, але виступає додатковим елементом лексичного значення слова. Суб'єктивне значення слова — це те психологічне, емоційне враження, з яким сприймається слово і яке в різних осіб не зовсім однакове. Це значення виявляється у відповідній — негативній чи позитивній — оцінці предмета, явища, у відповідному забарвленні слова. Наприклад, слово *собака* в одних осіб може асоціюватися з відданістю, ніжністю тварини, а в інших — викликати протилежні відчуття. Слова *собака*, *собачка*, *собацюра* виражають те саме загальне поняття (свійська тварина родини собак), яку використовують для охорони, на полюванні тощо). Водночас названі слова відрізняються суб'єктивною оцінкою і різним експресивним забарвленням: *собачка* (зменшено-пестливе), *собацюра* (збільшене і згрубіле).

ВАШ КОМЕНТАР

178

Хто швидше? Подані слова запишіть у дві колонки:

- ті, що позитивно характеризують людину;
- ті, що містять негативну оцінку.

Наполегливість, хвастливий, білоручка, свідомий, інтелігентний, грубіянити, забіяка, відданість, кмітливість, інтриган, нахаба, старанний, працювати, ідолопоклонство, миролюбний, підлещуватися, обов'язок, лякливий, допомагати, улесливий, людиноненависницький, обдурити, активний, користолюбство, щирий, дворушний.

179

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок вислову Б.-І. Антонича: «Щастя — це трикутник, ...».

До слів *ліс*, *сад* доберіть і запишіть спільнокореневі. Визначте, яке їм властиве емоційне забарвлення.

Зразок. *Став* (слово нейтральне в емоційному плані), *ставок* (нейтральне; те саме, що став, але часто менших розмірів), *ставочок* (зменшено-пестливе до ставок); *ставище* (збільшено-згрубіле до став).

180

«Вчити себе самого — благородна справа». З поданими словами складіть і запишіть словосполучення, добираючи слова з дужок.

1. (Суспільне, громадське) становище. 2. (Суспільний, громадський) транспорт. 3. (Закривати, зачиняти) вікно. 4. (Зачиняти,

закривати) збори. 5. (Підписка, передплата) на газети. 6. (Робочий, робітничий) гуртожиток. 7. (Робочий, робітничий) одяг. 8. (Об'єм, обсяг) робіт. 9. (Об'єм, обсяг) куба. 10. Скористатися (нагодою, пригодою). 11. (Вірна, правильна) відповідь. 12. (Рахувати, вважати) за доцільне. 13. (Приводити, призводити) до кризи. 14. (Стверджувати, утверджувати) державність. 15. Протягом (тижня, неділі) дощило. 16. Переговори (продовжувалися, тривали) близько години.

181

I Відредагуйте речення і запишіть. Скажіть, чому в реченнях допущено помилки.

1. Невірні рішення приносять велику шкоду. 2. Передові поети і письменники світу піднімають у своїх творах жагучу проблему духовності. 3. Тільки духовно убога людина буде розповсюджувати чутки, пліткувати. 4. Потрібно добре вести себе в суспільних місцях. 5. Григорій Сковорода був широко знаний і в колі високоосвідченої інтелігенції, і серед неписемних селян. 6. Юнак доклав багато зусиль, щоб попередити лихо. 7. Юнак лежав, закривши очі, і мріяв. 8. Я поставив перед собою задачу — належним чином підготуватися до вступу в університет (*З учнівських творів*).

II Складіть і запишіть речення зі словами *писемний* — *письменний*, *освічений* — *досвідчений*.

ВАШ КОНСПЕКТ

Слово — основна одиниця мови. Воно виконує **номінативну** функцію, тобто дає найменування всім предметам, явищам, слугує для вираження почуттів, емоцій тощо.

Ознаки слова: 1) фонетична оформленість (складається зі звуків, які впорядковані); 2) наголошеність (має наголошений склад); 3) може поділятися на морфеми; 4) семантика (має лексичне значення); 5) граматична і змістова сполучуваність (у словосполученні та реченні пов'язане граматично, і за змістом з іншими словами); 6) виконує синтаксичні функції; 7) має граматичні форми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ ЯК ЗАСІБ ЗАСВОЄННЯ І ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПРОЧИТАНОГО Й ПОЧУТОГО

1. Які комунікативні завдання можна розв'язати в процесі читання?
2. Які види читання вам відомі?

Прочитайте текст. Складіть пам'ятку «Як робити тематичні виписки».

Під час підготовки до написання твору чи до виступу перед аудиторією необхідно опрацювати велику кількість інформації, скористатися різноманітними джерелами. Читаючи будь-який текст, книжку, намагайтеся завжди працювати з олівцем у руці для того, щоб позначити ті місця, на які потрібно звернути увагу, запам'ятати. У бібліотечних книжках не слід робити ніяких поміток. Найважливіші частини тексту необхідно занотовувати в спеціально заведеному зошиті або на окремих аркушах — картках.

Видатний чеський учений і педагог Ян Амос Коменський ще в середині XVII століття радив: «Недостатньо читати книжки, їх треба читати уважно: з тією метою, щоб найбільше виносилось й помічалося. Покладатися лише на пам'ять — все одно, що кидати на вітер, бо пам'ять наша надзвичайно нетривка, багато чого вбирає в себе, але незабаром втрачає, якщо воно не закріплене за допомогою письма. Отож допомагаймо їй вловлювати корисне, наскільки це можливо; а це можливо найліпше, якщо все гідне запам'ятовування виписуватиметься і занотовуватиметься у наші нотатники, звідки воно в найліпший спосіб добуватиметься на всякі випадки життя...»

Одним із способів запису змісту почутого чи прочитаного матеріалу є тематичні виписки. Вони мають різні форми: дослівний запис найважливіших думок, передача прочитаного чи почутого своїми словами, повний чи скорочений запис цитати.

Необхідно вказати паспортні дані джерела, з якого зроблено тематичні виписки. Бібліографічний опис книги має чітку послідовність: спочатку пишуться прізвище та ініціали автора, потім — назва книги, після цього вказуються вихідні дані: місто, видавництво, рік видання; необхідно зазначити сторінку, на якій розміщено текст, із якого робилися тематичні виписки.

Прочитайте уривок із книги Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». За поданим зразком оформіть виписку.

Зразок.

Будівельник, будівник, будівничий.

Будівельник — людина, яка має будівельну спеціальність.

Будівник — поняття ширше, ніж будівник, бо охоплює людей різних професій, які беруть участь у будівництві, спорудженні якогось підприємства.

Будівник вживається як синонім слова творець і в переносному значенні («будівники нового життя»).

Будівничий виступає синонімом обох слів — будівельник і будівник. Воно може означати робітника-будівельника; зодчого, архітектора, керівника будівельних робіт; творця, засновника.

Типова помилка полягає в тому, що на означення представників будівельних спеціальностей замість слова будівельник вживають будівник (інженер-будівник), треба інженер-будівельник.

Чак Є. Д. Чи правильно ми говоримо? — К. : Сім кольорів, 2009. — с. 19–20.

ГРОМАДСЬКИЙ, ГРОМАДЯНСЬКИЙ, ЦИВІЛЬНИЙ

Прикметник *громадський*, що походить від іменника *грумада*, означає «належний до певного колективу людей»: «*Громадських людей кликали цінувати*» (Марко Вовчок); «*Тут кінчалося місто і далі лежав уже громадський вигін, на якому стояли гамазеї з хлібом*» (П. Панч). Прикметник *громадянський* вказує на суспільство або людність цілої країни, на все громадянство, що підлягає законам країни і виконує пов'язані з цим обов'язки. Від цього маємо вислови: *громадянські права, громадянська війна, цебто війна різних класів одного суспільства тощо.*

Властиве українській мові слово *цивільний*, що є синонімом до прикметника *громадянський*: «*Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми цивільними перспективами*» (Л. Смілянський); «*Це був кремезний хлопець у цивільному костюмі*» (Ю. Смолич); «*Художник розбудив ще якогось цивільного в кепі, в блазенькому демісезонному пальті...*» (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що прикметник *цивільний* — протилежний слову *військовий* тощо. Кажемо: *цивільне* будівництво, а не *громадянське*, хоч може бути *громадське будівництво*, коли щось будується на громадських засадах; *цивільне* законодавство, *цивільний* кодекс — протилежно до карного кодексу, *цивільний* шлюб, а не *громадянський* шлюб, — на відміну від церковного шлюбу (Б. Антоненко-Давидович).

184

Прочитайте текст і тематичні виписки, зроблені учнем.

Нація — це найвища форма організації суспільства, яку дотепер виробило людство на шляху поступу. Саме в нації, передусім державній, створюються умови для повного розкриття життєвих сил і можливостей окремої людини. Чи можна уявити собі, наприклад, Данте, Леонардо да Вінчі, Гарібальді, Верді без італійської нації чи італійську націю без них.

Нація — це найвища форма організації суспільства (...)

Саме в нації, передусім державній, створюються умови для повного розкриття життєвих сил і можливостей окремої людини (...)

Нація, як і будь-яка інша спільнота людей, не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації — відчуття приналежності до цієї спільноти. Універсальним засобом здійснення всього цього є мова. Вона забезпечує єдність, функціонування і розвиток національного організму в просторовому і часовому вимірах (Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин).

Універсальним засобом ідентифікації спільноти людей як нації є мова. Саме вона є запорукою єдності, функціонування і розвитку нації.

Радевич-Винницький Я. К., Іванишин В. М. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. — 6-е видання, доповнене. — Львів: Апріорі, 2012. — с. 55.

II Підготуйте тематичні виписки до виступу за однією з тем:

- «Українська мова серед інших слов'янських мов»;
- «Роль Івана Нечуя-Левицького в розвитку української мови».

§ 27

ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА. ПРЯМЕ Й ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ВИДИ ТРОПІВ

Як творяться тропи? Яка їхня роль у тексті?

185

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте уривок із поезії Андрія Малишка «Правда». Визначте тему й основну думку висловлювання. Скажіть, яке лексичне значення мають виділені слова.

Мене навчала мати ще колись:
— Як виростеш, моя мала дитино,
То мудрим будь і мужнім будь в житті, —
Скупі два слова. Нелегкі два слова.
У мудрості свої закони є:
І цвіт, і злет, і несходимі пущі.
Пізнай краплину і течіння зір,
Зерно, і камінь, і могутній всесвіт.
А правда лиш одна — вона колюча,
Гірка й жорстока. І завжди в біді.
Тож мужнім будь — оборони її.

II Доберіть однозначні слова за ілюстрацією.

Олег Чучуна. Козак

У кожній мові є слова, що мають тільки одне лексичне значення, тобто називають тільки одну якусь істоту, предмет, ознаку, дію. **Це слова однозначні.** До них здебільшого належать терміни (*епітет, префікс, синус*) та побутові слова (*ліжка, кишенья, стілець*). Крім однозначних, у мові є **слова багатозначні**, що мають кілька лексичних значень. Наприклад: слово *легкий* може означати незначну вагу (*легкий пух*), міру завантаженості (*легкий день*) та характер складності (*легка задача*).

ВАШ КОМЕНТАР

- 186** *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у дві колонки:
- з однозначними словами;
  - з багатозначними словами.

Осіне пальто, спокійне слово, грубий голос, активний дієприкметник, прямокутний трикутник, чиста вода, постійний епітет, зменшено-пестливі суфікси, антонімічні іменники, активні дії, прямий шлях, лісостепова зона, багате оздоблення, вшанування трудівників, історичний роман, стилістична помилка, важка робота, п'єдестал пошани, льняний костюм.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «... людину».

- 187** З поданих слів виберіть багатозначні, запишіть їх за алфавітом і розтлумачте їхнє значення.

Зразок. *Вечір. 1. Частина доби від кінця дня до початку ночі. 2. Присвячені якій-небудь даті чи події, вшануванню особи громадські вечірні збори.*

Катет, густий, заповнювати, перо, лицар, хвиля, щирий, підмет, епітет, телевежа, свідок.

- 188** Розв'яжіть мовну задачу. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

Чи може слово *батьківщина* в художніх творах уживатися у значенні «спадщина»?

Значення, з яким слово поширене в мові, визначається в конкретному словосполученні чи реченні. Це значення може бути **прямим** і **переносним**.

Прямим вважається таке значення слова, яке безпосередньо пов'язане з відображенням предметів і явищ дійсності і сприймається як нейтральне, вільне, незалежне від зв'язку з іншими словами. Наприклад: *Плачуть* малюки, витирають сльози (*С. Васильченко*). Слово *плачуть* у поданому реченні й поза контекстом має те саме значення.

Переносне значення виникає в тому випадку, коли мовець свідомо переносить назву одного явища дійсності на інше на основі спільних ознак. Переносне значення виражає здебільшого образне, фігуральне уявлення про предмет, ознаку, стан, дію. Наприклад: Листя жовто-яре сиплеться в саду, і губаті *хмари плачуть* на ходу (К. Журба). Слова *плачуть хмари* вжито для образного змалювання дощу.

ВАШ КОМЕНТАР

189

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у дві колонки:
● зі словами у прямому значенні; ● зі словами в переносному значенні.

Дерев'яний віз, тремтливий куц, золота прикраса, золоте серце, сліз океан, африканський слон, камінна душа, висока стіна, дерев'яний шалаш, народне віче, золотистий абрикос, джерельні ключі, кольоровий вітраж, лляний чуб, сонячні кларнети, їстівні гриби, думки політ, овочевий салат, рятівне коло, подвійне коло.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться прислів'я.

190

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Визначте, у прямому чи переносному значенні вжиті виділені слова. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Складіть речення, щоб виділене слово вживалося в іншому значенні.

Зразок. Сонце *грається* (перен.), горить срібно-золотавим сяйвом. — Кошеня *грається* (прям.) кинутим на підлогу папірцем: то схопить у лапки й підкине, то штовхне й наздоганяє.

1. А з берега, немов вінок купал...кий, пл...ве водою піс...ня (М. Рильський). 2. Мчить крізь теплі ночі і світанки на кур...ерс...кій швидкос...ті життя (Д. Луценко). 3. Найкрасивіше враження мого дитинства — гори *золотої* пшениці на залитому сонцем току, відчуття в...личеснос...ті світу. 4. В поля виходжу і, здаєт...ся, бачу і *цвіт* очей, і посмішку *г...рячу* (А. Малишко). 5. Та боро...ьба ще довго буде йти віками з потворами труйними й павуками, допоки з *павутиння* зла й брехні не вийде людство на шляхи саяні (Д. Павличко). 6. Прадід Данило *розповідав* рибалкам різну бувальщину і співав старовинних пісень (Ю. Яновський). 7. Кінь, запряжений у нового воза, *стоїть* уже давно біля воріт (Г. Косинка).

Троп — це слово, вжите в переносному значенні для створення образності. Тропи найчастіше вживаються в художньому стилі мовлення. До тропів митці слова вдаються, щоб унаочнити зображувані предмети чи явища.

Види тропів		
Троп	Визначення	Приклад
Епітет	Художнє означення; слово, що образно означає предмет, його ознаку, підкреслює характерну властивість певного явища чи поняття	Хоч ніч облягає, — та в пітьмі <i>глибокій</i> вже грають-палають <i>досвітні</i> огні (В. Еллан-Блакатний).
Порівняння	Троп, побудований на зіставленні двох явищ, предметів, фактів для пояснення одного з них за допомогою іншого	Сосни, як <i>хмура сторожа</i> , тихо стоять у ряду (В. Свідзинський).
Метафора	Перенесення назви предмета (дії, якості) на інший на основі подібності	О, скільки доль навіки розрубали <i>мечі прадавніх схрещених доріг</i> (В. Симоненко).
Метонімія	Перенесення назви одного предмета на інших за суміжністю	Спить натомлене місто тихим лагідним сном (Д. Луценко) — замість <i>люди у місті</i> — <i>місто</i> .
Синекдоха	Заміна однини множиною, вживання назви частини замість цілого	І на оновленій землі <i>врага</i> не буде, <i>супостата</i> , а буде <i>син</i> , і буде <i>мати</i> , і будуть люди на землі (Т. Шевченко).
Персоніфікація (уособлення)	Наділення предметів, явищ природи, абстрактних понять рисами людини	Серпень з вереснем <i>стискають один одному правиці</i> (М. Рильський).
Гіпербола	Художнє перебільшення розмірів, рис, ознак предмета чи явища	Так ніхто не кохав, через тисячі літ лиш приходять подібне кохання (В. Сосюра).
Літота	Художнє применшення розмірів, рис, ознак предмета чи явища	Безборонна планета — у тебе на долоні (К. Тищенко).

192

1 Прочитайте поезію Євгена Плужника. Скажіть, які тропи використані у творі, як вони впливають на образність тексту.

Надходить дощ. Шумлять бліді берези...
 Рвуть блискавиці сірих хмар рядно...
 А дужий грім зустрів такі діези,
 Що злякано дзвенить вікно!
 Тікає день. Скриплять вози на греблі...
 Під чередою стогне оболонь...
 І раптом шпріт — дрібні перлові краплі...

І знову вітер, гуркіт і огонь.
І вже туман пливе, бреде над полем,
Щоб за хвилину сонцем розцвісти,
Щоб навіть я з надією і болем
Твої старі перечитав листи.

II

«Уява охоплює весь світ». Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий письмовий опис «Мінорна музика дощу», використовуючи тропи. Проаналізуйте використання тропів у роботі одне одного під час взаємоперевірки.

193

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Скажіть, які тропи використано в кожному висловлюванні.

1. Хтось вночі заломить у смертельній тузі руки... Наче хвиля, зац..мить печаль, жалібні Шопена звуки розіллє, ридаючи, рояль (*В. Еллан-Блакитний*). 2. Кр..шталь вітрів, і слова, і пісні, і серця жар, і цвіт життя з..много потрібні завжди на з..млі мені, а більш нічого, більш нічого (*Д. Луценко*). 3. За всіх скажу, за всіх пер..болю, я кожен час на звіт їду, на суд. Гл..бинами не втану, не змілію, верхів'ями розкрил..но росту (*П. Тичина*). 4. Над лугом хмари куч..ряві, як вівці, що пасе їх місяць (*Б.-І. Антонич*). 5. Сірий, пр..порошений в..сняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим мар..вом (*Григір Тютюнник*). 6. Місто, розташоване на сопках і в долинах, хукало, тупотіло, хлопало рукавицями, пр..порошене інеєм (*Іван Багряний*). 7. Обабіч дороги бр..дуть із клучочками малі і літні, хустки і бороди, мовчазні, заклопотані, зн..силені (*К. Гордієнко*). 8. Я дуже люблю, як співає вода: весною вона з р..вінням нуртує по всій долині і, аж заповнившись од люті, влітку ледь-ледь награв у сопілку, а взимку тільки іноді спросоння писне, як в'юн, і знову спить (*М. Стельмах*).

194

Спишіть речення, вводючи в них тропи.

1. Сонце поволі скочувалося за горизонт. Сутінки густішали. На небі почали з'являтися перші зірочки. Надходила ніч. 2. Небо заволокло хмарами. Здійнявся вітер. На землю впали перші краплі дощу.

ВАШ КОНСПЕКТ

На основі переносного значення слова будуються образні звороти — тропи. В основі тропа лежить перенесення ознак одного предмета, явища, дії на інші. За допомогою такого перенесення мова художнього твору набуває особливого забарвлення і яскравості. Це відбувається тому, що троп дає не те означення предмета чи явища, яке стало звичним, а підносить ознаки, які зазвичай не виступають на перший план.

КОНСПЕКТ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ВИСЛОВЛЮВАНЬ, ЩО СПРИЙМАЮТЬСЯ НА СЛУХ

195

Прочитайте текст, укладіть пам'ятку «Як працювати над конспектом висловлювань, що сприймаються на слух».

Протягом навчання у школі на уроках української мови вам довелося багато працювати над переказами різних текстів — художніх, публіцистичних, науково-популярних. Ви знаєте про особливості будови текстів-розповідей, описів, роздумів. Ну що, здавалося б, за труднощі в тому, щоб переказати текст прочитаного художнього твору, газетної або журнальної статті, одного з параграфів підручника. Пам'ятаймо, що переказ — це виклад своїми словами прочитаного (побаченого, почутого), коли необхідно іноді висловити свою оцінку чи зробити аналіз змісту або структури переказуваного тексту. Таким чином, виявляється, знати, про що розповідати, ще не досить. Адже хіба не буває так: ви переказуєте на уроці зміст якогось із параграфів підручника або щойно переглянутого фільму і раптом можете почути: «Твій виклад довгий», «Твоя розповідь не послідовна», «Ти не сказав про головне». Виходить, треба чітко уявляти не тільки те, про що, а й з якою метою переказуєте той чи інший зміст, а це зумовлює добір мовних засобів.

Іноді в процесі підготовки до відповіді на уроці вам необхідно переказати зміст прослуханої радіопередачі, використати матеріали навчального фільму чи розповідей очевидців певних подій. Щоб упорядкувати цей матеріал, використати його влучно і доречно, необхідно зробити конспект. Це буде своєрідний стислий переказ висловлювань, що сприймаються на слух. Як працювати над таким конспектом? Порад тут може бути декілька. Спочатку складіть план майбутнього висловлювання, враховуючи те, перед якою аудиторією будете виступати. Підпорядкуйте виклад фактів меті виступу і подбайте, щоб уникнути багатослів'я, добирайте відповідні граматичні конструкції. Обов'язково в чернетці конспекту позначте місця, які необхідно звірити з відповідною довідковою літературою, адже при сприйнятті на слух ви можете неправильно запам'ятати деякий фактичний матеріал (дати, прізвища, назви подій). На завершальному етапі ще раз перечитайте конспект, відредагуйте написане.

Добре підготовлений конспект стане надійною запорукою вдалого виступу перед аудиторією (*За книгою «Учіться висловлюватися»*).

Прослухайте текст у читанні вчителя. Зробіть конспект на чернетці, звірте з надрукованим дати і власні назви. Здійсніть самооцінку роботи.

АРХІСТРАТИГ МИХАЇЛ

У період феодального роздроблення Київської Русі, коли кожен удільний князь намагався бути незалежним від великокиївського престолу, масово розвивалася і регіональна символіка. Тоді ж, як засвідчують джерела, кожен князь прагнув самостійно вести в міжнародні стосунки з сусідніми — близькими й далекими — землями. А відтак він мусив використовувати власну печатку (тобто перенесене на неї зображення іменного герба). І вже сини Володимира Мономаха замість тризуба використовують на печатках образи святих, зокрема архангела Михаїла. Ще й до князювання Володимира Мономаха архістратиг Михаїл відомий у Києві. Саме з іменем цього святого пов'язане будівництво тут 1108 року київським князем Святополком-Михаїлом Михайлівського Золотоверхого собору.

Архангел Михаїл — один із семи небесних ангелів, головний воєначальник у православному церковному житті — стає з XII століття покровителем Києва. Згодом його зображення з'являється і на гербі міста, коли печаті окремих князів уже виконують роль регіональних символів. Треба зазначити, що за традицією зображення святого Михаїла було саме на печатках тих князів, котрі носили це ім'я. Тому є всі підстави вважати, що воно було дуже поширене на Русі, в тому числі й у київських князів, оскільки зображення саме цього святого досить часто можна побачити на тогочасних печатках.

Як покровитель воїнства, архангел Михаїл у пізніші часи стає на українських землях патроном запорозького козацтва і набуває загальнонаціонального значення. Історичні факти засвідчують: при переході в православ'я з іншої віри козаки, обираючи собі нове, православне ім'я, нарікалися здебільшого саме цим іменем. Наведемо хоча б такий приклад. Після перших перемог народної армії Богдана Хмельницького до козацького полону потрапляє полковник Чигиринського полку, окатоличений український шляхтич Станіслав Кричевський (той, котрий урятував від смерті Богдана Хмельницького, відпустивши його з-під варти). Вступаючи на шлях боротьби проти польської влади, він 1649 року переходить у православну віру і приймає ім'я Михайла. Так із цим іменем і ввійшов у історію героїчний син українського народу, київський полковник Михайло Кричевський.

Образ святого архістратига Михаїла постійно використовується на козацьких знаменах. Скажімо, на запорозьких прапорах, які ще перед війною зберігалися в Ермітажі, він зображений кілька разів. В одному випадку архістратиг Михаїл убраний у золоту кирею, срібний панцир і зелену сорочку до колін; штани голубі, взуття золоте.

На голові — шолом із перами: з боків — зеленими, посередині — червоними. Крила в архістратига — білі. У правій руці — меч, у лівій — сфера. У другому випадку на корогві святий Михаїл зображений на червоному тлі.

Восьмого листопада 1648 року, в день святого Михаїла, Богдану Хмельницькому під Замостям було піднесено бердиш — бойову холодну зброю, з одного боку якого зображення архістратига Михаїла.

Коли з тридцятих років XVII століття українське козацтво починає освоювати землі на схід від Полтавщини, заселяючи й формуючи територію Слобідської України, туди переноситься й традиція пошанування покровителя дніпровської вольниці. Скажімо, на прапорі Сумського слобідського козацького полку бачимо архангела Михаїла з мечем у правій і щитом у лівій руках. На знамені Миропільської другої сотні — святий Михаїл стоїть на хмарах із мечем. Подібне зображення є на прапорі Межиріцької сотні (тут, щоправда, в лівій руці Михаїл тримає корону Російської імперії). На деяких стягах, зокрема Лиманської сотні, Ізюмського полку, намальовано архістратига Михаїла, котрий перемагає змія.

Після ліквідації 1782 року полкового устрою на Лівобережній Україні організуються три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. І тоді ж повітовим містам намісництв затверджуються нові герби. З 1782 року на гербі Києва зображається архістратиг Михаїл — на голубому тлі у короткому срібному одязі та із золотим німбом навколо голови. А коли 1853 року затверджувалися герби таких міст Київської губернії, як Звенигородка, Васильків, Канів, Тараща, Черкаси і Чигирин, то обов'язковою атрибутикою верхньої частини щита було зображення архістратига Михаїла.

Статуя патрона міста — архістратига Михаїла — прикрасила купол нового приміщення міської Думи, яке за проектом архітектора О. Шілле було збудовано 1878 року в Києві. Проте постать святого Михаїла була відмінна від гербового зображення. Архангел постав тут у динаміці: він стоїть на земній кулі, у правиці — піднятий меч, під ногами — змії. На гербі його постать виконана зі срібла, на будинку Думи — із золота. Він зображений на гербі без шолома, в панцирі римського легіонера, з трикутним щитом княжої доби XI–XII ст. та полум'яним мечем у руці, який опущений донизу. Зауважимо, що змії не належить до іконографії архістратига Михаїла.

Необхідно зазначити, що архістратиг Михаїл був традиційним символом не лише Києва. Знаємо його зображення на гербах інших міст України, зокрема Гадяча. А 1911 року його як національний символ прийняли на західноукраїнських землях. У Тернополі, скажімо, на окружних зборах «Соколів» і «Січей» було освячено прапор, на одному боці якого було зображено на синьому полі золотого лева, а на другому — святого архістратига Михаїла на червоному тлі й слова Тараса Шевченка: «Борітеся — поборете!»

Тож не випадково, коли 29 квітня 1917 року в Києві був створений перший український полк імені Богдана Хмельницького, він одержав прапор Українського військового генерального комітету — малиновий із зображенням святого архістратига Михаїла.

Цілком природно те, що цей знак був у числі символів, навколо яких до січня 1918 року точилися дебати на предмет затвердження гербом Української Народної Республіки. Не ставши ним, архістратиг Михаїл залишився національним символом українського народу, оскільки був гербом серця України — її столиці Києва (В. Сергійчук).

Пам'ятник архістратигові
Михаїлу в Києві

II «Я хочу сказати своє слово». Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис пам'ятника, висловивши своє ставлення до описуваного. Розмістіть допис на сайті вашого навчального закладу (за можливості, у соціальних мережах).

III За складеним конспектом підготуйте доповідь про архістратига Михаїла.

§ 28

ОМОНІМИ. СИНОНІМИ. АНТОНІМИ. ПАРОНІМИ

Яка роль омонімів, синонімів, антонімів та паронімів у мовленні?

197

Прочитайте уривок із поезії Дмитра Білоуса. Скажіть, яке лексичне значення мають виділені слова.

З коси бузько летів на **балку**
(косар косу там брав на **брус**),
і сів бузько в дворі на **балку**,
на довгий дерев'яний **брус**.

Слова, що мають однакове звучання і написання, але різні лексичні значення, називаються **омонімами**. Наприклад: *виступ* (промова) і *виступ* (суші, скелі), *чайка* (птаха) і *чайка* (човен).

Потрібно розрізняти багатозначні слова й омоніми. Наприклад, слово *журнал* має два значення: 1) періодичне друковане видання у вигляді книжки — *дитячий журнал «Малятко»*; 2) книга чи зошит для систематичних записів про певні події, явища, плани — *класний журнал*. В обох значеннях слова — подібний предмет. Отже, це багатозначне слово. В омонімів така подібність відсутня. Омоніми являють собою випадковий звуковий збіг. Наприклад, слова *мул* (дуже подрібнена, розтерта земля попелястого кольору, що відкладається на дні рік, озер, морів) і *мул* (свійська тварина, гібрид коня і осла) — омоніми, бо не мають спільного лексичного значення.

Омоніми поділяються на дві групи — **повні** й **часткові**.

Повні омоніми — це такі слова, які збігаються в усіх граматичних формах. Наприклад: *коса* (піщана), *коса* (дівчини), *коса* (інструмент) — *коси*, *косі*, *косу*, *косою* і т. д.

Часткові омоніми звучать однаково тільки в певних граматичних формах. Їх називають **омофóрмами**. Наприклад: *мати* (іменник), *мати* (неозначена форма дієслова).

Близькими до омоформ є **омофóни** та **омóграфи**.

Омофони — це слова, що звучать однаково, але пишуться по-різному. Наприклад: *Я уздрів, побачив — сонце! І здалося мені — сон це!* (П. Усенко).

Омографи — це слова, що пишуться однаково, але звучать по-різному. Наприклад: *пріклад* (взірець) — *приклад* (частина гвинтівки), *обід* (страва) — *обід* (частина колеса).

ВАШ КОМЕНТАР

198

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення. Складіть і запишіть речення з виділеними словами — омонімами. Визначте, якими частинами мови вони є.

Зразок. *Пам'ятаю, вишні доспівали, наливались сонцем у саду. — Дівчата доспівали пісню і сиділи мовчки (дієслова).*

1. Самовар радісно клекотав і випускав **пару** (М. Коцюбинський).
2. Найшла **коса** на камінь: коса не втне — камінь не подасться (Нар. творчість).
3. Журавлиний **ключ** уже за море лине, журбу осінню нам лишивши тут (К. Тищенко).
4. Вже більше нікому пишуть мені **листи**, залишилась, калино, тільки ти (І. Драч).
5. Може, чує сьогодні востаннє **кування** зозулі в тополях (О. Гончар).
6. Ви не знаєте, що я **гадаю**, як сиджу я мовчазна, бліда (Леся Українка).
7. Висока гора, і **схід** на неї крутий, змією кругом шпиля так і обвився (Панас Мирний).

Хто швидше? Запишіть у колонку спочатку пари словосполучень, у яких вжиті омоніми, а потім — пари словосполучень із багатозначними словами.

Кормовий трюм, кормовий буряк; свіжа думка, свіжа трава; околиця села, околиця шапки; енциклопедичні знання, знання про природу; жвава ласка, мамина ласка; різкий звук, різка відповідь; народна байка, байка на сорочку; цінна порада, цінна порода дерева; ерудовані кадри, кадри з кінофільму; еволюція людини, еволюція характеру.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших слів словосполучень складеться початок вислову Максима Рильського: «... має інший ритм одмінний, інший біль і іншу радість».

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви, в такій послідовності:
 ● з омоформами; ● з омофонами; ● з омографами.

1. Та, по-моєму, навіть роботи заіржавіють без роботи (*І. Драч*).
2. Думи мої, думи мої, квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас, — де ж мені вас діти? (*Т. Шевченко*).
3. Над з..млею вставало сонце, пов..ртався Лука в село. Може, тільки щасливий сон це? З димом горе його пішло (*Д. Павличко*).
4. «Ой, скажи, дай пораду, як прожити без долі?» — «Як одрізана гілка, що валя..ться долі» (*Леся Українка*).
5. Як тільки світанок настав, гусак чимч..кує на став (*Г. Плотников*).
6. Запах вологий запах паші в сухому сьєві Стожар, і вже почав в багатті нашим дрімати жар, куняти жар (*М. Вінграновський*).
7. Здається, зараз люта мука, та зач..кай: лікує час; в народі кажуть: пер..треться, просіється все, як мука (*К. Тищенко*).
8. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*).
9. У шумі в..сняного потоку чується погроза: «Ось пройду між гір я, затоплю все міжгір'я» (*В. Плахотников*).

Синоніми — це слова, близькі за лексичним значенням, але різні за звучанням. Наприклад: *робота, праця, труд; скаржитися, ремствувати, нарікати; швидко, прудко, хутко, жваво*.

Синоніми об'єднуються в синонімічні **ряди**, або **гнізда**, центром яких є **стрижневе слово**, що виражає загальне значення і є стилістично нейтральним. Наприклад, у синонімічному ряду *стародавній, старожитній, колишній, ветхий* стрижневим словом є *давній*.

Іноді в мовленні як синоніми можуть виступати слова, які, взяті окремо, синонімами зазвичай не вважаються. Наприклад: *Осінь* — то вогневий птах, що, майнувши злотоплімінним крилом, *сконає, спопеліє* дощенту!.. (*Г. Михайличенко*).

Слова або сполучення слів, які лише в контексті мають близьке значення, називають **контекстуальними синонімами**. Контекстуальними синонімами можуть бути і займенники, і словосполучення, і цілі описові звороти. Наприклад, коли ми говоримо про Київ, можемо його назвати так: *столиця України, місто каштанів*.

ВАШ КОМЕНТАР

201

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення, випишіть синоніми, підкресліть стрижневе слово.

1. Тієї весни Мотря щодня виглядала Василька коло воріт: отак, як сонце навзаходи, рипала вона з хати у двір і човпла до хвіртки (*Григір Тютюнник*). 2. Пішли, куди хто запопав, Еней по берегу попхався, і сам не знав, куди слонявся, аж гульк — і в город причвалав (*І. Котляревський*). 3. Старий ватаг цibaє поперед мене; іде, ще й сітку на ходу плете, мугиче щось собі під ніс. 4. Вибравши слухну хвилину, я тихцем метнувся в сіни, вихопив ночовки, заарканив їх мотузком і пометлявся до дітвори (*М. Стельмах*). 5. Крокують молоді офіцери, карбують кожен крок (*М. Сингаївський*). 6. Давно те минуло, як, мала дитина, сирота в ряднині, я колись блукав (*Т. Шевченко*). 7. Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у віконце на шлях (*Марко Вовчок*).

202

Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом синоніми.

1. Діамант дорогий на ... лежав, — тим великим ... люд усякий минав, і ніхто не пізнав діаманта того, йшли багато людей і топтали його (*В. Самійленко*). 2. Самій не довго збитися з ..., та трудно з неї збитися у гурті (*Леся Українка*). 3. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота ... в ріднім краї одним одна біля воріт (*А. Малишко*). 4. Хуртовина гуде, замітає ... людини, а людина торує свій слід, не зважає на сніг (*П. Воронько*). 5. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо граніт, що кров'ю власною і власними кістками твердий змуруємо ... і за нами прийде нове життя, добро нове у світ (*І. Франко*). 6. Поетова ... — і лаври, і вінець терновий (*К. Тищенко*). 7. Нова ... обігнула село, гомінливо котила до міста потоки машин (*Ю. Покальчук*).

Довідка: 1. Дорога — смуга землі, по якій їздять і ходять. 2. Шлях — місце, простір, яким відбувається пересування, сполучення. 3. Путь (застаріле) — місце, яким можна пройти, проїхати; місце, яким хто-небудь іде чи їде. 4. Гостинець (діалектне) — великий битий шлях, шосе. 5. Автострада — широкий бетонований шлях (без поперечних переїздів) для масового автомобільного руху.

6. Стежка — доріжка, протоптана звірами чи людьми або спеціально прокладена людьми. 7. Стежина — доріжка; те саме, що й стежка (з відтінком одиничності). 8. Стезя (застаріле, старослов'янізм) — дорога (з відтінком урочистості).

203

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Доберіть синоніми до слів іншомовного походження. Із трьома парами складіть речення. Зробіть висновок про стилістичне використання таких синонімів.

Аграрний, біографія, ремонтувати, дискутувати, стимул, експериментальний, апеляція, аргумент, дефект, норд-ост, процент, авіалайнер, ескіз, епічний, комічний, нюанс, консенсус, меморіал, симптом, фальсифікація, бартер, фантазувати, ліміт, дилер, економити.

Довідка: сперечатися, заощаджувати, вада, доказ, оскарження, заохочення, дослідний, сільськогосподарський, підробка, лагодити, північно-східний, представник, відсоток, літак, начерк, розповідний, обмеження, пам'ятник, відтінок, порозуміння, смішний, ознака, обмін, життєпис, вигадувати.

204

Розташуйте іменники в синонімічному ряду в порядку наростання додаткового значення.

Мудрість, розум, тямучість; пропозиція, прохання, благання; здібність, талант, обдаровання; прогрес, поступ, розвиток; сміх, посмішка, регіт; триумф, радість, торжество; злидні, нестатки, бідність; темрява, пітьма, сутінки; підвищення, пагорб, гора; гігант, велетень, титан; лють, гнів, злість; безлад, хаос, непорядок; господар, повелитель, володар.

205

Відредагуйте текст і запишіть, замінюючи слова, що повторюються, контекстуальними синонімами.

Останні роки життя Григорія Сковороди — це постійні переходи, мандрівки пішки за сотні верст і перепочинки у тих людей, що добре ставилися до Григорія Сковороди. Добра й погана слава поширювалася про Григорія Сковороду. Дехто гудив Григорія Сковороду, дехто хвалив, але всі бажали бачити. Жив Григорій Сковорода в багатьох. Часом Григорія Сковороду приваблювала місцевість, часом люди. Найбільше Григорієві Сковороді подобалося в селі Гусинка. Жив тоді Григорій Сковорода бідно, часто вчив дітей по домах, де зупинився. Одежа Григорія Сковороди була найпростіша — селянська, так само і їжа. Ніхто не бачив Григорія Сковороду інакше, як пішим. Майно Григорія Сковороди складалося тільки з книжок. Пошана до Григорія Сковороди була така велика, що люди вважали щасливим той дім, де Григорій Сковорода поселявся хоч на кілька днів (За В. Шевчуком).

Антоніми — це слова, які мають протилежне лексичне значення. На відміну від синонімів, антоніми об'єднуються не в ряди, а в пари. Наприклад: *правда — брехня, низький — високий, тихо — голосно.*

206

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, добираючи до виділених слів антоніми.

1. Переконалися пора: зробиш **зло** — не жди .... 2. **Дружба** — це достатку річ, ... — ворогові свято; **друзів** сто — і мало їх, ... — і один багато. 3. Відчувай у думці кожен **порух**, тонко відчувай усе навкруг: той, хто **сварить**, не завжди твій **ворог**, той, хто ..., не завжди твій .... 4. Перегрома, і переброди, і хвиль перехлюп на Сулі — це мова рідної природи, це мова **неба** і .... 5. Краса в ріднім слові, веселки барвисті, слова в рідній мові прозорі і чисті; і в **будні**, і в ... під сонцем зігріті, як пісня крилата, як сонце в зеніті. 6. А мова, як море, без меж, берегів. І **доли**, і ..., і безліч **скарбів**. 7. А це що? **День** і ... незмінно сніг по землі звідсіль, звідтіль свистить, звивається зміїно — надворі, кажем, заметіль (*З тв. Д. Білоуса*).

207

Уведіть подані багатозначні слова у словосполучення і доберіть до них антоніми.

Зразок. *Сухий. Сухий одяг — мокрий одяг, суха погода — волога погода, сухий хліб — свіжий хліб, сухі квіти — живі квіти, суха зустріч — тепла зустріч, суха мова — емоційна мова.*

М'який, гострий, холодний, свіжий, легкий.

Пароніми — це слова близькі за звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *компанія* (гурт людей) — *кампанія* (певні заходи).

208

«Вчити себе самого — благородна справа». Складіть речення з паронімами, перевіривши їхні значення за словником.

Абонент, абонемент. Багатир, богатир. Виклик, заклик, поклик. Відтинок, відтінок. Освідчення, освічення. Професійний, професіональний.

209

1 Відредагуйте речення і запишіть.

1. Я шаную тебе як відважного противника, людину, що може відстоювати свої погляди. 2. Про укріплення супротивника ніхто не мав точної уяви, але, незважаючи на це, війська з ходу пішли на штурм. 3. У моторці, яка обігнала наш катер, були рятівники і лікар.

4. Маріїнський палац — це пам'ятник архітектури, справжня окраса столиці. 5. Ліки ці виявилися дуже ефектними. 6. Інколи буває так, що листи знаходять свого адресанта через кілька років після того, як їх було відправлено. 7. Книжки після оплати можна вислати на адрес замовника. 8. Можливо, наші особові вподобання впливають на формування характеру (*З учнівських творів*).

- II Складіть і запишіть речення зі словами *пам'ятник* — *пам'ятка*, *особовий* — *особистий*, уникаючи помилок у слововживанні. Скористайтеся рубрикою «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ПАМ'ЯТНИК ● ПАМ'ЯТКА, ОСОБОВИЙ ● ОСОБИСТИЙ

Не слід ототожнювати за значенням слова *пам'ятник* і *пам'ятка*, вони мають різні значення.

Пам'ятник — це скульптурна споруда на честь чи в пам'ять когось або чогось. Ми говоримо: *пам'ятник Кобзареві*, *пам'ятник Лесі Українці*, *пам'ятник слави*.

Слово *пам'ятка* має кілька значень: 1. Предмет, що служить нагадуванням про кого-небудь або що-небудь. *Історична пам'ятка*. *Пам'ятка старовини*. 2. Предмет матеріальної культури минулого. *Архітектурна пам'ятка XIX століття*. *Писемна пам'ятка часів Київської Русі*. 3. Невеличка книжка чи аркуш з настановами, правилами на якийсь певний випадок. *Пам'ятка користувача*. *Пам'ятка туристові*.

Так само мають різні значення слова *особовий* і *особистий*.

Особовий — такий, що стосується особи, наприклад: *особова справа*, *особове посвідчення*. Або виражає граматичну категорію особи: дієслова другої особи однини. Можемо також вживати цей прикметник у словосполученні *особовий рахунок у банку*.

Особистий — той, який належить певній особі, стосується її, є її власністю: *особисті речі*, *особиста думка*, *особисте прохання*, *особиста присутність*.

Зверніть увагу, що в даному випадку значення слів змінюється залежно від значущої частини слова — суфікса.

210

- I Прочитайте текст.

Часто припускаються помилки, коли кажуть: «На протязі місяця учні відвідали музеї міста...» або «На протязі тижня відбувалися змагання...». Чи зрозуміло вам, чому вживання такої форми слова — *на протязі* — є помилкою? У цьому контексті треба вживати прийменник *протягом*, який означає час тривання дії, процесу, існування чогось, наприклад: *протягом місяця*, *протягом тижня*.

Якщо ми скажемо «на протязі», наш вислів буде означати «на шляху різкого струменя повітря, що продуває», бо прийменник *на* з іменником *протяг* у місцевому відмінку означає саме це.

- II Складіть і запишіть два речення зі словами *протягом* і *на протязі*, уникаючи помилок у їхньому вживанні.

ВАШ КОНСПЕКТ

Слова різних груп за значенням (омоніми, синоніми, антоніми, пароніми) здебільшого вживаються в художній літературі, народній творчості, у розмовно-побутовому мовленні. Синонімія — найперша ознака багатства мови. Антоніми підсилюють виразність думки, надають їй більшої чіткості й категоричності. Омоніми і пароніми потрібно вживати дуже обережно, щоб уникнути двозначності, яка призводить до непорозуміння.

§ 29

СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ОМОНІМІВ, ПАРОНІМІВ, СИНОНІМІВ, АНТОНІМІВ

Які стилістичні фігури творяться на основі омонімів, паронімів, синонімів, антонімів?

211

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте уривок із поезії Павла Тичини. Скажіть, до якого виду омонімів належать виділені слова. Поміркуйте, з якою метою їх ужито в тексті.

Поезії ясне **світило**,
З тобою жить, тебе любить!
Понад сто років ти **світило**
І будеш вічно з нами жить.

Омоніми й пароніми використовуються переважно в художньому і частково в публіцистичному стилях мовлення для досягнення жартівливого або іронічного ефекту на основі каламбуру.

Каламбур — це гра слів, стилістична фігура, побудована на використанні випадкового збігу звучання слів для створення гумористичного, сатиричного ефекту, для словесного дотепу. Наприклад. 1. У таксі спитала такса: «Яка сьогодні такса?» 2. Сьогодні — мовна глухота, а завтра — повна глупота (З тв. Д. Білоуса).

I Прочитайте каламбури. Назвіть у них близькозвучні слова, визначте їхні групи за значенням.

1. Є лагідна болотна лепеха.
Не плутайте із нею лопуха.
Лопух, лиха личина, ще й пиха́:
Рослин навколо з грядки випиха.
Д. Білоус
2. Хто це там навколо хижі
Протоптав глибокий слід?
Може, близько звірі хижі?
Обережним бути слід!
В. Плахотников
3. — Скажіть, іграшку цю з вати
Коровою чи вовком звати?
4. Тими самими словами
Різні кажемо слова ми.
В. Плахотников

Марися Рудська.
Чи літаєте ви уві сні?

II Складіть каламбур зі словами *сонце — сон це, вище — ви ще*. Скористайтеся ілюстрацією.

Спробуйте скласти каламбури з поданими омонімами і паронімами.
Лайка (собака) — лайка (сварка), синиці — сини ці, уранці — у ранці, ніс (якусь річ) — ніс (частина тіла), компанія — кампанія, мине — мене.

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Спишіть текст, вставляючи пропущені букви, добираючи з поданих у дужках синонімів один найдоцільніший.

Уночі, йдучи звідкись чи кудись, (раптом, несподівано, неждано, неочікувано) згада..ш про небо, піднім..ш голову — й таке перше відчуття від (безмежної, величезної, незліченної) кількості золотих роїв угорі, наче очі твої, душа твоя зл..тіли підсвіч..но — м..дового (сяяння, блимання, поблискування) і вже там зал..шилися. Чим довше (див..шся, спогляда..ш, вивча..ш) зорі, тим більше набира..ш такої певності: вони, далекі, стають для тебе бл..зькими, що міг би й рукою торкнутися. І коли опуска..ш зір додолу, то несподівано все довкола наче відкр..ває перед тобою новий (сенс, смисл, зміст), якого раніше ти чи не хотів помічати, чи він ховався від тебе.

І коли ма..ш отакий (небуденний, святковий, піднесений) настрій, то боляче буває дивитись, як падає зірка. Начебто встигаєш (запримітити, побачити, відзначити), звідки вона зірвалась і куди б мала впасти. Див..шся (вражений, схвильований, розчулений), наче сподіва..шся, що не вмерла зірка, що спалахне в іншому місці. Проте ні, не спалахнула.

Оглянися: прожиті твої дні л..тять слідом за тобою, лишаючи в темряві м..нулого (завжди, повсякчас, щомиті) згасаючий і все ж таки незгасний слід (*За Є. Гуцалом*).

II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, як ви розумієте зміст останнього абзацу. Напишіть про це стислий роздум (за можливості, пост у соціальних мережах).

На основі синонімії будуються такі стилістичні фігури: **евфемізм, перифраза, градація, посилюваний повтор, тавтологія**.

Евфемізм — слово або словосполучення, що відтворює зміст у пом'якшеній формі. Евфемізми вживають для заміни грубих зворотів: *дурний — немудрий, не хапає зірок із неба; брехати — помилятися, фантазувати, вигадувати*. Наприклад: *Того часу було нас у батька з матір'ю п'ятерко: найстаршенька сестриця Парася, а за нею був я, а після мене **знайшовся в капусті** братик Івасик, а після Івасика **лелека приніс** сестричку Пистинку — потім іще, не пам'ятаю вже де, **знайшлися** дві сеструні (*Остап Вишня*).*

Перифраза — це описовий зворот, за допомогою якого явище, предмет, особа називаються не прямо, а описово, через характерні їхні риси. Наприклад: ***Кобзарем** його ми зємо, — так від роду і до роду, — кожен вірш свій і поему він присвячував народу (*М. Рильський*).*

Градація — це стилістична фігура, побудована на розташуванні слів або висловів у міру наростання чи спаду їхніх значеннєвих якостей. Наприклад: *І знов нічна дорога серед довгих червонуватих тіней, мов між трав, і лиш попереду червоний вогник, мов поклик, **блимав, танув і мовчав** (*С. Тельнюк*).*

Посилюваний повтор — це стилістична фігура, що базується на повторенні того самого слова, але в супроводі інших слів, які посилюють його виразові якості. Наприклад: *Дерева мене чекають, і **падає** листя на стежку, і **падають зорі** в долоні, і **падає** сон у траву (*І. Драч*).*

Тавтологія — поєднання спільнокоренових слів для посилення відтінків позначуваних ними понять. Наприклад: *Ой на Чорному морі, на білому камені, ой там сидить ясен сокіл-білозірець, низенько голову склонив, та жалібно **квилить-проквіляє**, та на святе небо, на Чорнеє море іспильна поглядає (*Нар. творчість*).*

Плеоназм — подвоєння близькозначних слів для посилення виразності мовлення. Наприклад: *Хто наше **злото-серебро** плугами кривди переоре, хто серця чистого добро злобою чорною поборе? (*М. Рильський*).*

215

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте речення. Визначте, які стилістичні фігури, побудовані на використанні синонімів, у них ужито.

1. Гей, сидить же кобзар на могилі, і люлечку потягає, і на бандурі грає-виграває, і голосно-жалібно співає. 2. Полети ж, соколе ясний, брате мій рідний, в городі християнські та сядь-впади у мого отця, у матусі у дворі, жалібноенько заквили́ та про мою незгодоньку і тяжку невольнюку отцеві-матусі розкажи (*Нар. творчість*). 3. Дай, серце, волю нетерплячим крилам, затріпочи, розвійся і полинь (*М. Рильський*). 4. Оці незаймані ліси красу новій землі нестимуть у вік найвищої краси, у вік без війн, без крові, сліз (*П. Воронько*). 5. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, соняшників... От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади... Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки (*І. Нечуй-Левицький*). 6. У місті Лева я любов свою зустрів (*Д. Павличко*). 7. Хлопець зірок з неба не хапає, але й для нього не минула даремно ця наука (*Б. Лепкий*).

ЗАУВАЖТЕ!

Тавтологічні звороти можуть бути не лише стилістичним засобом, а й вадою тексту. Наприклад, у поширених в усному мовленні, а часом і в засобах масової інформації, висловах *вільна вакансія, пам'ятний сувенір, захисний імунітет, головний лейтмотив* прикметники зайві, бо називають ознаки, наявні в характеризованих ними іменниках.

216

Розв'яжіть мовну задачу.

Ярослав записав словосполучення *дуже дотепний*, а Іван — *дуже чудовий*. Учитель зробив зауваження щодо поєднання слова *дуже* з прикметниками. Чому і кому адресоване зауваження?

217

Відредагуйте і запишіть речення, усуваючи недоречні тавтології і плеоназми.

1. Я ніяк не міг пригадати, кому дав почитати свою особисту книжку. 2. Зустріч було призначено на дев'ятнадцяту годину вечора. 3. Відтоді щороку в другу неділю травня місяця святкують Свято матері. 4. Знадвору було чути крик дитячих голосів. 5. «Ми зробимо всю роботу!» — обіцяв я бабусі. 6. У своєму творі письменник відтворив тогочасні суспільні процеси. 7. Ми завжди пам'ятаємо і не забуваємо Шевченкові слова: «І чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь». 8. Праця наших працівників не залишиться непоміченою (*З учнівських творів*).

На основі антонімів будуються стилістичні фігури **антитеза** і **оксिमорон**.

Антитеза — стилістична фігура, що підкреслює виразність мови через контрастне зіставлення протилежних понять, думок, образів. Наприклад: *Завірюха сміється і плаче, стогне й шаліє, вона співає весільної і водночас похоронної, в її співі жура й мажор початку і кінця* (Б. Антоненко-Давидович).

Оксиморон — стилістична фігура, яка полягає в поєднанні протилежних за змістом контрастних понять, що зумовлює виникнення нового поняття. Наприклад: *В день такий на землі розцвітає весна і тремтить від солодкої муки* (В. Сосюра).

218

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте речення. Назвіть антоніми. Скажіть, яку стилістичну функцію вони виконують.

1. Світали ночі, вечоріли дні... Не раз хитнула доля терезами.
2. Життя ішло, минуло той перон. Гукала тиша рупором вокзальним.
3. О, не взискуй гіркого меду слави! Той мед недобрий від кусючих бджіл!
4. Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих і скнар, продавалися різні Долі. Одні були царівен не гірш, а другі — як бідні Міньйони. Хто купляв собі Долю за гріш, а хто — і за мільйони.
5. І я ходжу, володарка темниці, скриплять у тиші двері за дверми, блищать очима слуги темнолиці, мені у ноги стелять килими.
6. І як тепер тебе забути? Душа до краю добрела, такої дивної отрути я ще ніколи не пила, такої чистої печалі, такої спраглої жаги, такого зойку у мовчанні, такого слява навкруги, такої зоряної тиші, такого безміру в добі!.. Це, може, навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі (З тв. Л. Костенко).

219

1 Прочитайте текст. Скажіть, які стилістичні фігури використані у висловлюванні. Спишіть, вставляючи пропущенні букви.

Я завжди тягнувся до всього пр..красного. Не раз інтуїтивно, навпомацки. Я люблю квіти і сонячний день. Я люблю справді похмурій, дощовий день при повному вираж..нні сльотової погоди... Люблю музику, хоча не завжди розумію її, зате я відчуваю її серцем, а це більше, ніж розуміти і не відчувати... Люблю слово й гармонію слів. Люблю ритм слова як у поезії, так і в прозі й добре знаю, що у слів свої закони і прав..ла. Одні виш..кувані, згруповані доладно, інші схожі на ярмарковий натовп. Одні дають відпочинок, інші натомлюють...

Люблю красивих людей, і мені боляче, коли в цих красивих людей гидкі думки, бридкі душі, некрасиві серця... (І. Чендей).

- II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, як ви розумієте зміст останнього абзацу. Напишіть, що ви в житті вважаєте красивим, а що — потворним (за можливості, розмістіть пост у соціальних мережах).

ВАШ КОНСПЕКТ

На використанні омонімів, паронімів творяться стилістичні фігури, що становлять «гру слів» — насамперед каламбури. Антоніми через контраст, протиставлення створюють живі образи названих предметів. На основі використання антонімів побудовані антитеза, оксиморон. М. Рильський писав: «Багатство синонімів — одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці — невід’ємна прикмета доброго стилю, доконечна риса справжнього майстра». За допомогою синонімів творяться такі фігури, як евфемізм, перифраза, градація, тавтологія. Слід пам’ятати, що застосовувати всі стилістичні фігури слід доречно й умотивовано.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

220

- I Скажіть, як ви розумієте поняття *мораль* і *етика*. Свої міркування порівняйте з визначеннями, поданими у словнику філософських термінів.

Мораль — система поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Найважливішою функцією моралі є узгодження вчинків окремих осіб з інтересами інших людей, суспільства загалом. Характерною особливістю моралі є те, що вона ґрунтується не на примусі, а на силі переконання, громадської думки, виховання, традиції. Велику роль у моралі відіграє свідомість — як суспільна, так і індивідуальна.

Етика — філософська наука, об’єктом вивчення якої є мораль. Досліджує проблеми щодо того, як має поводитися людина (нормативна етика), та власне теоретичні поняття про походження і суть моралі. Формулює ідеали, моральні принципи та норми людської поведінки (*Зі словника філософських термінів*).

221

- I Прочитайте твір, написаний десятикласником (с. 148). Визначте його тему та основну думку.

У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ДУХОВНІСТЬ І КОГО МОЖНА НАЗВАТИ ДУХОВНОЮ ЛЮДИНОЮ

Відповідь на ці запитання не знайдеш у жодному словнику. Сухими, точними словами не виразити сутності людини. Тож треба хоча б на мить замислитися.

Зараз стало модним змішувати поняття «душевне» і «духовне», особливо в мистецькому середовищі. Проте виражають вони абсолютно різні речі. До душевного належить все, що стосується мистецтва: живопис, театр, поезія, музика, тобто культурні вподобання людини. Часто люди душевної праці залишаються незадоволеними своїм життям, бо всередині — порожнеча, яку годі заповнити просто творчістю, звичайним буденним життям. Вони намагаються втекти, сховатись від цього світу: хтось — у наркотичних ейфоріях, хтось — у езотериці, дехто не витримує і виходить у вікно. Не кожен може знайти свою дорогу вгору. У повісті Дж. Д. Селінджера «Над прірвою в житті» вчитель говорить головному герою: «Можливо, ти дійдеш до того, що в тридцять років станеш завсідником якого-небудь бару і будеш ненавидіти кожного, хто схожий обличчям з чемпіоном університетської футбольної команди. Прірва, в яку ти падаєш, — жахлива, небезпечна. Той, хто падає туди, ніколи не відчуває дна. Він падає, падає без кінця. Це стається з людьми, котрі в якийсь момент свого життя почали шукати те, чого не могло їм дати їх звичне оточення. Точніше, вони думали, що у звичному оточенні нічого для себе знайти не можуть. І вони припинили пошуки. Припинили, навіть не намагаючись що-небудь знайти».

А духовність, на мою думку, — це християнські ідеали і подвиги, прагнення чогось вищого, яке ніколи неможливо втамувати до кінця. Світ, у якому немає вертикалі, немає ієрархії цінностей, — це світ банальності.

Життя духовної людини — постійний рух. Ось слова з пісні людини, яку я вважаю досить-таки духовною: «Я йду по своїй землі до Неба, яким живу». Шлях, звичайно, може бути різним: «крок уперед — два кроки назад» (К. Кінчев). Той самий крок для різних людей може мати неоднакове значення. Якщо людина замість дискотеки піде на концерт серйозної рок-групи, — це, на мою думку, плюс. А от якщо християнин замість служби в церкві піде на той самий рок-концерт, це крок у мінус, спуск на щабель нижче.

Духовний розвиток людини не припиняється, доки вона жива. «Головне — іти. Шлях не закінчується, а ціль — завжди омана: мандрівник піднявся на вершину і вже бачить наступну ціль. А досягнена перестала відчуватись як ціль» (А. де Сент-Екзюпері).

II Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір учня всім зазначеним вимогам.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

- Добре обміркуйте тему, визначте основну думку висловлювання. Сформулюйте тезу-твердження, яке ви будете доводити або спростовувати.
- Доберіть фактичний матеріал, який допоможе розкрити основну думку твору. Аргументуйте власні думки посиланням на приклади з життя та художньої літератури. Це можуть бути окремі епізоди із художніх творів, приклади з історії, особистий досвід. Теза потребує доведення.
- Зробіть висновки й узагальнення, що випливають із зібраного фактичного матеріалу. Послугуйтеся словами *отже, як бачимо, на мою думку, на моє переконання; як видно із наведених фактів, прикладів* тощо
- Використовуйте у творчій роботі риторичні фігури (оклики, питання, звертання).
- Доберіть влучний заголовок.

Підготуйтеся до написання твору-роздуму на одну з тем:

- «Від чого залишаються плями на совісті»;
- «Яких якостей мені бракує»;
- «Людські стосунки — це обмін цінностями» (І. Тoman).

§ 30

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Чи потрібні лексичні запозичення в сучасній мові?

223

Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Як же народжується слово? Хто його автор, творець? Яка таємнича сила поєднує між собою кілька звуків і за їх допомогою називає щось, зрозуміле всім?

Головний творець слова — народ. Звичайно, не можна уявити собі справу так, що люди спеціально сходилися на раду й більшістю голосів ухвалювали, яке слово та яким способом утворити. Все відбувається інакше. Завжди є хтось перший, відомий або невідомий, творець нового слова на позначення нового поняття. Назване вперше словотворцем, підхоплене іншою людиною, повторене десятками, сотнями й тисячами людей, слово закріплюється у мові, стає потрібним у спілкуванні. Воно входить у мову як слово, що виявилось найкращим, найзрозумілішим і найзручнішим для всього народу.

Так від покоління і до покоління передається слово і, нарешті, приходить до нас (*І. Вихованець*).

Лексичний склад української мови формувався протягом багатьох століть. Слова, якими тепер ми користуємося, спілкуючись українською мовою, не однакові за часом виникнення і за походженням. Тому лексику сучасної української мови поділяють на дві групи — **споконвічні слова** і **запозичені слова**.

Споконвічних слів у мові переважна більшість, вони визначають національну самобутність мови.

Серед споконвічних слів виділяють такі:

1) **спільнослов'янські слова** — це слова дуже давні в нашій мові, вони побутують у всіх (чи більшості) слов'янських мов, наприклад: в українській мові — *серце, чотири*; у російській — *сердце, четыре*; у польській — *serce, cztery*; чеській — *srołce, čtyri*; у болгарській — *сьрцето, четири*; сербохорватській — *серце, четири*;

2) **спільносхіднослов'янські слова** виникли в період, коли зі слов'янської мовної єдності виділилася група східних слов'ян. Спільносхіднослов'янських слів в українській мові дуже багато: *щока, кулак, кочерга, зозуля, сіножать*;

3) **власне українські слова** виникли на українському ґрунті після розпаду давньоруської єдності слов'ян: *вареники, сніданок, паляниця, смуга, кремезний, чарівний*.

ЗАУВАЖТЕ! Власне українські слова можна розпізнати за фонетичними і граматичними ознаками:

- 1) чергування [о], [е], з [і]: *село — сіл, гори — гір*;
- 2) чергування [е] з [о] після шиплячих та й: *женили — жонатий*;
- 3) суфікс **-нн (-я)** у віддієслівних іменниках: *вагання, одруження*;
- 4) суфікси **-ник, -ач, -ій** для позначення назв людей за їх діяльністю: *волоцьник, оповідач, водій*;
- 5) суфікс **-ість** для творення відприкметникових іменників: *більшість, спадковість*;
- 6) дієслівний суфікс **-ува-**: *випромінювати*;
- 7) дієслівні префікси **перед-, попід-, зне-**: *передбачити, попідгортати, знеболити*.

ВАШ КОМЕНТАР

224

- І **«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».** Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Назвіть споконвічні українські слова. Скажіть, за якими ознаками ви їх розпізнали.

ОБОЛОНЬ

Оболонь! Найстародавніша частина древнього Києва де жили колись човнярі рибалки і бортничі де в сиву давнину тулились землянки і мазанки смердів і княжих людей.

Древні будівлі засипані пісками занесені мулом знову побачили світло сонця. І своєрідна Київська Помпея глянула на нас почорнілими мурами дубовими зрубами тисячолітнім посудом і зернами жита яке пролежало в землі віки.

Колись тут протікала ясна і повновода Почайна на плесах якої гойдалися човни що прибули сюди з Херсонеса і Царєграда. Про це засвідчують літописи і знайдені в пісках та мулі рештки човнів залізні ланцюги і якорі...

Оболонь! Чудове слов'янське слово що просить в пісню. Сьогодні воно знову звучить над воскреслими берегами Почайни, над берегами Дніпра. На місці древнього поселення народжується нове місто. Тут зводяться високі будинки пролягають вулиці проспекти і площі (За І. Цюпою).

II Складіть і розіграйте діалог «Київ — древнє і завжди юне місто».

225

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть спільнослов'янські слова за такими групами: ● назви родинних зв'язків; ● назви частин тіла; ● назви тварин; ● назви рослин; ● назви предметів побуту; ● назви явищ природи.

Мати, ніч, вовк, ясна, береза, шуба, вогонь, сестра, брат, олень, бобер, брова, ніс, язик, ясен, ялина, двері, колесо, день, дим, оса, журавель, їжак, рука, язик, лікоть, жорна, бук, верба, зима, небо.

Збагачення словникового складу української мови відбувається і за допомогою засвоєння слів з інших мов. Такі слова поділяють на дві групи — запозичені зі слов'янських мов і запозичені з неслов'янських мов.

У першій групі виділяють старослов'янські, російські, польські, чеські запозичення. Найдавнішими є запозичення зі старослов'янської мови. Ця мова (з походження староболгарська) через релігійну літературу дістала великого поширення в Київській Русі. До старослов'янізмів в українській мові належать, наприклад, такі слова: *храм, вождь, єдиний, зело, буква, учитель*.

Зі слов'янських мов найбільше запозичень українська мова має з російської (*болт, завод, паровоз*), польської (*брама, башта, келих*), білоруської (*дъгооть, бадьорий*) мов. Є запозичення з чеської мови (*власний, ганьба, гасло*).

Неслов'янські лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови різними шляхами і в різний час. Найбільше запозичень із латинської (*школа, лекція, екзамен, нотаріус*), грецької (*левада, монастир, філософія*), німецької (*штаб, орден, офіцер*), французької (*жакет, пальто, партнер*), англійської (*клуб, футбол, спортсмен*), італійської (*фантазія, квартет, арія*) мов.

Деякі слова запозичені з тюркських мов: *бусурман, базар, кизил, сарай*.

Значна частина запозичень функціонує в багатьох мовах світу. Такі слова називають **інтернаціоналізмами**.

Екзотізми — слова і вирази, які засвоєні з інших мов на позначення реалій життя іншого народу чи країни. Це назви житла, страв, напоїв, явищ культури тощо. Наприклад, в українській мові вживаються такі екзотизми: *корида, тореро* (з життя іспанців), *кімоно, сакура* (з життя японців). І навпаки, у багатьох мовах світу існують українські екзотизми: *бандура, борщ, галушки, гопак, кобзар*.

Варваризми — іншомовні слова або вислови, які не стали загально-вживаними і є не повністю засвоєними мовою: *авеню, місіс*. Варваризми часом зберігають на письмі чужомовну графічну передачу: *тет-а-тет* (від французького *tête-a-tête*).

ВАШ КОМЕНТАР

226

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть старослов'янізми. Поміркуйте, якого відтінку надають старослов'янізми висловлюванням.

1. Возвеличу малих отих рабів німих, я (на)сторожі коло них поставлю слово (*Т. Шевченко*). 2. Так запиши і (за)раз мудре слово: «Раніш закон, а потім благодать!» (*І. Кочерга*). 3. Хоч у горі закована, все (ж) я дочка Прометей і милосердя для себе не буду я в тебе багати (*Леся Українка*). 4. В Путивлі-граді в(ранці)рано співає, плаче Ярославна (*Т. Шевченко*). 5. Воскреснемо! Бо світить нам на (віки)віків пророцтво Тараса: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля!» (*Я. Гоян*). 6. Перечитаймо знов божественні скрижалі, читання пильне нас до правди доведе (*П. Куліш*).

II Запишіть 5 слів, що походять від власних імен і прізвищ людей, але стали загальними назвами. Із двома словами складіть і запишіть речення.

227

Хто швидше? До українських слів доберіть із довідки іншомовні відповідники і запишіть парами.

Початок, ознака, оголошення, поручитель, наслідування, тотожність, піднесеність, милозвучність, обмеження, повага, двомовність, першість, людяність, життєпис, помічник, розпорядження, освітлення, наклад.

Довідка: симптом, гарант, старт, імітація, анонс, евфонія, ідентичність, пафос, білінгвізм, ліміт, авторитет, біографія, пріоритет, гуманність, асистент, тираж, директива, ілюмінація.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іншомовних слів складеться початок вислову Володимира Сосюри: «... , краю наш багрянокрилий».

- I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте поезію Ліни Костенко. Випишіть із тексту слова іншомовного походження, усно поясніть їхнє значення. Поміркуйте, які стилістичні функції виконують іншомовні слова в художньому стилі.

Я виросла у Київській Венеції.
Цвіли у нас під вікнами акації.
А повінь прибувала по інерції
І заливала всі комунікації.
Гойдалися причали і привози.
Світилися кіоски, мов кіютики.
А повінь заливала верболози
По саме небо і по самі котики.
О, як було нам весело, як весело!
Жили ми на горищах і терасах.
Усе махало крилами і веслами,
І кози скубли сіно на баркасах.
І на човнах, залитими кварталами,
Коли ми поверталися зі школи,
Дзвеніли сонцем, сміхом і гітарами
Балкончиків причалені гондоли.

Роберт Гонсалвес.
Спогад дитинства

- II Опишіть цікавий спогад із минулого.

ВАШ КОНСПЕКТ

За підрахунками вчених, лексичні запозичення в сучасних мовах сягають 10–15%. Ставлення до запозичень з інших мов у різні часи було неоднаковим. Пуризм — це крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, оберегання мови від впливу іншомовних запозичень. Пуристичні тенденції були поширені у 20-х роках ХХ століття. При формуванні термінології деякі вчені-мовознавці пропонували загалом відмовитися від іншомовних визначень, замінити їх українськими, наприклад: *конус* — на *стіжок*, *екватор* — на *рівник*, *маятник* — на *хитун*, *фільтр* — на *цідило*.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ПРАВИЛЬНЕ Й ДОРЕЧНЕ ВЖИВАННЯ ІНШОМОВНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

229

Прочитайте текст. Сформулюйте правила використання іншомовних слів у мовленні.

Запозичення іншомовних слів є наслідком географічних, економічних, наукових, культурних та інших зв'язків між народами.

Слова іншомовного походження є одним із шляхів збагачення лексичного складу кожної мови. В українській мові, за підрахунками лінгвістів, чужомовні слова становлять приблизно 10 відсотків. Наша мова підпорядковує запозичення своїм фонетичним та граматичним законам, часто виробляє до них синоніми з власного лексичного матеріалу (порівняймо: *алфавіт* — *абетка*, *пейзаж* — *краєвид*, *фон* — *тло*) і не боїться втратити оригінальність та неповторність відживання певної кількості чужих слів.

Проте запозичати треба лише тоді, коли мова не має власного лексичного позначення для якогось поняття. Часто-густо в усному й писемному спілкуванні мовці вдаються до надуживання чужомовною лексикою через недостатнє знання словесного багатства української мови. Чужі слова не загрожуватимуть лише тоді, коли, як писав В. Самійленко, дотримуватимемося такого принципу — «не цуратися чужих слів, але й не пхати їх у нашу мову без міри».

Саме з випадками надмірного вживання іншомовних слів дедалі частіше маємо справу на сторінках преси, в теле- й радіопередачах.

Використовуючи в мовленні запозиченні слова, пам'ятаймо про такі вимоги:

а) уживати запозичення слід лише в тому значенні, що закріплене за ним у словнику;

б) не використовувати іншомовні слова, коли є відповідники в українській мові;

в) не послуговуватися в тому самому тексті то іншомовним словом, то українським його відповідником (За О. Пономаревим).

230

I Відредагуйте й запишіть речення.

1. Після закінчення університету мій брат стане фахівцем з паблік рилейшнз. 2. Через банкрутство підприємство припинило свою діяльність, іншої альтернативи не було. 3. На прощання ми подарували своїм німецьким одноліткам пам'ятні сувеніри. 4. Кожний літературний персонаж має свої індивідуальні риси. 5. До заяви додаю свою автобіографію. 6. Розгублена дівчина про щось розпитувала в сек'юриті, що стояв біля входу в банк. 7. Під час подорожі з нами трапився екстраординарний прикрий казус. 8. Напередодні нового навчального року ми завжди розмірковуємо про перспективи на майбутнє. 9. На завершальному етапі змагань футбольна команда нашої школи зазнала фіаско. 10. Дівчина конфіденційно розповіла подругам про свої переживання. 11. Ліки виявилися не дуже ефективними (З *учнівських творів*).

II Складіть і запишіть речення зі словами *ефектний*, *ефективний*. Скористайтеся рубрикою «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

ЕФЕКТИЙ • ЕФЕКТИВНИЙ

Слова *ефeктний* і *ефeктивний* зовні різняться морфологічною будовою: мають різні суфікси. Але суфікси надають словам різних значень. Слово *ефектний* слід вживати в реченні зі значенням «такий, що справляє враження». *Ефективний* — який має ефект або результат від застосування.

§31 АКТИВНИЙ І ПАСИВНИЙ ЗАПАС ЛЕКСИКИ

Чому деякі слова виходять з активного вжитку?

231

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Слова народжуються і помирають. У кожного слова своя доля. Одні з'явилися на світ у сиву давнину. Зникали і виникали народи і мови, а життя кликало ці слова з собою, робило свідками неспинного руху. І тепер вони крокують у вічність. Другі слова зовсім занепадають і забуваються, бо втратилися, мов у воду канули, позначувані ними предмети, явища і поняття. Колись слова *боярин*, *вельможа*, *воевода*, *бунчужний* хизувалися своєю пишнотою. Пішли в небуття предмети і явища — і зів'яли, втратили силу слова, випали з ужитку. Тільки в історичних романах, повістях, оповіданнях та інших творах автори звертаються до цих слів, щоб назвати предмети старовини і зниклі явища, щоб відтворити факти й події минулих історичних епох. Треті слова тільки що народилися і в них усе ще попереду. Вони іменують нові відкриття, нові предмети, інколи замінюють уже існуючу назву. Чи буде в них розлога нива життя, чи коротка хвиля існування — покаже час (*І. Вихованець*).

У постійній кількісній і якісній зміні (в утворенні нових і виході з ужитку або переосмисленні застарілих слів і відновленні їх функціонування в мові) виділяють **активний і пасивний запаси слів**.

До **активного запасу** належать слова, які повсякденно і широко вживаються. Такі слова становлять ядро словникового запасу мови. Їм не властивий відтінок новизни або застарілості. Активна лексика охоплює як споконвічно українські слова, так і численні групи запозичень. Вона об'єднує також спеціальні терміни, що вживаються в середовищі людей певних професій, спеціальностей.

До **пасивної лексики** відносимо ті слова, які не належать до повсякденного мовного вжитку. Це застарілі слова, що вийшли або виходять з активного вжитку і використовуються іноді з певною метою. Наприклад: *Цей Коснятин, **посадник** новгородський, в годину чорну **князя** врятував, коли від **орд** німецьких і угорських без війська втік розбитий Ярослав (І. Кочерга)*. До пасивної лексики належать також нові слова, недавно створені або запозичені з інших мов, які ще не стали загальноновживаними.

ВАШ КОМЕНТАР

232

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю «Пасивний запас слів української мови» і підготуйте розповідь про неологізми, історизми, архаїзми.

Пасивний запас слів української мови

Нові слова — **неологізми** — слова, недавно засвоєні мовою, які ще не стали широко й повсякденно вживатися: *колайдер, стартап, флешмоб*

Застарілі слова:

архаїзми — застарілі, давні назви сучасних речей, ознак, явищ, дій. Поряд з архаїзмом існує (як синонім) загальноновживане слово, наприклад: *ланіти* — *щоки*, *благоденствие* — *достаток*, *зримий* — *видимий*, *ректи* — *говорити*

історизми — назви застарілих речей і явищ, які зникли або зникають із сучасного життя, наприклад: *патрицій, плебей, лучник, жупан*

233

Запишіть, вставляючи букви, спочатку ті речення, у яких є архаїзми, а потім ті, у яких є історизми. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Життя іде і все без кор..ктур, і час л..тить, не стихує галопу, давно нема маркізи Помпадур, і ми живем уже після потопу (Л. Костенко). 2. Все упованіє моє на Тебе, мій пр..світлий раю, на милосердіє Твоє, все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю. Святая сило всіх Святих, Пр..непорочная, Благая (Т. Шевченко). 3. Високі свічі в срібному трисвічн..ку горіли до гл..бокої ночі (П. Загребельний). 4. Горн..ці — пр..височенні, вікна великі, мов двері, а двері — як ворота (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. Насупроти, за хороводом, стояв у гурті своїх гриднів княж..ч Чорний Вепр (В. Малик). 6. То встала Русь в кольчuzі і шоломі, щоб їй ст..хія покорялась дика, і вів її у долі невідомі син перуна Олег-владика (В. Симоненко). 7. Тут зібралися парубки та дівчати, отроки й отроковиці з багатьох навколишніх ближніх і дальніх сел..щ (В. Малик). 8. А попереду отаман в..де, куди знає, походжає вздовж байдака (Т. Шевченко).

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте уривок із поезії Дмитра Павличка. Знайдіть у тексті архаїзми й історизми. Скажіть, яку стилістичну роль виконують у тексті застарілі слова.

І вийшов я на гори, як Хорив,
Поглянув на Дніпра важке свічадо,
Братам далеким поклонився радо,
Бо Київ разом з ними я творив.
Світила осінь. Берег златогрив
Дививсь у воду, як русяве чадо
Князів моїх. О таємнича Ладо,
Скажи, чиє життя я повторив.

ЗАУВАЖТЕ!

Неологізми поділяються на дві групи — загальнономовні та індивідуально-авторські. Загальнономовні неологізми з'являються у процесі розвитку науки і техніки, духовної культури, соціальних і політичних змін у суспільстві. Індивідуально-авторські неологізми побутують переважно в межах відповідних контекстів і не перетворюються на загальноновживані слова.

Прочитайте подані слова. Поміркуйте, які з них можна назвати неологізмами, а які вже стали загальноновживаними словами.

Глобалізація, хмарочос, пейджер, провайдер, логін, інтернет-кафе, евроцент, хостинг, спонсор, флеш-пам'ять, ксерокопія, теледебати, сканер, банкомат, бізнес-форум, еврокомісія, електронна пошта, клонування, криптовалюта, брекзитер, селфі.

І Прочитайте речення. Випишіть індивідуально-авторські неологізми. Скажіть, яке стилістичне забарвлення вони надають висловлюванням. Зробіть висновок, як утворені неологізми.

1. Усміхнись мені привітно, яблуновоцвітно. 2. Весна! Весна! Яка блакить, який прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі — злотозор (*З тв. П. Тичини*). 3. Там люблять працю й пісню гомінку і душу мають кармелюкувату (*Л. Забашта*). 4. А дівуля, дівчинка, дівувальниця до кожуха, кожущенка так і горнеться, а бабуся, бабуля, бабусенція до дівчиська, дівчиниська так і тулиться — сиротина ж, сиротуля, сиропташечка, бабумамця, бабутатко, бабу сонечко (*І. Драч*). 5. Без тебе я стою у тонкостанній кризі, березово стоїть мій невігойний біль, корою тріпочу, немов листок у книзі, — березово кипить навколо заметіль (*І. Драч*). 6. Світами вітровінь поля відволочила, прижовклено збіліла далина — Дніпровими високими очима дитинно-сіро глянула весна (*М. Вінграновський*).

II «Уява охоплює весь світ». Спробуйте створити власні неологізми, пов'язані з комп'ютерними іграми.

Характерною особливістю словникового складу мови є його безперервний розвиток. Частина слів у мові незмінно зберігається протягом тисячоліть. Це основний словниковий фонд мови. Разом із тим склад деякої частини лексики у процесі її функціонування зазнає певних змін: одні слова стають загальноновживаними, інші — застарілими. Є слова, що досить швидко долають шлях від неологізмів до застарілих.

§ 32 СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Чим особлива стилістично забарвлена лексика?

237

- I Пригадайте, які стилі мовлення вам відомі. Назвіть мовні особливості та сфери вживання кожного із стилів мовлення.
- II Запишіть подані словосполучення в такій послідовності:
  - розмовного;
  - офіційно-ділового;
  - публіцистичного;
  - наукового;
  - художнього стилю.

Одягнись-но тепленько; згідно з розпорядженням керівника; усвідомимо себе нацією; статичний заряд; легкокрила чайка; велике цабе; надати відповідну інформацію; клеймо меншовартості; натуральне число; хмаринка смутку; збираймося спатоньки; стосовно вказаних недоліків; підтримаймо українського виробника; омонімічні іменники; далекі небосхили; п'є сонце росу; індукція електричного поля; свідомість українця; порядок денний; дати прочухана.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «... справи».

Стилі української мови мають своєрідні лексичні ознаки, спеціально дібрані лексичні засоби — стилістично забарвлену лексику. Основу всіх стилів становить **міжстильова (нейтральна) лексика**, вона зрозуміла всім мовцям.

Стилістично забарвлена лексика співвідноситься з одним чи кількома (але не всіма) стилями мовлення. До стилістично забарвленої лексики належать **терміни, професіоналізми, діалектизми, жаргонізми, арготізми**.

I «Вчити себе самого — благородна справа». Розгляньте таблицю «Стилістично забарвлена лексика».

СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА

Групи стилістично забарвленої лексики	Визначення	Приклади
Терміни	Слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо	Найчастіше в ролі <i>епітета</i> виступають <i>прикметникові означення</i> (З довідника).
Професіоналізми	Слова або вислови, властиві мові людей певного ремесла, фаху. Професіоналізми охоплюють назви знарядь праці, різновидів виробничих процесів, різних ґатунків сировини, виробів тощо	Я років сім у шахті працював, бурив <i>шпур</i> , довбав глибокі <i>лунки</i> , з <i>крипильним лісом</i> добирався до <i>лав</i> (І. Савич).
Діалектизми	Слова або словосполучення, характерні для мови певних територій. Діалектизми вживаються в художній літературі для відтворення місцевого колориту, мовної характеристики персонажів	<i>Патку</i> мій, <i>патку!</i> Власними руками Явдошка ці узорі виводила!.. Довго зберігав, а <i>ниньки</i> розлучатися маю (О. Гончар).
Жаргонізми	Слова або вислови, якими користуються мовці, об'єднані спільними інтересами, захопленнями, професією, віком, ситуацією. На відміну від професіоналізмів, жаргонізми завжди мають емоційне забарвлення	«Я все <i>просік!</i> Чекай <i>дзвінка!</i> » — кинув слухавку Вілько (С. Пантюк).
Арготизми	Слова або словосполучення, що характеризують мовлення людей, які свідомо прагнуть зробити свою мову «таємною», незрозумілою для інших. Арготизми характерні для мовлення злодіїв, рекетирів та інших антисоціальних елементів	Годі <i>сухмаї кусмари</i> , хоч <i>ставлеників накурляю</i> (Годі сухарі гризти, хоч вареників наварю) (Г. Хоткевич).

II Дайте відповіді на запитання на с. 160.

1. Чим професіоналізми відрізняються від термінів? У якому стилі мовлення вживаються терміни, а в якому — професіоналізми?
2. Яка відмінність між професіоналізмами й жаргонізмами? Наведіть приклади професіоналізмів і жаргонізмів, пов'язаних із професією програміста.
3. Чим відрізняються жаргонізми від арготизмів? Які соціальні групи послуговуються арготизмами?
4. Що таке діалектизми? Які діалектизми побутують у вашій місцевості? Які діалектизми ви чули в тих краях, де проживають ваші родичі або де ви відпочивали, куди їздили на екскурсії?

239

Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку речення зі словами-термінами, а потім — із професіоналізмами.

1. «Треба ро..ширити квадрат пошуку... Ро..відувальні дані, мабуть, ..пізнилися», — повторював пілот (*В. Малик*). 2. Найпростіший спосіб зменшити ознаки стресу (високий тиск крові, пр..скор..не серцебиття) — релаксія, або ро..слаблення (*З посібника*). 3. Складний для вимови ..біг кількох пр..голосних звуків трапляється рідко, пер..важно в іншомовних словах (*І. Ющук*). 4. Дід кидав добрий вальок глини на дер..в'яне вичовгане коло, перед тим ро..крутивши його (*П. Загребельний*). 5. Крім словесної мови, для вираження думок і порозуміння люди користуються немовними комунікативними знаками, ро..рахованими на слухове чи зорове ..приймання (*П. Дудик*). 6. Ходив я по наряді у забій, вантажив там лопатою породу (*І. Савич*).

240

Хто швидше? Запишіть подані слова у три колонки:
 ● загальноживані; ● терміни; ● діалектні.

Відповів братові, озеро біля лісу, окличне речення, знав вуйка, червоний когут, пленерний живопис, ловкі кияхи, свіжий гурок, довгий шлях, лісостепова зона, атмосферний тиск, алюмінієва деталь, якісний прикметник, дорога річ, глипати очима, старший від мене, паралельні прями, тягнеться плаєм, радісні вигуки.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «... неволя».

241

Розв'яжіть мовну задачу.

Щодо жаргонізмів у мовознавців є дві протилежні думки. Одні категорично стверджують, що жаргонізми засмічують літературну мову, вживання жаргонізмів у мовленні — погана звичка, яка не дає особистості повноцінно розвиватися. Інші мовознавці переконують, що жаргонізми — закономірні явища у мові, а сленг (варіант професійної мови, слова і вирази, що використовуються у спілкуванні людей

різних вікових груп, професій, соціальних прошарків) — яскраве свідчення того, що мова живе і розвивається. Поміркуйте, яка з наведених точок зору вам ближча. Свої твердження обґрунтуйте.

242

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Арго — це своєрідний мовний код. Колись існували замкнені соціальні групи (лірники, жебраки), для яких арго було знаряддям самозахисту й боротьби з кривдниками.

Були злодії міжнародного класу, що володіли іноземними мовами, тому в арго багато іншомовних слів. До створення арго доклали зусиль і бурсаки, внісши в цю «мову» чимало коренів грецьких слів: *кимарити* (від грецького *κοιμίται*) — спати, *мікрій* (від грецького *micro*) — малий.

Тепер арго в повному обсязі не існують. Спілкуються антисоціальні елементи загальнонародною мовою, пересипаною старими арготизмами та жаргонізмами новоствореними для відбиття реалій сучасного життя. Жаргонізми й арготизми перебувають за межами літературної мови. Напевно, як пародія на арго з'явилися українські нісенітниці, утворені за зразком деяких арготизмів (навмисна зміна слів за допомогою додавання складів, звуків): «Сестривечір, добрички! Чи не телячили моєї виді? (Добривечір, сестрички! Чи не бачили мого теляти?).

Пародіюванням арго є «тарабарська мова» Сівілли — героїні поеми І. Котляревського «Енеїда»:

Борщів як три не поденькуєш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкаєш,
І в буркоті закендюшить (З журналу).

243

Прочитайте речення. Скажіть, як стилістично нейтральна лексика, ужита в переносному значенні, може надавати оцінної (позитивної або негативної) характеристики. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Мамо голубко! Прийди подивися сина від мук захисти! (П. Грабовський). 2. Як не надіялась що її нащадок людиною піде між людьми а він виріс і свинею втерся в життя (Григорій Тютюнник). 3. Катерино серце моє! Лишенько з тобою! Де подінешся у світі з малим сиротою? (Т. Шевченко). 4. Ой ти дівчино з горіха зерна чом твоє серденько колюче терня (І. Франко). 5. Сини мої мої соколи! Не розлюблю я вас ніяк! (В. Сосюра). 6. Не козак ти не лицар! Ти гадюка злодій ти! (С. Васильченко). 7. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла вечоровою матіолою, житом-долею світанковою дивом казкою юним соняхом сива ластівко сиве сонечко... (Б. Олійник).

До стилістично забарвленої лексики належать слова, що, крім власне номінативного значення, мають ще й стилістичне. Стилiстично забарвлена лексика протиставляється нейтральній. Протиставлення відбувається насамперед за сферою вживання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який розділ науки про мову називається лексикологією?
2. Які ознаки має слово як одиниця мови?
3. Які слова є однозначними, а які — багатозначними?
4. У чому відмінність між багатозначністю слова й омонімією?
5. Які омоніми називаються повними, а які — частковими?
6. Прочитайте речення. Визначте види омонімів.

1. Прийшла дорóга дорога́ до нас — до тебе і до мене (*М. Вінграновський*). 2. Школярі учора вранці в клас кроля принесли в ранці (*В. Плахотник*). 3. Вийшов я чисте поле, там дівчине просо поле (*Нар. творчість*). 4. Не знав ти у житті ні ніжності, ні ласки (*А. Малишко*). 5. Ласка мишу вполювала (*М. Сом*).

7. Що таке синоніми? Які стилістичні фігури будуються на використанні синонімії?
8. Прочитайте речення. Скажіть, які стилістичні фігури побудовані на використанні синонімії.

1. І в'яне, сохне, гине, гине твоя єдина дитина (*Т. Шевченко*). 2. Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мені лелека та й опустил у мальвах і жоржинах на тих ранкових росяних стежинах. 3. Гуде вогонь — веселий сатана, червоним реготом вихоплюється з печі... (*З тв. Л. Костенко*). 4. Загину загибеллю сокола я (*М. Бажан*).

9. Наведіть приклади антонімів і поясніть доцільність їхнього використання в різних стилях мовлення.
10. Що таке пароніми? Наведіть приклади.
11. Наведіть приклади спільнослов'янських, спільнослов'янських та власне українських слів.
12. Назвіть шляхи збагачення словникового складу української мови.
13. Чим відрізняються інтернаціоналізми від екзотизмів та варваризмів?
14. Які слова належать до активного, а які — до пасивного запасу лексики?
15. У чому полягає відмінність між історизмами та архаїзмами?
16. Як виникають загальні та індивідуальні неологізми в мові та в чому відмінність між ними з погляду їхнього вживання?
17. Чим особлива стилістично забарвлена лексика?

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

§ 33 ФРАЗЕОЛОГІЗМИ. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Чим відрізняються фразеологізми від вільних словосполучень?

244

Прочитайте поезію Дмитра Білоуса. Скажіть, яке значення мають виділені фразеологізми.

Хто б не був ти — **носа не дери**,
Не шкодуй для мандрів **підшов**.
Де б не був, учися, говори
Мовою людей, куди прийшов.

Фразеологія (від грецьк. *phrasis* — вираження, *logos* — вчення) — розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів.

Фразеологізм — це стійке сполучення слів, що характеризується цілісністю значення і відтворюється у мовленні як готова словесна формула. Наприклад: *накивати п'ятами* (втекти), *кіт наплакав* (дуже мало), *тримати язик за зубами* (мовчати).

Фразеологізми можуть бути багатозначними, вступати в синонімічні відношення з іншими фразеологізмами і словами. Наприклад, фразеологізм *очі витріщити* може означати: щось роздивлятися, здивуватися, розсердитися.

Синонімія у фразеологізмів — явище досить поширене. Наприклад: *ні пава ні гава, ні те ні се, ні риба ні м'ясо*. У реченні для підкреслення, виділення певної риси чи ознаки може вживатися цілий синонімічний ряд: *А той сидить собі та й гадає, як обібрати нас до нитки, останню сорочку зняти, обдерти як липку* (Марко Вовчок).

245

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть фразеологізми як члени речення, поясніть їхнє значення.

1. Усе в мене поки (що) є: і хліб і до хліба (О. Гончар). 2. І нам у роботі, щоб далі зростати, прийдеться ще й (де)кому перцю давати (С. Олійник). 3. Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть (по)сусідству (М. Стельмах). 4. Як Пилип із конопель, вискочив я на галявину та й став ні в сих ні в тих, (казна)що й подумавши (Остан Вишня).

5. «Я вас виведу на сухе, — подумав дід, а (в)голос сказав: — Так-то воно, так...» (О. Стороженко). 6. Ми не маємо зараз підстав дерти носа (до)гори (А. Подолинний). 7. Такого друга й ворогу не зичу: (у)вічі — до болячки хоч клади, а одвернувся — жди собі біди — в багно тебе із головою тиче (Д. Білоус). 8. «Чистої води вигадка!» — повторювала (без)упину дівчина (В. Підмогильний).

Фразеологізми за особливостями будови поділяють на **фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення та фразеологічні вирази.**

Фразеологічні зрощення — семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їхніх компонентів. Наприклад: *точити ляди* (вести пусті розмови), *пекти раків* (червоніти від сорому), *збити з пантелику* (викликати розгубленість у кого-небудь, дезорієнтувати).

Фразеологічні єдності — семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їхніх компонентів. Наприклад: *зробити з мухи слона* (перебільшити щось), *пальцем не ворухнути* (нічого не зробити), *мілко плавати* (не мати достатніх здібностей, сил, знань для певної справи; погано розумітися на чомусь).

Фразеологічні сполучення — звороти, в яких самостійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення. Наприклад: *брати участь, досада бере, розквасити ніс.*

Фразеологічні вирази — це стійкі за своїм складом синтаксичні конструкції, що складаються зі слів із вільним лексичним значенням і відтворюються в мові. Це прислів'я, приказки, крилаті вислови. Наприклад: *Біда біду перебуде: одна мине — десять буде* (Нар. творчість). *Лиш боротись — значить жить* (І. Франко).

ВАШ КОМЕНТАР

246

Хто швидше? Запишіть подані висловлювання у такій послідовності: ● фразеологічні зрощення; ● фразеологічні єдності; ● фразеологічні сполучення; ● фразеологічні вирази.

Крапля камінь точить. Дати відсіч. Покласти зуби на полицю. Накивати п'ятами. Клепку втратити. Горшки побити. Тримати камінь за пазухою. Перша ластівка. Гроші не пахнуть. Надати відповідь. Пальцем у небо. Нюні розпускати. Гнівити Бога. Теревені правити.

247

Складіть речення з поданими фразеологізмами (у всіх значеннях).

Гнути спину. 1. Тяжко працювати. 2. Принижуватися, запобігаючи ласки. **Гострити зуби.** 1. Прагнути заволодіти чимось. 2. Готувати відплату, помсту. **Роззявити рота.** 1. Здивуватися. 2. Загаятися, задивитися на щось. **Поставити на ноги.** 1. Примусити піднятися, встати, почати діяти. 2. Виростити, виховати, допомогти стати самостійним. 3. Вилікувати.

248

Хто швидше? До поданих фразеологізмів доберіть із довідки синонімічні слова.

Утратити свідомість; як риба у воді; співати дифірамби; за царя Гороха; у шкіру не потовпиться; альфа і омега; і рибу зловить, і ніг не замочить; хоч із лица воду пий; з голови викинути; пристати на слово; мов мильна булька; вільний птах; обминати десятою дорогою; сльозами вмиватися; заяча душа; давати прочухана; хоч греблю гати.

Довідка: знепритомніти, хвалити, огрядний, добре, спритний, колись давно, початок і кінець, згодитися, забути, красивий, зникнути безслідно, плакати, незалежний, остерігатися, полохливий, сварити, багато.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв слів, дібраних із довідки, складеться продовження вислову М. Рильського: «Нова доба ...».

249

Доберіть і запишіть до поданих фразеологізмів слова-антоніми.

1. Пасти задніх.
2. Без клепки в голові.
3. Як у жаби пір'я.
4. Зарубати на носі.
5. Зуби продавати.
5. Прикусити язика.
6. Курити фіміам.
7. Тягнути лямку.
8. Ходити на задніх лапках.

250

«Вчити самого себе — благородна справа». Спишіть, добираючи з довідки народні фразеологічні порівняння, із трьома з них складіть речення.

Пишається, ... Надувся, ... Меле язиком, ... Гарний, ... Носиться, ... Говорить, ... Вискочив, ... Співає, ... Помічник, ... Схожі, ... Користі, ...

Довідка: як з цапа молока, як дві краплі води, як коневі заєць, як муха в глечуку (поросля в тину), як індик переяславський, як пес хвостом, як Кузьма з маку (як Пилип із конопель), наче клоччя жує, як курка з яйцем, наче свиня в дощ, наче кошеня в попелі.

251

Складіть і запишіть невелику розповідь «Мій ранок», у кожному реченні вживаючи фразеологізми.

Джерела української фразеології:

- Спостереження людьми навколишньої дійсності. Наприклад: *розмотати клубок* (з мови пряль), *спіймати на гачок* (із мови рибалок), *під один гребінець* (з мови перукарів), *як по нотах* (із театральномузичної сфери), *ставити знак рівності* (з математики), *піднести на щит* (із мови військових).
- Іншомовні запозичення, інтернаціональні сталі звороти. Наприклад: *буря у склянці води*, *перпетуум мобіле* (вічний двигун), *тут собака зарита*.

- Античні міфи і література. Наприклад: *прокрустове ложе, нитка Аріадни, сади Семіраміди*.
- Висловлювання з Біблії. Наприклад: *Содом і Гоморра, друге пришестя, вавилонське стовпотворіння*.
- Висловлювання видатних людей (філософів, письменників, учених, політиків). Наприклад: 1. *Борітеся — поборете* (Т. Шевченко). 2. *Вогонь в одежі слова* (І. Франко). 3. *А судді хто?* (О. Грибоєдов).

ВАШ КОМЕНТАР

252 «Вчити самого себе — благородна справа». Визначте джерела походження фразеологізмів.

1. Між молотом і наковадлом, стріляний птах, не святі горшки ліплять, зміна декорації, скринька Пандори, на два фронти, натискати на всі педалі, яблуко незгоди, іудині срібники, вмивати руки, бурхлива реакція, грати першу скрипку, на живу нитку, закидати вудку, покласти першу цеглину, центр ваги.

2. Бути чи не бути? Пропаща сила. Прийшов, побачив, переміг. В сім'ї вольній, новій. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. Людська комедія. Іду на Ви.

253 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте фразеологізми, що вживаються в білоруській, російській та польській мовах, розтлумачте їх та доберіть українські відповідники. Зробіть висновок, чи можна фразеологізми перекладати дослівно.

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу Віктора Дмитровича Ужченка «**Народження і життя фразеологізму**». Книжка в цікавій та популярній формі розповідає про походження та значення багатьох фразеологізмів, про їхнє життя в мові народу, художніх текстах.

Білоруська мова: голы, як стары венік (*голий, як старий віник*), дзвюх сарок за хвост трымаць (*двох сорок за хвіст тримати*), кулакамі пачаставаць (*кулаками пригостити*), бараду задверці (*бороду задерти*), з камара каня рабіць (*з комара коня робити*).

Російська мова: без царя в голове (*без царя в голові*), выеденного яйца не стоит (*виїденого яйця не варте*), нести ахинею (*нести ахінею*), ни к селу ни к городу (*ні до села, ні до міста*), после дождичка в четверг (*після дощичку в четвер*).

Польська мова: со ma piernik do wiatraka (*що спільного між пряником і вітряком?*), być nie w sosie (*бути не в соусі*), wiercić komuś dziurę w brzuchu (*просвердити комусь дірку в животі*), ma muchy w nosie (*має мухи в носі*).

Довідка: голий як бубон, за двома зайцями погнатися, дати березової каші, дуба врізати, робити з мухи слона, без клепки в голові, не вартий дірки від бублика, забивати баки, плести нісенітниці, ні в тин ні в ворота, на турецьку паску, подібний як свиня на коня, встати з лівої ноги, діставати до живих печінок, аж пара з носа йде.

254

- I Випишіть із підручника з української літератури вислови Івана Франка і Лесі Українки, що стали крилатими.
- II Дослідіть, чи завжди доречним є використання фразеологізмів у спілкуванні ваших однолітків у соціальних мережах. Прокоментуйте можливі неточності й помилки.

ВАШ КОНСПЕКТ

Фразеологізми мають такі ознаки: 1) відтворюваність у мовленні; 2) постійний лексичний склад; 3) стійкі граматичні категорії; 4) у реченні всі компоненти фразеологізму виконують одну синтаксичну функцію; 5) наявність синонімічних та антонімічних зв'язків з іншими фразеологізмами і словами (фразеологізми та їхні тлумачення).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

УЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

255

Прочитайте текст. Підготуйте розповідь про вживання фразеологізмів у різних стилях мовлення.

Фразеологізми збагачують наше мовлення, але використовувати їх потрібно правильно й доречно.

Фразеологізми активно використовуються в усіх стилях мовлення, виконують різноманітні функції. Фразеологічні звороти мають певне стилістичне забарвлення. Визначення стилістичного потенціалу фразеологізмів передбачає також поділ їх за джерелами виникнення на книжні, фольклорні (народнопоетичні) та розмовно-побутові.

Книжним фразеологізмам, що вживаються в науковому стилі, не властиві образність та емоційне забарвлення. Більшість із них є стійкими термінологізованими сполуками: *складне синтаксичне ціле, сила тертя, система координат*.

Точність, лаконічність, однозначність офіційно-ділового стилю зумовлюють функціонування в ньому нейтральних фразеологізмів. У цьому стилі вживається велика кількість кліше: *взяти до відома, порядок денний, відповідно до вищезазначеного рішення*.

У публіцистичному стилі активно використовуються фразеологізми термінологічні, народнорозмовні, фольклорні, афоризми, прислів'я, приказки. Це залежить від конкретної мети висловлювання.

Арсенал фразеологічних засобів художнього стилю подібний до публіцистичного, але завдання мовних засобів у них різні. У мові художньої літератури з метою надання їй емоційності, образності використовуються всі групи фразеологізмів.

Склад фразеології розмовно-побутового стилю також досить розмаїтий, але спільними ознаками більшості цих мовних засобів є іронічно-знижене стилістичне забарвлення: *без кебети в голові, ридма ридати*. Фразеологізми цього стилю активно використовуються у творах художньої літератури.

256

Відредагуйте речення, виправляючи помилки у вживанні фразеологізмів.

1. Улас Забрюха хотів свататися до Олени, але вона відмовила йому гарбузом. 2. Регіна і Стальський живуть, як кішка з собакою. 3. У нього від радості очі рогом лізуть. 4. Закопав Тарас свій таланти у землю і пішов служити козачком до пана. 5. Катря похнюпила голову і мовчала, як рибонька об лід. 7. Ми зберігали олімпійське заспокоєння (*З учнівських творів*).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який розділ науки про мову називається фразеологією?
2. Що таке фразеологізм? Чим фразеологізм відрізняється від вільного словосполучення?
3. Які бувають фразеологізми за будовою? Наведіть приклади.
4. Наведіть приклади фразеологізмів-синонімів, що означають «нічого не робити, ледарювати».
5. Наведіть приклади фразеологізмів-антонімів.
6. Запишіть речення, замінюючи виділені слова фразеологізмами.

1. Стояла, дивилася й почувалася **щасливою** (Є. Гуцало). 2. А надворі так місячно, ясно **дуже** (М. Коцюбинський). 3. Людей — **повно**: зібралися і літні, й школярі (С. Зінчук). 4. Ні, таки наші **перемогли**, таки ми попереду (В. Нестайко). 5. Подивлюся — й робиться **страшно**: як той час летить (Марко Вовчок).

Довідка: на сьомому небі, кров холоне в жилах, хоч голки збирай, ніде яблуку впасти, взяли гору.

7. Розкажіть про джерела української фразеології.
8. Чому фразеологізми не можна дослівно перекладати іншими мовами?
9. Дізнайтеся, що означають запозичені фразеологізми *собаку з'їсти, скелет у шафі*, доберіть до них українські відповідники.

Не бійтесь заглядати у словник.

Максим Рильський

УКРАЇНЬСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 34 ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ВИДИ СЛОВНИКІВ

У чому полягає практичне спрямування лексикографії?

Лексикографія (від гр. *lexikos* — словниковий або *lexicon* — словниковий запас і *grapho* — пишу) — розділ мовознавства, який займається теорією і практикою укладання словників.

ВАШ КОМЕНТАР

257

I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Лексичні і фразеологічні багатства української мови зібрані в словниках і окремих збірниках прислів'їв, приказок та крилатих висловів.

Словникова справа, або лексикографія, має в Україні давні й славі традиції. Перший словник було створено ще наприкінці XVI століття. А виданий у Києві 1627 року словник Памви Беринди, в якому слова старослов'янської мови перекладалися тогочасною книжною українською мовою, здобув загальне визнання не тільки в Україні й Росії, але також у Польщі й Молдові.

Першим словником сучасної української мови вважається словничок, доданий І. П. Котляревським до поеми «Енеїда». Котляревський є, таким чином, зачинателем не тільки нової української літератури, а й нової української лексикографії.

Протягом XIX століття і на початку XX століття було видано немало словників, переважно українсько-російських та російсько-українських. На окрему увагу заслуговує «Словарь української мови», упорядкований Б. Д. Грінченком. Словник Бориса Грінченка в чотирьох томах був виданий у Києві в 1907–1909 роках.

Словник містить понад 70 тисяч слів української літературної та народної мови XIX століття, перекладених або витлумачених росій-

ською мовою. Свого часу він був відзначений премією Російської академії наук.

Справжній розквіт української лексикографії припадає на ХХ століття. Найважливіше місце серед словників різного типу посідає тлумачний «Словник української мови» в одинадцяти томах, упорядкований Інститутом мовознавства Академії наук України. Цей словник протягом 1971–1980 років побачив світ у видавництві «Наукова думка». Словник містить близько 135 тисяч слів.

2001 року Національна академія наук України здійснила випуск комп'ютерної інтегрованої лексикографічної системи «Словники України». Електронна система складається з розділів: «Парадигма» (способи словозміни), «Транскрипція», «Фразеологія», «Синонімія», «Антонімія». Таким чином, як бачимо, система поєднує орфографічний, орфоепічний, фразеологічний словники, словники синонімів і антонімів.

Користування словниками різних видів не тільки підвищує грамотність і знання мови, а й розширює кругозір людини, підносить загальний рівень її культури (За В. Русанівським).

- II Підготуйте повідомлення-презентацію про «Словарь української мови», упорядкований Борисом Грінченком.
- I Спишіть текст, передаючи цифри словами.

ПЕРШИЙ СЛОВНИК

Український друкований словник уперше вийшов 1596 року у місті Вільно (тепер столиця Литви Вільнюс). Видав його письменник й богослов родом із Галичини Лаврентій Зизаній. Це не була окрема книжка, а лише доповнення до букваря «Наука до читання й розуміння письма словенського». Додаток-словник мав назву «Лексис, сиріч реченія, вкратце собрани. З словенського язика на простий руський діалект істолкований». У ньому із церковнослов'янської було пояснено народною мовою 1061 слово (З довідника).

- II Підготуйте повідомлення про Памву Беринду.

Кожен **словник** становить собою сукупність розташованих за алфавітом словникових статей, у яких описуються основні властивості слів, подається інформація про них.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють **енциклопедичні** і **лінгвістичні словники**. В **енциклопедичних словниках** описуються предмети, явища навколишньої дійсності, події, розповідається про видатних діячів у галузі науки, культури.

У **лінгвістичних словниках** з'ясовується значення слова або подається орфографічна, орфоепічна чи інша характеристика слів.

259

Прочитайте дві словникові статті: одну — з енциклопедичного, другу — із лінгвістичного (тлумачного) словника. Скажіть, чим відрізняються ці статті, яке їхнє призначення.

Борисфён (грецьк. Βορυσθένης, букв. — той, що тече з півночі).

1. Назва Дніпра у творах Геродота, Аристотеля, Стратона, Овідія, Плінія та ін. 2. Назва м. Ольвії в античних джерелах (*З енциклопедичного словника*).

Борисфён, -а, ч. Давньогрецька назва р. Дніпро (*Із тлумачного словника*).

260

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте наведені приклади тлумачення слів у «Словнику української мови».

Краєвід, -у, ч. Місцевість, що відкривається перед очима; пейзаж, ландшафт. Очі його розбігалися по нешироким, але розкішнім гірським краєвиді. (Фр., III, 1950, 8); З скелі одкривається чудовий широкий краєвид на море. (Коцюб., III, 1956, 351); // художнє зображення природи на картині. Ходив [Саранчук] по крамниці і розглядав картини по стінах. Справді, як виставка, — краєвиди, жанрові картини (Головка, II, 1957, 453).

II Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. У який спосіб у словнику позначено граматичні форми і граматичні ознаки слів?
2. З якою метою у словнику наведено приклади з художньої літератури?
3. Самостійно наведіть приклади речень зі словом *краєвид* в обох значеннях.

261

I Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте лексичні значення слова *робота*. Складіть речення-ілюстрації кожного значення слова.

II За зразком тлумачного словника самостійно побудуйте словникові статті до поданих слів.

Ріка, святковий, пропонувати, урочисто.

III Перевірте себе за словником. Проаналізуйте рівень власного тлумачення лексичних значень.

262

«Я хочу сказати своє слово». Якими електронними словниками ви користуєтеся? За інтернет-джерелами з'ясуйте, які електронні словники з'явилися нещодавно. Розкажіть про них однокласникам (однокласницям).

- I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте зразки статей із «Словника синонімів української мови». Зробіть висновок про особливості будови статті.

Дру́жний (про якісь дії, роботу, що відбуваються одночасно, спільно, погоджено; який діє, працює спільно, погоджено), **зла́годжений, односта́йний, зла́днаний** розм., **ла́дний** розм. — Їстимемо яблучка, їстимемо, — приказував він, стежачи за дружною, організованою працею (*О. Донченко*); Вони прийшли до університету злагодженим строем (*В. Кучер*); Ми однастайні у труді — і цим ми вічно молоді! (*М. Рильський*).

Дру́жний (про ставлення, відносини тощо), **братерський, братній, братерній** рідше, **прия́зний, товариський, лагідний, дружелюбний, злагідний** розм.; **мирний, добросусідський** (між сусідами, країнами). Всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми в громадах (*І. Франко*); Народи, злийтеся у братній згоді і руки потисніть (*переклад М. Зерова*); Приязнь зростала між нами, Приязнь братерня — не більше (*П. Грабовський*); Ті очі юнацькі Я бачу й сьогодні, і потиски братські Горять у долоні (*П. Воронько*); З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини (*Г. Хоткевич*); Люблю я приязні розмови, В яких братерство розцвіло (*М. Рильський*).

- II Скажіть, яка різниця в значенні слів *подорожній* і *по дорожній*. Самостійно складіть і запишіть речення-ілюстрації до поданих слів.

- I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте зразки статей із «Фразеологічного словника». Зробіть висновок про особливості будови статті.

ДЕСЯТКА: не з дурно́го десяти́тка. Розумний, кмітливий. — Ви, Іполіте Савичу, не відвертайтеся, я не з дурного десяти́тка. В керівництво не обирався, але добре бачу, як не по-хазяйськи розтринькуємо народну копійку (*Логв.*).

не [з] **полохлівого** (ляклівого і т. ін.) **деся́тка (ро́ду).** Хоробрий, небоязкий. — Хлопець не полохливого десяти́тка. А що поранило його, це ж не його провина (*Головка*); Видно, людина має свою думку і вдачею не з полохливого десяти́тка (*Гончар*); Ми не лякливого десяти́тка, Є в нас міцна народна хватка (*Іванович*); — А ми не боїмось... На значки ГПО не здаєм... — Знаю, не полохливого роду (*Гончар*). Пор.: не з **полохлівих.** Синонім: не з **за́ячого пуху.**

не [з] **то́го десяти́тка.** Уживається для підкреслення відмінності якої-небудь якості, притаманної кому-небудь, від інших; інакший, інший. — Ні, дочко, обвести кругом пальця я не дам себе, не з того десяти́тка, — ... роздумував батько (*Сол.*).

не [з] хороброго десятка. Несміливий, боязкий. А він, виявляється, не з хороброго десятка.

II Користуючись «Фразеологічним словником», доберіть синоніми до поданих фразеологізмів, із двома з них складіть і запишіть речення.

Як у Бога за дверима, хоч у вухо бгай, через пень-колоду, ні пава ні гава, на кутні сміятися, ні за цапову душу, важким духом дихати, кіт наплакав.

265

«Я хочу сказати своє слово». Побудуйте письмовий розгорнутий роздум за висловом Максима Рильського: «Словники є не тільки зведенням мовних багатств, а й свідченням розумового, духовного багатства».

ВАШ КОНСПЕКТ

Лексикографія — це наука, яка має практичне застосування. Словники необхідні для вивчення рідної та іноземної мов, для піднесення культури усної та писемної мови і загалом інтелекту людини. Культурний рівень нації та рівень розвитку мови часто оцінюють за кількістю виданих словників.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який розділ науки про мову називають лексикографією?
2. З якою метою укладають словники?
3. Чому «Словарь української мови» Б. Грінченка можна водночас назвати і тлумачним, і перекладним словником?
4. У чому відмінність між словниками енциклопедичними і лінгвістичними? Зі словом *мовознавство* складіть дві словникові статті — для енциклопедичного і лінгвістичного словників.
5. Схарактеризуйте тлумачний одинадцятитомний «Словник української мови».
6. Для чого укладаються словники іншомовних слів? Розгляньте словникові статті, схарактеризуйте їх. Як називаються такі слова? Складіть із ними речення.

Адрес (франц. *adresse*) — письмове, переважно ювілейне, привітання.

Адреса (франц. *adresse*) — 1. Місце проживання особи чи місцезнаходження установи. 2. У програмуванні — цифрове або буквене позначення місцезнаходження інформації в цифровій обчислювальній машині.

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

Двигун словотвору діяв, діє і діятиме повсякчас,
поки з'являтимуться нові предмети,
народжуватимуться нові слова і думки.

Іван Вихованець

МОРФЕМІКА І СЛОВОВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО БУДОВУ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

§ 35 МОРФЕМНА БУДОВА СЛОВА

У чому особливість морфеми як мовної одиниці?

266

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю «Будова змінного слова» і підготуйте розповідь про значущі частини слова.

БУДОВА ЗМІННОГО СЛОВА

про-	-холод-	-н-	-ий-
префікс — частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів	корінь — спільна частина споріднених слів, яка виражає їхнє лексичне значення	суфікс — частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів	закінчення — змінна частина слова, яка стоїть у його кінці й виражає граматичне значення

Основа — частина слова без закінчення, що виражає лексичне значення слова

Слово складається з **морфем** — найменших неподільних значущих частин. Наприклад: *пере-ход-и-ти, хат-к-а*.

За значенням і функціями у структурі слова морфеми поділяються на **кореневі** і **службові**.

Службові морфеми поділяються на **словотворчі** (*ліс-ок, пра-ліс*) і **формотворчі** (*най-вищий, світл-іш-ий, гор-и*).

ЗУВАЖТЕ! Слід розрізнати поняття — *слово з нульовим закінченням* і *слово без закінчення*.

У слів із нульовим закінченням у певних граматичних формах закінчення виражається нулем звука, проте в інших граматичних формах має звукове вираження: *дуб□ — дуби, дубу; сестри — сестер□, сестрам*.

Закінчень не мають незмінювані слова. У всіх граматичних формах вони однакові: *навесні, знаючи*.

267 *Хто швидше?* Випишіть слова без закінчень (незмінні слова).

Спитала, знати, кіно, ложе, віче, усміхаючись, зламавши, під тинном, попідтинню, звітувати, обов'язок, щирий, дорого, зніяковілість, знову, місіс, сеньйор, підтримуючи, здалеку, метро, пальто, з'явитися, відповідаєш, характер.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться закінчення вислову Максима Рильського: «Не люблять кайданів ... ».

ЗАУВАЖТЕ! Слід розрізнати **форму** того самого **слова** і **спільнокореневі слова**. Форми того самого слова відрізняються тільки закінченнями, наприклад: *весна* — *весни*, *весні*. Спільнокореневі слова відрізняються іншими морфемами: *ліс* — *лісовий*, *праліс*.

Слід відрізнати справді споріднені слова від неспоріднених співзвучних. Наприклад, у групі слів *водяний*, *підводний*, *водяник*, *водій*, *виводити*, *заводити*, *завод*, *заводський*, *заводчик* виділяється спільна частина *-вод-*. Чи є вона коренем для всіх цих слів? Ні, бо не всі ці слова об'єднані спільним значенням. Тут маємо три групи споріднених слів: 1) *водяний*, *підводний*, *водяник* — корінь *-вод-*, що в іменнику *вода*; 2) *водій*, *виводити*, *заводити* — корінь *-вод-*, що в дієслові *водити*; 3) *завод*, *заводський*, *заводчик* — корінь *-завод-*. Тому потрібно розмежовувати омонімічні корені, тобто ті, що звучать однаково, але мають різне значення, і частину споріднених слів, яка містить спільне лексичне значення.

268 Знайдіть спільнокореневі слова і запишіть їх в окремі ряди. Позначте корені, префікси, суфікси і закінчення.

1. Голуб, голубеня, голубенький, голубий, голубиний, голубінь, голубка, голубуватий, голуб'ятник, голубішати.
2. Стежити, стежина, стеження, стежка, стежечка, спостереження, стежковий.
3. Лист, листя, листуватися, листочок, листування, листковий.
4. Носити, носик, носовий, носатий, виносити, зносити, носовичок, носочок.

269 **I** «*Вчити себе самого — благородна справа*». Розгляньте таблицю «Суфікси іменників — назв осіб».

СУФІКСИ ІМЕННИКІВ — НАЗВ ОСІБ

Відтінки значень	Суфікси	Приклади
Назви людей за місцем проживання і національністю	-ець, -анин, -ит, -ин	<i>українець, молдаванин, одесит, вірменин</i>

Назви людей за професією, видом і місцем діяльності	-ар, (-яр), -ач, -ець, -ик, -ій	<i>газетяр, читач, швець, пожежник, водій</i>
Назви людей за вдачею, за зовнішніми та внутрішніми ознаками	-ач, -ець, -ун, -ак (-як), -ень, -ань, -л (о)	<i>бородач, мудрець, веселун, простак, красень, черевань, буркало</i>

- II** Запишіть подані слова у три колонки:
- назви людей за вдачею, зовнішніми і внутрішніми ознаками;
  - за місцем і характером їхньої діяльності;
  - за місцем проживання й національністю. Позначте суфікси.

Плаксій, учитель, опішнянець, мерзляк, косар, крайнин, полтавець, здоровань, глядач, ужгородець, балакун, водій, зв'язківець, очорнював, сибіряк, світлогорець, дивак, візник, скляр, чернівчанин, ойкало.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників складеться початок прислів'я: «... марно свій вік».

270

Доберіть і запишіть назви осіб за місцем проживання чи національністю.

Херсон, Вірменія, Баку, Туреччина, Одеса, Тбілісі, Азербайджан, Чернівці, Чернігів, Суми, Сибір, Кривий Ріг, Луцьк, Болгарія, Київ, Харків, Петербург, Житомир, Луганськ, Донецьк, Львів, Дрогобич, Кривий Ріг, Куба, Кубань, Луганськ, Херсон.

271

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Розгляньте таблицю «Суфікси іменників — назв неістот».

СУФІКСИ ІМЕННИКІВ — НАЗВ НЕІСТОТ

Відтінки значень	Суфікси	Приклади
Збірні назви людей, узагальнені назви галузей виробництва, узагальнені назви ознак	-ств(о), -цтв(о), -зтв(о)	<i>людство, панство, вівчарство, убозтво, дитинство</i>
Узагальнені назви ознак	-ість	<i>циристь, мудрість</i>
Назви продуктів	-ив(о)	<i>морозиво, печиво</i>
Узагальнені назви ознак	-ощ(і)	<i>пустощі, труднощі</i>

II Спишіть текст, вставляючи, де треба, м'який знак. Позначте суфікси в іменниках — назвах неістот.

Людина родит..ся для щас..тя й для радос..ті, і борет..ся вона і діє в ім'я щас..тя. І розцвітає людина в щас..ті, а не в журбі, в с..вітлі, а не в темряві й незнайс..тві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі.

Самотніс..ть людині потрібна у свій час і в своїй мірі.

Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюют.. душі, і в них не хочу я шукати красу. Народ не бачит.. краси в руїнах. Пробивав заспівати на руїнах веселу піс..ню. І змовк (О. Довженко).

III «Я хочу сказати своє слово». Складіть невеликий усний роздум «У чому полягає краса життя?». Подискуйте з однолітками на цю тему (за можливості, у соціальних мережах).

ЗАУВАЖТЕ! Особливу групу становлять суфікси, які не утворюють нових понять, а лише надають тому чи іншому слову певного емоційного забарвлення — позитивного (здрібності, пестливості) або негативного (згрублості).

272 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте речення. Випишіть слова, що надають словам емоційного забарвлення. Зробіть висновок про те, які суфікси надають словам відтінку здрібності й пестливості, а які — відтінку згрублості.

1. Сонце впало на травичку, мов зелену рукавичку — то в один бік, то в другий... Ой узор же дорогий! 2. Ми співаєм сонцю перемогу, сонечку, з яким нам легко йти! (З тв. П. Тичини). 3. З тихим плескотом на берег рине хвилечка іскриста, править хтось малим човенцем, в'ється стежечка злотиста. 4. Ніч обгорнула біленькі хати, немов малесеньких діточок мати, вітерець весняний тихенько дише, немов діток до сну колише. 5. В холодну ніч самотній в глухім бору знайшов старе кострище; при місяці білів холодний попілець; горіло вколо нього попелище (З тв. Лесі Українки). 7. Добрий собацюра Пірат! Вірний! (О. Довженко). 8. Край дороги — величезна каменяка (Є. Гуцало).

I Прочитайте речення. З'ясуйте, якого значення надають префікси виділеним словам.

1. Земля-землиця — **праматір** наша і годувальниця (І. Цюпа). 2. Той, хто любить **паростки** кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює для століть (М. Рильський). 3. Я люблю рум'яну осінь, над садами чисту **просинь** (М. Стельмах). 4. Бринить в мені весняний **передень** (А. Малышко). 5. У темряві світили напіврозквітлим **суцвіттям** яблуні (М. Стельмах). 6. І чую я **співзвучність** цю журливу в прощанні журавлів і журбі моїй (К. Тищенко). 7. Ти чуєш, як правду **неправда** скрізь боре? Ой горе! (Леся Українка). 8. **Безсмертя** хоробрим судилось (Олег Ольжич). 9. Манило нас далеке **заокеання** (О. Гончар). 10. **Прикарпаття** — батьківщина Івана Франка.

II Підготуйте лінгвістичну довідку «Значення іменникових префіксів **пра-, па-, про-, су-, спів-, не-, без-, за-, при-, під-, перед-**».

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю «Іншомовні префікси». Наведіть власні приклади слів із поданими префіксами.

ІНШОМОВНІ ПРЕФІКСИ

Префікс	Значення	Приклади
а-	надає заперечного значення слову, український відповідник — <i>не-</i>	<i>аморальний, аполітичний</i>
анти-	означає протилежність, протидію, ворожість чому-небудь; український відповідник — <i>проти-</i>	<i>антиракета, антивоєнний</i>
архі-	вказує на старшинство в церковному званні або найвищий ступінь чогось	<i>архієпископ, архіважливий</i>
дис-	надає заперечного значення слову, український відповідник — <i>не-</i>	<i>дисгармонія, диспропорція</i>
екс-	означає «колишній»	<i>екс-президент, екс-чемпіон</i>
екстра-	означає «надмірність», «винятковість»	<i>екстраклас, екстраординарний</i>
контр-	надає слову заперечного значення український відповідник — <i>проти-</i>	<i>контратака, контррозвідка</i>
інтер-	означає перебування між ким-небудь або чим-небудь; періодичність дії	<i>інтерклуб, інтернаціональний</i>
псевдо-	означає «несправжній», «неправильний»	<i>псевдоспеціаліст, псевдогероїчний</i>
супер-	означає «головний», «вищої якості», «вторинний, повторний», «найбільш сучасний»	<i>супертурнір, суперобкладинка, супер'яхта</i>
ультра-	означає «той, що поза межами», «найбільший, крайній», «дуже, надзвичайно»	<i>ультразвук, ультрасучасний</i>

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть слова з іншомовними префіксами, усно поясніть значення цих слів.

1. Не знав не знав звіддар гостроробородий що в антисвіті є антизірки що у народах є антинароди що у століттях є антивіки (Л. Костенко).
2. Вулиця йде лаmanoю кривулькою от з'явилися тротуарні плити асиметричні вичовгані ногами перехожих (І. Вільде).
3. Здається цей інтерконтинентальний суперлайнер справив на вас незабутнє враження? (О. Гончар).
4. Чи може бути дисгармонія в природі чи серце вже не прагне так краси? (К. Тищенко).
5. Зізнаюсь щиро бачив будівника в житті і псевдобудівника (О. Гончар).
6. Екс-чемпіонів не буває сьогодні хтось вже виборов свій шанс (І. Драч).

276

Хто швидше? Запишіть подані слова у чотири колонки за такою будовою: ● корінь, закінчення; ● корінь, суфікс, закінчення; ● префікс, корінь, закінчення; ● префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Липа, лісовий, поклик, попередження, промова, палиця, друг, зароблений, політ, промінець, вівчар, ласий, прабабуся, пристрій, літо, схвалений, підмурок, хвалько, сміх, приморський.

277

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... в них нема».

❶ Спишіть текст, розкриваючи дужки. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

Що може бути більш приємне, солодке, **животворне**, ніж любов? Хіба мені (не)уявляються позбавленими сонця ті, що **позбавлені** любові? Хороша любов та, яка є **істинною**, (не)зрадливою і вічною. Любов ніяким чином (не) може бути істинною і міцною, якщо породжується речами, тобто **багатством**, і тому міцна і вічна любов виникає зі спорідненості душ, які зміцнюються їхньою добродішністю (Г. Сковорода).

❷ **«Я хочу сказати своє слово»**. Складіть невеликий усний роздум за афоризмом Григорія Сковороди: «Між негідними людьми не виникає дружби». Подискутуйте з однолітками на цю тему (за можливості, у соціальних мережах).

ВАШ КОНСПЕКТ

Морфема як мовна одиниця має такі ознаки: 1) виражена однією фонемою чи їхнім сполученням; 2) є компонентом слова, його будівельним матеріалом; 3) поєднанням морфем формується не тільки матеріальний бік слова, а й його лексичне та граматичне значення.

§ 36

ОРФОГРАМИ В ПРЕФІКСАХ І СУФІКСАХ

Чому орфографія тісно пов'язана з морфемікою?

Префікс **з-** переходить у **с-** перед буквами **к, п, т, ф, х**: *сколихнути, спотворити, стримати, сфокусувати, схвалити*.

Перед іншими літерами вживається префікс **з-**: *зробити, згорнути, зв'язати, зчепити, зшити*.

У префіксах **роз-**, **без-** завжди пишеться буква **з-**: *безжалісний, безхмарний, розчарований*.

Префікси **зі-**, **розі-** вживаються тоді, коли корінь розпочинається сполукою кількох приголосних: *зібрати, розіграш*.

Орфограма. Правопис префіксів з-, с-, роз-, без-.

ВАШ КОМЕНТАР

278

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки, вставляючи пропущені букви. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. ..падає вечір сторожко помалу ворухить зорі в темряві кри-
ниць. 2. Хтось може має якусь звістку якісь не..казані слова. 3. Ро..кажу
тобі думку таємну дивний ..догад мене обпik. 4. Богдан подав наказ
гетьманський свій уже печаттю ..кріплений сувій. 5. Мене сьогодні
голуб ро..будив він прилетів і плакав на балконі. 6. Умирають май-
стри залишаючи ..погад як рану в барельєфах печалі уже їм ..пини-
лася мить. 7. Час летить не ..тищує галопу. 8. Ро..сипає ніч зорі на
небі. 9. Як невимовне віршами не ..кажеш чи не німою ..робиться
душа? 10. Бе..смертя річ бе..вихідна. 11. Коня поміняти в козацьких
редутах і мчати і мчати крізь день ..крадатись як звіру в корчах
побережних (З тв. Л. Костенко).

279

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- зі вставленою буквою з;
- зі вставленою буквою с.

..творив, ..сох, ро..питав, ..ховане, нав..кіс, ..чавити, ..помин,
ро..діл, ..чинити, ро..чин, бе..помічна, ..просоння, ..прадавен,
..добич, ..фотографувала, ..далеку, ..хлип, ро..клад, ..тривожено,
..тер, бе..причинно, ..чистив, ..корила, ..шила.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться вислів Олександра Олеся.

Префікс **пре-** вживається на позначення збільшеної міри якості: *пре-
злий, препогано*.

Префікс **пре-** пишеться також у словах *премудрість, презирство, пре-
стол, преподобний*.

Слова з префіксом **при-** означають наближення, приєднання, неповноту
дії та ознаки: *приморський, приклеїти, прикрити*.

Префікс **при-** вживається в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

Орфограма. Правопис префіксів пре-, при-, при-.

280

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у дві колонки:
 ● із вставленою буквою и; ● із вставленою буквою е.

Пр..в'язав до воріт, пр..старий дід, пр..крашена ялинка,
 пр..страшенне місце, пр..кумедний острів, пр..дивно завмер,
 пр..мудрився сам, пр..глибоке озеро, пр..солоджений обман,
 пр..швидшена хода, пр..забутий звичай, пр..зирливий погляд,
 пр..вокзальний квітник, пр..швидкі кроки, пр..старкуватий кавалер,
 пр..мудрість віків, пр..густий ліс, пр..надна усмішка, пр..сумна пісня,
 пр..дорожній куц, пр..чудовий світ, пр..білена стіна, пр..білі сніги.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться закінчення вислову Дмитра Павличка: «Всі народи рівні, а земля ... ».

281

I Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

У пр..тихлому осінньому парку затишно. ..рідка щебетали пташ-
 ки, десь у листі чувся пр..глушений шелест вітру. Аліса любила
 це місце. Зараз вона повільно, мов кішка, ..крадалася з фотокаме-
 рою, уважно стежачи за об'єктом свого полювання. Це була сойка,
 яка також з цікавістю ..постерігала з гілки дерева за незвичайним
 мисливцем. Утім, достатньо близько до себе не пі..пускала,
 пер..літаючи з гілки на гілку.

Аліса пер..слідувала обережно, щоб
 зовсім не ..полохати свою «фотомодель»,
 але в той же час і наполегливо, як мисливець.
 І доля їй таки усміхнулася. Птаха, ..рештою,
 завмерла на гілочці клена, пр..йнявши
 положення «у профіль», ніби чекаючи на
 знімок.

Пташка, як і личить справжній моделі, почала крутити голівкою
 вправо-вліво, постаючи то в одному, то в другому ракурсі. При цьому
 вона зацікавлено пр..глядалася до Аліси то правим, то лівим оком.
 Нарешті дівчина вловила мить, щоб ..робити ..німок.

..полохана клацанням камери птаха кудись полетіла і зникла за
 деревами. Аліса ж задоволено ро..глядала ..роблені фотографії, а
 вони вийшли пр..чудові (О. Скороход).

II «Уява охоплює весь світ». Чи переживали ви хвилини
 творчості? Поділіться своїми враженнями в есе. Дайте своїй
 роботі влучну назву.

В українських словах суфікси **-ик, -ник, -івник, -чик(-щик)** пишуться з буквою **и** перед **к**: *братик, візник, трудівник, хлопчик, прапорщик*.

У словах іншомовного походження пишеться **и** після приголосних **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р**; після інших приголосних пишеться буква **і**: *історик, фізик, медик*, але: *механік, хімік*.

Суфікс **-ив(о)**, що виступає в іменниках, які означають матеріали й продукти праці, пишеться з буквою **и**: *морозиво, плетиво*. Винятки: *марєво, зарєво, маєво*.

Суфікси **-инн(я), -інн(я), -анн(я), -янн(я)** пишуться з двома буквами **н**: *ластовиння, створіння, коливання, віання*.

Суфікс **-инн(я)** вживається в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття: *гарбузиння, картоплиння*; але: *каміння, насіння, коріння*.

Суфікс **-інн(я)** мають іменники середнього роду, що утворюються від дієслів із голосними основи **[и], [і]**: *горіти — горіння, носити — носіння*.

Суфікси **-анн(я), -янн(я)** вживаються в іменниках середнього роду, утворених від дієслів із голосним основи **[а](я)**: *гукати — гукання, гуляти — гуляння*.

Суфікс **-енн(я)** мають віддієслівні іменники середнього роду, в яких наголос падає на корінь: *звєрнення, удоскона́лення*.

Суфікси **-ен(я), -єн(я)** вживаються в іменниках середнього роду, що означають малих істот: *гусєня, чаєня*.

Суфікси зменшено-пестливих слів **-ечок(-єчок-), -ечк(а)(-єчк(а)), -ечк(о) (-єчк(о))** не слід сплутувати з **-ичок-, -ичк(а)**: останні бувають тільки у словах, що походять від слів із суфіксами **-ик, -иц(я)**: *вогничок* (бо *вогник*), *паличка* (бо *палиця*). В інших випадках вживаються суфікси з **е (є)**: *мішечок, краєчок, стрічечка*.

Іншомовні суфікси **-ир, -ист, -изм** виступають після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р**: *бригадир, пейзажист, педантизм*. Після решти приголосних пишеться **-ір, -іст, -ізм**: *гарнір, спеціаліст, модернізм*, але в утворених від власне українських слів пишеться **-ист, -изм**: *боротьбист, речовизм*.

Орфограма. Написання іменникових суфіксів.

ВАШ КОМЕНТАР

282

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- зі вставленою буквою **и**;
- зі вставленою буквою **є**.

Пал..во, свіч..чка, діж..чка, одуд..ня, схов..ще, ускладн..ння, станов..ще, мороз..во, квітн..карка, стріч..чка, півн..чок, руч..нька, однокласн..чка, спритн..ки, шпач..ня, прапорщ..к, виховат..лька, пал..чка, створ..ння, льодоутвор..ння, двор..чок, книгознав..ць, здирн..цтво, мар..во, вид..во.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться початок вислову Ліни Костенко: «... півметра, душа у нього сіра й мертва».

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- зі вставленою буквою *и*;
- зі вставленою буквою *і*.

Метод..ст, електр..к, зубож..ння, такс..ст, артист..зм, піан..ст, лінгв..ст, електромехан..к, заручн..к, неоромант..зм, чітк..сть, істор..к, віолончел..ст, магнет..зм, автомобіл..ст, авантюр..ст, геохім..к, єрет..к, урбан..ст.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Олександра Олеся: «... велику і крила нам легкі дає».

У прикметникових суфіксах **-ин-**, **-їн-** пишеться одна буква **н**: *качиний*, *солов'їний*.

Прикметникові суфікси **-анн-**, **-янн-**, **-енн-**, які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, пишуться з двома **н**: *невблагáний*, *незрівня́ний*, *страшэ́нний*. Подібні прикметники завжди мають наголос на суфіксі, що відрізняє їх від дієприкметників, утворених від дієслівних коренів за допомогою суфіксів **-ан-**, **-ен-**: *ба́жаний*, *неоці́нений*, *нескі́нчений*.

Сполучення **-ичн-** виникає при творенні прикметників від іменників на **-иц (я)** за допомогою суфікса **-н-**: *полуниця* → *полуничний*, *столиця* → *столичний*.

У словах іншомовного походження після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** пишеться суфікс **-ичн-**, після букв, що позначають інші приголосні — суфікс **-ічн-**: *фізичний*, *класичний*, *фотографічний*, *біологічний*.

Слід розрізняти суфікси **-ов-**, **-ев-**, **-єв-**.

Прикметники творяться за допомогою суфікса **-ов-** від таких іменників:

- основа яких закінчується на твердий нешиплячий приголосний: *степ* — *степовий*, *ожина* — *ожиновий*;
- основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний, якщо прикметник має наголошене закінчення: *гроші* — *грошовій* (але *гроше́вий*), *тінь* — *тіньовий*.

Прикметники творяться за допомогою суфіксів **-ев-**, **-єв-** від іменників, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний, якщо наголос у прикметнику падає на основу: *овоч* — *овочéвий*, *плюш* — *плюшевий*, *алюміній* — *алюмінієвий*.

Орфограма. Написання прикметникових і дієприкметникових суфіксів.

ВАШ КОМЕНТАР

Хто швидше? Розкриваючи дужки, запишіть подані слова у дві колонки:

- без подвоєного *н*;
- із подвоєним *н*.

Хвале(н, нн)ий, щоде(н, нн)ий, оборо(н, нн)ий, торф'я(н, нн)ий, закордо(н, нн)ий, невблагá(н, нн)ий, олов'я(н, нн)ий, рося(н, нн)ий, антивоє(н, нн)ий, озброє(н, нн)ий, єдиноплемі(н, нн)ий, зібра(н, нн)ий,

узвичає(н, нн)ий, моторизова(н, нн)ий, моното(н, нн)ий, анте(н, нн)ий, ідеалізова(н, нн)ий, єди(н, нн)ий, легкорозчи(н, нн)ий, осі(н, нн)ій.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв складається продовження прислів'я: «Мудрий не той, хто знає багато, а той, ...».

285

Хто швидше? Від поданих іменників утворіть прикметники і запишіть у дві колонки: ● із суфіксом *-ов-*; ● із суфіксом *-ев-* (*-єв-*).

Смарагд, квітець, ситець, поле, ожина, яблуня, вишня, книжка, кава, гвинт, асфальт, криця, бетон, матч, сніг, гай, стрижень, липень, ясен, оселедець, світло, мить, тінь, значення, старт, вуглець, вік.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прикметників складається початок вислову Василя Симоненка: «... , вибрати не можна тільки Батьківщину».

286

Проаналізуйте, наскільки змінився наш побут протягом останніх десяти років. Розкажіть про переваги предметів, які стали частиною нашого життя, правильно утворюючи прикметники.

287

Хто швидше? Запишіть подані прикметники у дві колонки: ● із вставленою буквою *и*; ● із вставленою буквою *і*.

Аскет..чний, антонім..чний, каліграф..чний, імпресіоніст..чний, фіз..чний, ішем..чний, клас..чний, темат..чний, хім..чний, істор..чний, агроном..чний, пласт..чний, канон..чний, поет..чний, орфограф..чний, автомат..чний, полун..чний, стол..чний, омонім..чний, політ..чний, маг..чний, стратег..чний, динам..чний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складається початок вислову Павла Грабовського: «... , світлі вчинки — то наші мечі».

288

❶ Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Доводилося Тарасові не раз отримувати берез..вої пр..парки від дяка (О. Іваненко). 2. «Я замовлю за тебе пр..хильне слово», — ска-

зав парубкові дядько в смуш..вій шапці (*Панас Мирний*). 3. На житт..вому шляху часом помиляємося, на помилках учимося, не треба тільки занепадати духом (*О. Довженко*). 4. Звичайно ж, тінь десятків літ боротьби наклала своє тавро і на вдачу, і на зовнішність гетьмана, зробила його характер криц..вим (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Бачиш — піднісись народам на подив, сяє Шевченка терн..вий вінок (*М. Рильський*). 6. Життя — це мить, твій марафон митт..вий. Здається, ти лиш день єдиний жив. Геть відпаде дрібне і несут..ве, лишається лиш те, що ти зробив (*Л. Забашта*).

II Підкресліть фразеологізми, усно поясніть їхнє значення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗВІТ ПРО ВИКОНАНУ РОБОТУ

289

I Розгляньте таблицю «Офіційно-діловий стиль».

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Головна функція	Повідомлення фактів державного чи приватного значення, ділові контакти між державними установами і окремими мовцями
Сфера вживання	Офіційні стосунки
Основні види висловлювань	Договори, закони, ділові папери (довідки, звіти, накази, акти, заяви, автобіографії та ін.)
Загальні ознаки	Офіційність, конкретність змісту, чіткість, стислість, логічна послідовність
Лексичні ознаки	Офіційні слова і вирази, мовленнєві штампи, віддієслівні іменники
Граматичні ознаки	Уживання похідних прийменників; використання розповідних речень, речень з однорідними членами, дієприкметниковими зворотами, складнопідрядних речень з підрядними умови, причини

II Дайте відповіді на запитання.

1. Яка функція офіційно-ділового стилю?
2. Назвіть основні ознаки цього стилю.
3. Де вживаються тексти офіційно-ділового стилю?

Основним видом офіційно-ділового стилю є **документ**.

Документ — це засіб закріплення на папері інформації про факти, події, явища дійсності і про діяльність людини.

Ділові папери різних видів мають відповідну форму, свій стандарт, що полегшує ведення документації, ділового листування.

Ступінь стандартизації в документах буває різним. Одні (розписка, доручення, заява, протокол) більш регламентовані, інші (оголошення, повідомлення, лист) — менш, а деякі (автобіографія, характеристика, лист) мають незначний рівень стандартизації.

Звіт — це документ, у якому міститься повідомлення про виконану роботу.

290

Скориставшись поданим зразком, складіть звіт про роботу одного з гуртків, що працює у вашій школі.

Звіт

про проведення декади української мови і літератури
01–10 березня 2018 року

Відповідно до плану роботи гімназії № 191 ім. П. Тичини м. Києва було проведено такі заходи:

01 березня 2018 р. відбулося фольклорне свято «А вже весна, а вже красна...». Звітували вихованці гуртка «Жар-птиця» (керівник Гречківська О. М.);

02 березня 2018 р. відбулася прем'єра вистави за п'єсою Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч», яку підготували учні 8-А і 8-Б класів (учитель Коваленко О. Т.);

03 березня 2018 р. було підбито підсумки конкурсу виконавців поезії Т. Г. Шевченка серед учнів 5–8 класів. Переможців конкурсу нагороджено дипломами та цінними подарунками;

04 березня 2018 р. відбулася учнівська наукова конференція «Етапи розвитку української мови». Найкращі повідомлення учнів відзначені преміями зі шкільного благодійного фонду «Освіта».

07 березня 2018 р. відбулося засідання методичного об'єднання вчителів української мови і літератури, на якому було відзначено, що предметна декада була проведена на високому науково-методичному рівні.

Заступник директора
з навчальної роботи /підпис/ Кучерявенко Т. Б.

ЗАУВАЖТЕ!

Звіт про виконану роботу можна оформити у вигляді таблиці.

291

Скориставшись поданим зразком, складіть звіт про проведення Дня матері у вашому закладі освіти.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Директор середньої
загальноосвітньої школи № 45
Подільського району м. Києва
(підпис) А. Бабкова
(печатка)

ЗВІТ
ПРО РОБОТУ ШКІЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ УЧНІВ «РОДИНА»
В І СЕМЕСТРІ 2018/19 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

№	Назва заходу	Термін виконання	Відповідальний
1	Установче засідання шкільного об'єднання учнів «Родина». Планування роботи на I семестр	03. 09. 2018 р.	Президент шкільного об'єднання учнів Наконечний Д.
2	Осінній бал старшокласників	17. 09. 2018 р.	Петровська О.
3	Підготовка до Дня вчителя	17. 09.– 02. 10. 2018 р.	Кудренко І., Петровська О.
4	Організація і проведення благодійної акції «Подаруй бібліотеці книжку»	11–15. 10. 2018 р.	Яремчук О.
5	Підготовка заходів до Дня української писемності й мови	04. 11. 2018 р.	Ільченко М.
6	Концерт до Дня Збройних Сил України	04. 12. 2018 р.	Петровська О.
7	Свято для учнів 1–6-х класів «А хто, хто Миколая любить»	19. 12. 2018 р.	Яремчук О.
8	Підготовка до шкільного новорічного балу	20–26. 12. 2018 р.	Ільченко М.

Педагог-організатор /підпис/ Шевчук І. О.

§ 37

**СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЧНІ І НЕМОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СЛІВ.
ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ СЛОВОТВОРІ**

Чим відрізняються морфологічні способи творення слів від неморфологічних?

- 1 «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

ВІЧНИЙ ДВИГУН

Є два джерела збагачення словникового складу — словотвір і запозичення слів з інших мов. Основним джерелом збагачення лексики української мови є словотвір.

Наукові відкриття, розвиток виробництва, науки, техніки, культури викликають до життя нові предмети і поняття. А щоб назвати ці предмети і поняття, потрібні й нові слова. Вічний двигун словотвору діяв і діє. І діятиме повсякчас. Оновлення мислі і слова вічне (За І. Вихованцем).

- II Утворивши три групи, підготуйте в кожній групі відповіді на запитання.

1. Чому автор тексту вважає словотвір явищем, подібним до вічного двигуна?
2. Які ви знаєте джерела збагачення словникового складу мови?
3. Чи відомі вам інші, не названі у тексті, джерела збагачення лексики української мови? Свою думку обґрунтуйте, наведіть приклади.

- III Проаналізуйте, якій із трьох груп вдалося дати найповніші аргументовані відповіді.

Словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає способи творення слів.

Нове слово виникає на базі вже наявного в мові і сприймається як похідне, вторинне щодо того, від якого утворилося. Наприклад, слова *лісовий*, *прийти* сприймаються як вторинні щодо слів *ліс*, *йти*. Ознаками їхньої спорідненості є мотивованість їхніх значень словами, від яких вони утворилися, а також складніша будова.

При словотворенні основною одиницею виступає не корінь, а частина слова (або й ціле словосполучення), що мотивує значення похідного слова, є його словотвірною базою.

Твірні основа — це частина слова, від якого твориться нове, похідне слово.

Похідна основа — це основа нового слова, утвореного за допомогою словотворчих засобів (префіксів або суфіксів).

Наприклад: *учитель* → *учительський*; *дід* → *прадід*.
                   твірна   похідна   твірна похідна

Сукупність спільнокоренових слів, розташованих у такій послідовності, в якій вони утворилися, становить **словотвірне гніздо**.

Наприклад: *степ* → *степовий* → *степовик*.

293

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Наведені слова об'єднайте в пари, що складаються із твірного і похідного слів, і запишіть.

Зразок. *Малювати, малярство, розмальований, малярський, малювання, розмалювати, малюнок, маляр.*

Малювати → малювання. Малювати → розмалювати. Розмалювати → розмальований. Малювати → малюнок. Малювати → маляр. Маляр → малярство. Маляр → малярський.

1. Писати, писання, підписати, переписаний, писаний, писанка, підпис, підписати, переписувати, перепис, переписування. 2. Вчити, навчання, навчити, вивчити, учень, учнівський, учитель, учительський, учительство. 3. Диво, дивак, дивацтво, дивувати, здивований, здивувати, предивний, дивний, дивакуватий.

294

Заповніть пропуски у словотвірних ланцюжках і запишіть, позначте словотворчі афікси. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Зразок. *Сад → садовий → садівник → садівництво.*

1. Море →... →... → по-моряцькому. 2. Писати →... → попереписувати. 3. Хмара →... →... → безхмарність. 4. Фарба →... →... → перефарбовування. 5. Батько →... → батьківщина. 6. Вірш →... → віршування. 7. Камінь →... → каменярський.

Залежно від того, які словотворчі засоби використовуються, розрізняють **морфологічні** й **неморфологічні** способи творення слів.

До **морфологічних** належать усі способи творення слів за допомогою **морфем** — значущих частин слова.

Морфологічні способи творення слів:

- **префіксальний:** слухати → дослухати, великий → превеликий;
- **суфіксальний:** добрий → доброта, перечитати → перечитувати;
- **префіксально-суфіксальний:** грива → загривок;
- **безафіксний:** молодий → молодь, виходити → вихід;
- **складання основ:** ліс і степ → лісостеп, землю міряти → землемір.

ЗАУВАЖТЕ!

Щоб правильно визначити спосіб творення слова, потрібно правильно визначити твірну основу. Наприклад, слово *лісостеповий* утворене суфіксальним способом, бо твірною основою є *лісостеп*.

- 295** *Хто швидше?* Запишіть підряд подані слова в такій послідовності:
- утворені префіксальним способом;
  - утворені суфіксальним способом;
  - утворені префіксально-суфіксальним способом;
  - утворені безафіксним способом;
  - утворені складанням основ.

Преширокий, хліборобський, улесливий, заспів, кормосховище, зайти, підземний, людський, збори, словосполучення, здати, здобуток, утрете, здогад, підказати, виборювати, джеркіт, суглинок, синьоокій.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться початок прислів'я: «... — цвіту».

Неморфологічні способи словотворення такі:

- **морфолого-синтаксичний** (перехід однієї частини мови в іншу): *солодке* (прикм.) *печиво* — *люблю солодке* (іменник), *широке коло* (імен.) — *коло* (прийм.) *хати*;
- **лексико-синтаксичний** (утворення нового слова внаслідок поступового злиття словосполучення в одне слово): *п'ятсот*, *утридорога*;
- **лексико-семантичний** (набуття нового значення вже існуючого слова): *корінь* (дерева) — *корінь* (у математиці, мовознавстві), *Дніпро* (річка) — «Дніпро» (журнал).

- 296** Прочитайте слова. Визначте, яким із різновидів неморфологічного способу вони утворені. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Вісімсот, «Прикарпаття» (готель), учительська, Гончар, парк (автобусний), невідоме, вічнозелене, фронт (робіт), «Таврія» (автомобіль), поранений (іменник), сьогодні, хворий (іменник), вартовий, перекотиполе, Діброва, вищезазначений, ломикамінь, Стельмах, миттю (прислівник).

- 297** Прочитайте речення. Складіть і запишіть речення, щоб виділені слова виступали іншою частиною мови.

Зразок. *Вже почалось, мабуть, майбутнє (ім.). Оце ось тільки почалось (Л. Костенко).* — *Майбутнє (прикм.) ремесло опануємо ретельно.*

1. Весна **ледачого** не любить, вона проворного голубить (*Нар. творчість*).
2. Завтра! Ой як же далеко ти, **завтра** (*О. Гончар*).
3. Тільки «**так**» чи «**ні**», «**за**» чи «**проти**» мало сьогодні сенс (*П. Загребельний*).
4. Ріжок **молодого** місяця в оточенні зір визирнув із-за темної хмари

(П. Куліш). 5. Уже поволі стало забуватися все **пережите**, пройдене, старе (К. Герасименко). 6. Це тато чи мама, читаючи книжку своїй дитині, на якусь мить забувають про **дорослі** справи й турботи і повертаються в далеку-далеку, але завжди таку звабливу Країну дитинства (А. Костецький). 7. Я шукав усе **світле** в дорозі і в людях, і щастя моє в тому, що мені здебільшого траплялися саме такі світлі друзі і вчителі (Т. Масенко).

298

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у три колонки:

- із виділеними словами, утвореними морфолого-синтаксичним способом;
- із виділеними словами, утвореними лексико-синтаксичним способом;
- із виділеними словами, утвореними лексико-семантичним способом.

Допоміг **пораненому**; **триста** колод; **парк** автобусів; **полотно** залізничне; **сьогодні** повернемо; в **операційну** заніс; зупинився **коло** кручі; **вищезгаданий** прийом; село **Сад**; **вартовий** завмер; **перекоти-поле** полетіло; **лінія** фронту; **щасливі наречені**; **дванадцять** квартир; **миттю** зник; журнал «**Всесвіт**»; **татар-зілля** розрослося; **весною** прилетіли; **криничний журавель**.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв словосполучень складеться прислів'я.

299

«**Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність**». Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ(ий)**, усно поясніть наявність чи відсутність змін кінцевих приголосних основи.

Буг, Воронеж, Выборг, Париж, Кременчук, Збараж, Овруч, Кавказ, Карпати, Острог, Галич, Норвегія, Прилуки, Кривий Ріг, Черкаси, Лейпциг, Чикаго, Страсбург, Ладога, Бортничі, Гаага, Балхаш, Рига, печеніг, турок, словак, чуваш, моряк, солдат, наймит, гігант, ескімос, таджик, брат, варяг, козак, казах, невольник, волох, грек.

300

Спишіть речення, від поданих у дужках слів утворюючи іменники за допомогою суфікса **-ств(о)**.

1. Ішло (вояк), (брат) ратних діл і сходило з пагорба на діл (М. Бажан). 2. Гомінливим (птаха) розлетілися школярі на канікули (О. Донченко). 3. Тримайся, шевче, свого ремесла, а за (кравець) не берись (Нар. творчість). 4. Гаї, садки, урочища, хати, дерева, клуні — усе нашіптувало казки (дитина), повертало в роки (юнак) (В. Шевчук). 5. Скільки краси в (товариш), у любові людини до людини (О. Довженко). 6. Духовне (убогий) і моральну ницість нічим виправдати не можна (В. Сухомлинський). 7. І всі (багатий) земні не переважають свободу (Г. Сковорода).

II

«**Уява охоплює весь світ**». Напишіть невеликий роздум за висловом Олександра Довженка (за можливості, пост у соціальних мережах).

Розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотворення. До морфологічних відносять всі способи, за яких похідне слово утворилося за допомогою морфем: префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, складання основ. До неморфологічних способів словотворення належать: морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний. Іноді буває важко розрізнити морфологічний спосіб основоскладання та неморфологічний лексико-синтаксичний спосіб. Потрібно пам'ятати, що при лексико-синтаксичному способі твірні слова поєднуються в одне складне безпосередньо, не зазнаючи ніяких змін (*пройдисвіт — пройди світ*).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ СЛІВ

301

- I Пригадайте, що таке *тавтологія*. Наведіть приклади тавтології, що виступає стилістичним засобом. Прочитайте уривок з учнівського твору, знайдіть тавтологію, що є вадою тексту. Відредагуйте висловлювання запишіть.

У житті бувають різні моменти. Іноді ми сумуємо, іноді плачемо, часто радіємо. Кожна людина прагне прожити життя без помилок. Та, на жаль, життя без помилок неможливе.

У сучасному суспільстві існує багато стереотипів. Якщо людина робить щось, що виходить за рамки цих стереотипів, це вважають за помилку. На мою думку, це не зовсім правильно. У кожної людини є своя правда, совість і принципи, згідно з якими вона живе.

Дуже часто батьки, вважаючи, що вони знають, як буде краще для дитини, намагаються вберегти її від помилок. Я думаю, що це має як негативний, так і позитивний вплив. У моєму житті поради батьків відіграють дуже важливу роль. Іноді виникають ситуації, що схожі на деякі моменти життя моїх батьків. І саме тоді досвід батьків, нехай він навіть і гіркий, буває дуже корисним і доречним. Порада або застереження батьків можуть допомогти уникнути неприємностей (*З учнівського твору*).

- II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, чи погоджуєтеся ви з думкою ровесника (ровесниці). Подискутуйте на цю тему з однолітками (за можливості, у соціальних мережах).

§ 38

ПРОСТІ, СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ СЛОВА

Чим складні слова відрізняються від складених?

302

Хто швидше? Запишіть подані слова у дві колонки:

- ті, що мають один корінь;
- ті, що мають два і більше коренів.

Неправда, щиросердий, абрикосово-яблучний, інноваційний, хмарина, тваринництво, обласний, синьо-фіолетовий, серпень, трикутник, воротар, яскраво-зелений, двотомник, однозначний, осінній, лісостеп, газетяр, оподаткування, іншомовний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Михайла Стельмаха: «... не вгадає».

За кількістю основ слова поділяються на **прості, складні і складені**.

Слова з однією основою називаються **простими**: *тиша, ранковий, розхвилюватися*. Вони можуть мати кілька префіксів і суфіксів і тільки один корінь: *порозкиданий, якнайглибший*.

Слова з двома і більше основами називаються **складними**. Вони можуть писатися разом (*хлібороб, вічнозелений*) або через дефіс (*хліб-сіль, тьмяно-коричневий*).

Слова з двох або більше слів називаються **складеними**: *буду відповідати, двісті двадцять, так що*.

303

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте поезію Петра Перебийноса. Зробіть висновок про особливості творення виділених складних слів.

Повернулись у небо весні
каравани лелечого роду
і на крилах своїх принесли
запах сонця і талого льоду.
Ще вітрами шумів **яснодень**,
та лелеки доріг не втрачали.

Видно, вчилися вони у людей
пам'ятати зелені причали.
Споконвіку так у птахів:
через відстані, бурі і втому
повертатись до рідних дахів,
до знайомого отчого дому.

Складні слова творяться поєднанням двох або кількох основ:

- за допомогою сполучних голосних **о** або **е** (**є**): *пароплав, працездатний*;
- без сполучних голосних: *хліб-сіль, повсякденний*.

Якщо перша частина складного слова — прикметник, то сполучним звуком виступає **о**: *важкоатлет, яснозорий*. Якщо першою частиною такого слова є прикметник м'якої групи, то перед **о** пишеться **ь**: *верхньодніпровський*.

Якщо першою частиною слова є прислівник у формі вищого ступеня порівняння, сполучним голосним виступає **е**: *вище*згаданий, *нижче*ззначений.

Коли перша частина складного слова — іменник або займенник, то сполучним звуком буває:

- після твердого приголосного — звук **о**: *самовчитель*, *грушоподібний*;
- після м'якого неподовженого приголосного — звук **е**: *крицеподібний*, *бурелом*, але: *конов'язь*, *костоправ*, *свинопас*;
- після **й**, яким закінчується основа іменника м'якої групи, або м'якого подовженого приголосного першої частини пишеться **є**: *боє*здатність, *життє*пис.

Орфограма. Сполучні о, е (є) в складних словах.

ВАШ КОМЕНТАР

304

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Від поданих пар слів утворіть складні слова, поясніть правопис.

Зразок. Рука, писати — рукопис.

Земля, копати; машина, писати; чорний, слива; праця, любити; буряк, комбайн; зоря, падати; птахи, ферма; вода, міряти; ліс, степ; синій, око; перший, ряд; сам, захист; край, знати; сталь, варити; правий, берег; життя, писати; дерево, обробляти; сільське, господарство; загальний, наука.

305

Хто швидше? Запишіть подані складні слова у дві колонки:

- із сполучним голосним **о**;
- із сполучним голосним **е (є)**.

Ідол..поклонник, стал..плавильний, камен..дробильний, менш..вартісний, оборон..здатність, змі..лов, вантаж..відправник, смітт..звалище; камен..різ, агрегат..ремонтний, олі..подібний, парк..будівний, мор..плавець, старш..курсник, спірал..подібний, пожеж..гасіння, прац..здатний, насінн..сховище, сво..рідний, ясн..чолоий, іде..творчий, вищ..перелічений, плющ..подібний, вітр..захисний, гвинт..моторний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

306

Хто швидше? Пригадайте правопис складних слів разом і через дефіс. Запишіть подані слова, розкриваючи дужки, у дві колонки:

- ті, що пишуться разом;
- ті, що пишуться через дефіс.

(Ясно)окий, (авто)транспорт, (стоп)сигнал, (контр)адмірал, (біо)ритми, (ідейно)художній, (старо)болгарський, (міді)спідниця, (сливо)подібний, (екс)чемпіон, (контр)наступ, (водно)спиртовий, (обл)енерго, (сливово)яблучний, (чисто)білий, (радіо)фізичний, (оче)видний, (яскраво)зелений, (звітно)виборний, (диво)слово, (міні)

комп'ютер, (штабс)капітан, (стале)плавильний, (льоно)переробний, (плямисто)сірий, (псевдо)наука, (чорно)білий, (п'яти)значний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок вислову Григорія Сковороди: «... є в очах».

Загальні назви з частинами **пів-, полу-, напів-** пишуться разом: *півкраїни, півापельсина, піввікна, полумисок, напівтемрява*. Якщо загальна назва починається з **я, ю, є, ї**, після частини **пів-** ставиться апостроф: *пів'ягоди, пів'юрти, пів'їдальні*.

Через дефіс із частиною **пів-** пишуться власні назви: *пів-Києва, пів-Європи*.

Якщо іменник з **пів** розділяється іншим словом, пишемо окремо: *пів чайної ложки, о пів на третю*.

Орфограма. Правопис слів із частинами пів-, напів-, полу-

ВАШ КОМЕНТАР

307

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Прочитайте слова, прокоментуйте орфограму «Правопис слів із частинами **пів-, напів-, полу-**».

Півогірка, півсела, пів-Ялти, пів-Львова, напівсон, пів'ящика, полукіпок, півзахисник, піввіку, полудень, напівавтомат, півчашки, пів нашого подвір'я, пів на десяту, піввоза, піваркуша, пів'ялинка, пів-Єгипту, піввідра.

308

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Птиці криють (пів)неба, (пів)обрію криють під крила, на луках, на озерах з'явилися акварельні вітрила (*А. Малишко*). 2. Можна знайти в природі (пів)тоні, можна життя спинити на (пів)слові, та нема в житті (напів)ціни, нема в житті (напів)любові (*В. Крищенко*). 3. Відцокотів я (пів)Європи чавунним цокотом коліс (*П. Перебийніс*). 4. Від Лохвиці до самої Молдови (пів)України — то козацькі вдови (*Л. Костенко*). 5. Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти (пів)яблука і (пів)абрикоса нових сортів (*О. Довженко*). 6. Було ще рано, (пів) до восьмої (*М. Коцюбинський*). 7. На дошці лишився (напів)стертий малюнок крейдою (*О. Донченко*). 8. Якісь думки снуються в голові, (напів)журливі і (напів)свідомі (*М. Рильський*). 9. У моїх повіках (напів)сонних застигло сонце молоде (*Д. Павличко*).

309

1. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Брянський уже видерся метрів на двадцять, а стіна і далі здіймалася над ним, стрімка, як (хмаро)чос (*О. Гончар*). 2. О, як топтали банди

(зло)ворожі вкраїнське слово, чисте, як алмаз... (*Л. Забашта*). 3. Тільки рясним (верхо)віттям шептала (вічно)зелена сосна (*Леся Українка*). 4. Яка радість стрибнути з розгону у воду, підняти (водо)грай сліпучих бризок! (*О. Донченко*). 5. Наша старшина не встояла б віч(на)віч проти тебе. Один твій погляд скине (лже)пророків! (*Леся Українка*). 6. Деякі умільці виготовляють із (пап'є)маше побутові дрібнички: скриньки, квіти, різні прикраси (*З журналу*). 7. З самого ранку (лісо)паркові алеї повнилися музикою та співами (*О. Гончар*). 8. Станція «(Академ) містечко» є другою після «Позняків» (двох)ярусною станцією київського (метро)політену, але, на відміну від останньої, має дві галереї над коліями (*З журналу*).

II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, чи доцільно ризикувати життям заради хвилинного задоволення. Напишіть невеликий роздум-спростування за висловлюванням Олесея Донченка. Подискутуйте на цю тему з однолітками (за можливості, у соціальних мережах).

ВАШ КОНСПЕКТ

Слова, що мають дві і більше основи і пишуться разом або через дефіс, називаються складними: *червонощокий, червоно-коричневий*. Складені слова мають кілька частин, що пишуться окремо: *двадцять сім, поки що*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СТАТТЯ В ГАЗЕТУ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

Стаття в газету — роздум проблемного характеру, призначений для оприлюднення в засобах масової інформації.

Стаття відзначається ґрунтовним аналізом матеріалу, високим ступенем узагальнення, чіткістю висновків. Використовуючи різноманітні факти, яскраві приклади, статистичні дані, автор статті досліджує важливі морально-етичні або суспільно-політичні проблеми.

Особливе значення мають для статті факти. Їхня роль не зводиться тільки до ілюстрування, вони є основою проблеми. Стаття потребує літературної досконалості, що досягається стилістичною вправністю та використанням певних композиційних прийомів.

310

Перегляньте кілька номерів молодіжних газет або журналів. Яка тематика надрукованих у них статей? Яка з публікацій вам найбільше сподобалася? Зверніть увагу на композицію статті. Які аргументи видаються вам найбільш доказовими? До яких стилістичних прийомів вдається автор?

ЗА ЩО ВІДПОВІДАЄ ЛЮДИНА?

За що відповідає людина? За все, що відбувається на землі, чи за щось зовсім невелике?

Є дуже гарна книга Роні «Боротьба за вогонь». У ній розповідається про доісторичних людей. Тоді наші пращури не вмiли добувати вогонь, вони підтримували його, не даючи згаснути. І ось хлопчик заснув, і вогонь згас. А це призвело до загибелі цілого племені...

Завжди згадую цю історію, коли чую виправдовування: «Знаєш, зовсім із голови вилетіло...», «Та якось воно так сталося...». Може, тому в житті стільки негараздів, що бракує відповідальності.

Великий і добрий письменник Антуан де Сент-Екзюпері стверджував: «Ми відповідаємо за тих, кого приручили». Повинні відповідати, а насправді ж... Брати наші менші, що так звикли до господарів, опиняються на узбіччі. Собаки й коти, як старі непотрібні іграшки, набридають власникам, і ті залишають їх на вулиці. Пам'ятаю, на узбіччі траси далеко від міста сидів собака, вдивляючись в автомобілі, що мчали на шаленій швидкості. Він чекав на повернення господарів, але вони вже й забули свого улюбленця.

Безвідповідальність починається з дрібниць. Часто можна почути обіцянки зробити щось потім. Влучно про це підмітив народ у прислів'ї: «Обіцяного сім років чекають, а на восьмий забувають». Сказав, що допоможеш молодшому братові підготуватися до контрольної роботи, а сам пішов на зустріч із друзями... Пообіцяв провести товариша на вокзал, але знайшов важливішу для себе справу... У результаті — образа рідних і друзів, що потрапили у скрутне становище. Що ж робити за такої ситуації? Порадою можуть стати слова письменника Бориса Грінченка:

«Зроблю!» — сахайся цього слова.

«Зробив!» — оце поважних мова.

Коли говорять про відповідальність, найчастіше наводять приклади військової звитяги. Справді, на фронті, у надзвичайних ситуаціях, життя і смерть багатьох залежать від однієї людини. У критичну хвилину ти виявився здатним повести за собою людей — перемога! Утік із поля битви, створивши паніку, — поразка, загибель. Та хіба подвиги здійснюють тільки на фронті? Хіба тільки на фронті рятують?

Луї Пастер був мирною людиною. Він володів мужністю і відповідальністю вченого. Він отримав перемогу, яка для людства стала дуже важливою. Пастер зробив відкриття, яке врятувало життя мільйонам. Метод щеплень, відкритий ученим, дав можливість людям перемогти чуму, віспу. Адже ці хвороби забирали людських життів більше, ніж війни.

Сьогодні людина, тільки одна вона, відповідає за все на Землі. Цю відповідальність людина не може передати нікому, бо одна вона наділена вищою силою — силою розуму. Отже, вчинки її повинні бути розумні й людяні.

1. Яку проблему порушила десятикласниця? Чи вважаєте ви цю проблему цікавою й актуальною?
2. Чи згодні ви з аргументами авторки? Чи доказовими вони є?
3. Які додаткові аргументи могли б навести ви?
4. Як зміст і композиція статті підпорядковані розкриттю основної думки?

- I «Я хочу сказати своє слово». Підготуйте статтю в газету на найбільш актуальну, на вашу думку, тему. Уявіть, що вашими читачами будуть однолітки. Напишіть статтю так, щоб вона була цікавою, щоб молоді люди замислилися над порушеними в ній проблемами.
- II Розмістіть свій допис на сайті вашого навчального закладу або на вашій сторінці в соціальних мережах. Залучіть до обговорення однокласників (однокласниць).

§ 39

СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ СЛОВОТВОРУ

Яку стилістичну функцію виконують афікси?

313

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте і порівняйте речення обох колонок. Поміркуйте, які речення є більш виразними, емоційно забарвленими і чому. Зробіть розбір виділених слів за будовою.

1. Ми, наче уві сні, їдемо з татом на став.	1. Ми, наче уві сні, їдемо з татом на <i>стависько</i> (М. Стельмах).
2. Зажурилась у горах трембіта, що скінчилося літо.	2. Зажурилась у горах трембіта, що скінчилося <i>літечко-літо</i> (Г. Коваль).
3. Вітер легкий дихнув.	3. Вітер <i>легесенький</i> дихнув (Панас Мирний).
4. У літописах дуже давніх справедливості немає.	4. У літописах <i>прадавніх</i> справедливості немає (Леся Українка).
5. Тут спалюється лють зла.	5. Тут спалюється лють <i>змієголова</i> (Д. Павличко).

Найголовніша роль у стилістичному забарвленні слів належить **префіксам** і **суфіксам**. Вони змінюють, конкретизують лексичне значення та надають словам стилістичного забарвлення.

Слова, утворені за допомогою **префіксів**, використовуються в **розмовному** і **художньому** стилях мовлення. Наприклад: І є такі прості, *правічні* речі — любити матір, бавити дитя (Б. Олійник). Префікс *пра-* вказує на давність, новоутворене слово вживається в художньому стилі.

Слова, утворені за допомогою **іншомовних префіксів**, характерні для **наукового і публіцистичного** стилів. Наприклад: Джерелами *ультразвуку* є електромеханічні та механічні випромінювачі (*З підручника*). Префікс *ультра-* має значення «над», «крайній», «за межами», новоутворене слово вживається в науковому стилі.

Особливого забарвлення набувають слова з **кількома префіксами**. Наприклад: *Попочekali* ми, поки на обрії з'явилися качки (*Остап Вишня*). Повторення префікса *по-* вказує на тривалість дії.

314

Прочитайте речення. Назвіть стилістично забарвлену лексику. Зробіть висновок про значення префіксів.

1. А з клену листу понападало, на тім листі написано: ясний місяць — пан господар, ясне сонце — його жона, ясні зорі — його діти... (*Нар. творчість*). 2. Тарас, урівень з сонцем на скалі, возносить у мені козацьку гідність господаря праотчої землі (*Б. Олійник*). 3. Україно моя, рідна земле — прабатьківська, мила (*П. Осадчук*). 4. Дві категорії «мораль» і «свідомість» — надзвичайно взаємозалежні, але їх з успіхом роз'єднували завойовники, застосовуючи різні методи, аби здеморалізувати нас і позбавити самосвідомості (*П. Осадчук*). 5. Коли життя ти не учасник, а тільки свідок віддаля, — дарма чекатиме прекрасних від тебе подвигів земля (*М. Рильський*).

Одним із найбільш стилістично виразних словотворчих засобів є **суфікси**. Одні з них утворюють слова з **іншим значенням** (*земля — земляк, земляний, земляний, земельний*), а інші вносять **додаткові відтінки у значення**: ніжності, пестливості, згрубілості, зневаги, як-от: *кіт — котик, котичок, котусик, котяра, котище*.

Слова із суфіксами, що надають **позитивного або негативного відтінку**, характерні для **розмовного та художнього** стилів мовлення.

Значна частина суфіксів творить слова з **абстрактним, узагальнювальним значенням**, які вживаються в **науковому, офіційно-діловому та публіцистичному** стилях. Це іменникові суфікси *-анн-, -енн-, -от-, -ість, -ізн-, -ізм-, -ств-* та інші (*нарощування, зіставлення, широта, щирість, реалізм, посередництво*). Для книжних стилів також характерні прикметникові суфікси *-альн- (-увальн-, -ювальн-), -арн- (-ярн-), -ичн- (-ічн-, -їчн-)*: *соціально-альний, молекулярний, хімічний*.

ВАШ КОМЕНТАР

315

Відредагуйте й запишіть речення, усуваючи нагромадження спільнокореневих слів та віддієслівних іменників. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. З метою забезпечення дотримання учнями правил дорожнього руху започатковано проведення зустрічей із працівниками патрульної поліції. 2. На початку травня ми ходили в похід до Дніпра. 3. На подвір'ї великий собацюра ганяє голубів, голосно гавкаючи. 4. Шляхом куриться курява. 5. Праця різних працівників розрізняється за її якістю. 6. Приземкуватий кущ нахилився низько до землі. 7. На шкільному подвір'ї не чути галасу школярів. 8. Започаткування вивчення фольклору припадає на початок дев'ятнадцятого століття (*З учнівських робіт*).

Слова, утворені **безафіксним способом**, є засобом оновлення емоційної насиченості названих предметів завдяки їх новизні й незвичності. Такі слова використовуються в **художньому стилі** в текстах патетичного, піднесеного характеру. Часто такі слова є авторськими неологізмами, наприклад: *Блакить мою душу овіяла, душа моя щастя намріяла* (П. Тичина).

316

I Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, утворені безафіксним способом.

1. То (ж), мила юнь моя, любіть, вивчайте солов'їну мову, (ні)де й (ні)коли (не)ганьбїть її — життя свого основу (*М. Волощук*). 2. Вже (не)стогне Дніпро, хвилі в далеч течуть (*О. Підсуха*). 3. Синь бездонна, ще (й) грозою прополоскана. Дзвони, дзвони, гул-рікою, з підголосками (*Д. Білоус*). 4. Спів калиновий пїнить над водою тільки тобою, тільки тобою (*В. Стус*). 5. Уже (й) забула, що то серця щем, немов (би) й (не)було його (ні)коли (*Н. Барановська*). 6. Зачувши голос від вершин (не)знаних, на поклик владний я до тебе йшов (*М. Зеров*).

II Зробіть синтаксичний розбір другого речення (див. с. 281).

Складні слова виконують різні стилістичні функції. Одні з них вживаються як терміни в книжних стилях, насамперед у **науковому** (*атмосфера, ліро-епос*), інші виражають найрізноманітніші емоційні відтінки і переважають у **художньому** і **публіцистичному** стилях (*сонцесяйний, зловорожий*).

317

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Скажіть, яке стилістичне навантаження мають складні слова. Які з них є авторськими неологізмами?

1. А я, дурний, не бачивши тебе, цяце, й рази та й повірив тупорилим твоїм віршомазам (*Т. Шевченко*). 2. Білосизість снігів переходить у сизобілість неба, створюючи нерозривну єдність землі й неба (*П. Мовчан*). 3. Вихрошерсті, сухоребрї, зігнуті в три погібелі, як саме

лихо, або хижо насторожені, як сама жадоба, охоплені м'юкою голоду, вовки покірно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевіїв, лісових нетрів (А. Любченко). 4. Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псел (Ю. Яновський). 5. «Так» і «ні» — немов мечі двосічні. З ними легковажити не смій. 6. Маленька наша хата за живоплотом пишної калини щоосені здавалася мені червонокрилим птахом край села (З тв. П. Осадчука).

318

- I Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Визначте, до якого стилю мовлення належить висловлювання. Проаналізуйте лексичні, граматичні і словотворчі засоби цього стилю, наявні у тексті.

Історія України складник всесвітньої історії. Історія це людська пам'ять. Як не можна уявити людину без пам'яті так не існує народу без історії. Історія це досвід поколінь. Вона навчає що потрібно взяти з собою в майбутнє а що краще залишити як спогад. Урахування позитивного досвіду дає можливість вийти на новий рівень розвитку уникнути помилок які допускали наші пращури убереже нас від прорахунків у сьогодні.

Історія українського народу переповнена трагічними сторінками. Але це наше минуле наша пам'ять і ми маємо привід для гордості (З журналу).

- II «Я хочу сказати своє слово». Складіть асоціативний ряд за тезою «Чим можуть пишатися українці?».

Контрольні запитання і завдання

1. Які значущі частини слова ви знаєте? Дайте визначення, наведіть приклади. Чому корінь називають головною значущою частиною слова?
2. Чим відрізняються поняття *слово з нульовим закінченням* і *слово без закінчення*?
3. Знайдіть спільнокореневі слова і запишіть їх в окремі ряди.

Міст, місто, місток, заміський, приміський, мостовий. Селянський, сільський, сіль, сольовий, присільський. Зорати, зоряний, зораний, оранка, ранній, зірниця, зоря.

4. Від поданих слів утворіть і запишіть назви осіб за місцем проживання чи національністю.

Край, Канів, Кривий Ріг, Полтава, Мінськ, Болгарія, Ялта, Харків, Рига, Париж, Литва, Латвія, Сибір, Кавказ, Камчатка, Грузія, Осетія, Брянськ, Петербург, Канів, Львів, Афганістан, Індія, Китай.

5. Які суфікси надають словам позитивного емоційного забарвлення (здрібнілості, пестливості), а які — негативного (згрубілості)?

6. Запишіть подані слова у дві колонки: а) із вставленою буквою с; б) із вставленою буквою з.

..попелив, ..сип, ..болено, нав..кіс, ..клеїв, ..творено, ро..пис, ..кошеної, ..шиті, бе..гоміння, ро..брат, по..тинай, ..клад, ..чистити, ..переду, ..чавлений, ро..різ, ро..тер, бе..турботно, ..тискаєш, ро..кис, ро..квіт, ..цідити, ..потворені, ро..літ, ..чепили.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться продовження вислову Івана Кочерги: «Не те чеснота, лиш би книги чить, а щоб од книг зерно добра й любові ...».

7. Запишіть подані слова у дві колонки: а) із вставленою буквою и; б) із вставленою буквою е.

Брат..к, знайд..ний, мар..во, згорн..ний, пал..во, яз..чок, крол..ня, ліж..чко, стеж..чка, однокласн..чка, лелеч..ня, кош..чок, яструб..ня, збірн..чок, перепел..ня, крол..чок, кринич..нька, оцін..ний, мороз..во, хмар..ще, мереж..чка.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок вислову Тараса Шевченка: «... вік не охолоне».

8. Сформулюйте орфограму «Правопис прикметникових суфіксів -ов-, -ев- (-єв-). Наведіть приклади.
9. Назвіть морфологічні способи творення слів. Наведіть приклади.
10. Зробіть словотвірний та морфемний розбір виділених слів.

Правічні дуби, наповнені темінню, стоять **безшелесні**, в **мовчанні**, в якійсь шляхетній величі (О. Гончар).

11. Розкажіть про зміни приголосних при словотворенні. Наведіть приклади.
12. Які неморфологічні способи творення слів вам відомі? Наведіть приклади.
13. Які слова називаються складними? Розкажіть про написання сполучних голосних о, е (є) у складних словах.
14. Сформулюйте орфограму «Правопис складних слів разом і через дефіс».
15. Спишіть складні слова, розкриваючи дужки.

(Жовто)коричневий, (жовто)крилий, (жовто)гарячий, (північно)кримський, (південно)західний, (лісо)степовий, (фото)апарат, (теле) і (радіо)передачі, (супер)приз, (біо)добрива, (стоп)кран, (дизель)мотор, (вічно)зелений, (яскраво)зелений, (унтер)офіцер, (екс)чемпіон, віце(прем'єр)міністр, (міні)спідниця, (пів)огірка, (пів)Європи, (пів)яблука, (пів)на третю, (пів)чайної ложки.

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

Граматичі підкоряються навіть імператори.
Латинське прислів'я

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

§ 40 МОРФОЛОГІЯ. СИСТЕМА ЧАСТИН МОВИ

Які особливості морфології як складової граматики?

Грама́тика (від лат. *grammatike technē* — письмове мистецтво) — це характерна для конкретної мови сукупність правил, за якими слова об'єднуються в змістовні фрази і речення, набираючи при цьому залежних від функції в реченні форм.

Грама́тика складається з двох розділів — **морфоло́гії** та **сінтаксису**.

Морфоло́гія (від гр. *morphe* — форма і *logos* — слово, вчення, наука) — розділ граматики, що вивчає граматичні властивості слова, зміну форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень. До морфології належить і вчення про частини мови. Можна сказати, що морфологія — це грама́тика слова.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* — побудова, порядок) — розділ граматики, який вивчає засоби і правила побудови висловлювань, тобто його предметом є речення. Іншими словами, синтаксис — це грама́тика зв'язного мовлення.

Для морфології, як і для граматики в цілому, важливим є **граматичне значення** слова. На відміну від лексичного, яке є індивідуальним для кожного слова, граматичне значення є спільним для цілих розрядів слів. Наприклад, іменникові властиві граматичні значення чоловічого, жіночого або середнього роду, однини чи множини, певного відмінка.

Однорідні граматичні значення і їхні граматичні форми становлять **граматичну категорію**: граматичні значення чоловічого, жіночого й середнього роду утворюють категорію роду; однини і множини — категорію числа.

319 «Вчити самого себе — благородна справа». Прочитайте текст. Складіть план висловлювання у формі питальних речень.

Майже всі сучасні граматичні концепції частин мови беруть свій початок з античної (давньогрецької). Частини мови — калька з давньогрецького *mere tu logu* чи безпосередньо латинського *partes orationis*, де *partes* — частини, а *oratio* — мовлення, висловлювання, речення. Частинами мови спочатку називали ті граматичні явища,

які тепер називають членами речення. Лише згодом цей вираз набув сучасного термінологічного значення, хоч ще довго частини мови ототожнювали з членами речення.

Уперше частини мови були виділені давньоіндійськими граматистами Яска і Паніні (V ст. до н. е.), які розрізняли в санскриті такі частини мови, як ім'я, дієслово, прийменник, сполучник і частка. Однак давньоіндійська теорія не була відомою в Європі. Європейська теорія частин мови йде від Аристотеля (IV ст. до н. е.), який виділив чотири частини мови: ім'я, дієслово, член (артикль) і сполучник. Остаточо вчення про частини мови сформувалося в александрійській школі (III ст. до н. е.). Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський уперше виділили вісім частин мови: ім'я, дієслово, прислівник, артикль, займенник, прийменник, дієприкметник, сполучник. Прикметник був об'єднаний з іменником в одній частині мови, бо в давньогрецькій вони мали спільну систему відмінювання. В основу класифікації слів за частинами мови було покладено два принципи: морфологічний («ім'я є відмінюваною частиною мови») і семантичний («що означає тіло або річ»). Ця система частин мови була запозичена римськими вченими, які, щоправда, внесли до неї незначні зміни: з числа частин мови було усунуто артикль, якого немає в латинській мові, і додано вигук.

Пізніше ця класифікація поширилася на всі європейські, а згодом і на інші мови (М. Кочерган).

Частини мови — це такі лексично-граматичні розряди слів, які об'єднані значенням, властивими їм граматичними категоріями, основними синтаксичними функціями та засобами словотворення.

Частини мови поділяються на **самостійні** та **службові**. Самостійні частини мають лексичне і граматичне значення, а службові — тільки граматичне. Вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови, бо не має ні лексичного, ні граматичного значення, а тільки виражає емоції та волевиявлення.

320

- 1 Спишіть текст, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки. Визначте, якими частинами мови є слова першого й останнього речень.

Після польоту перший українець у космосі Павло Попович ділився своїми враженнями: «Коли літав, згадував Україну, мій рідний Узин, осоки вздовж дороги, верби над Россю, будинок, у якому ріс, рідних, друзів. Так захотілося (до)дому...» А на рідній землі його зустрічали з почесним ескортом та (багато)людними мітингами.

Як стверджував з гордістю Павло Романович, ще в XVI століт. і запорозькі козаки запускали по ворогу бойові «літалки». А в

XIX століт..і секрет «літало» розкрив і розвинув українець — генерал Засядько. Він назвав їх ракетами і застосовував під час (російсько)турецької війни для обстрілу фортець супротивника. Ця зброя була такою ж секретною, як у Другу світову війну реактивні снаряди для «Катюш», створені за таким же принц..пом українцем Лангемаком. Українцями були Кибальчич, Кондратюк, Корольов, Глушко, Челомей... «Ось і виходить, що всю ракетну техніку розв..вали українці», — жартував Павло Романович.

Павло Попович (у)перше (під)час польоту дав справжній космічний концерт — сильним і чистим голосом проспівав українську пісню «Дивлюсь я на небо...». Він знав, що його слухають на Землі, що це улюблена пісня головного конструктора Сергія Корольова (З журналу).

II «Я хочу сказати своє слово». Підготуйте повідомлення-презентацію «Україна — космічна держава».

ЗАУВАЖТЕ!

Чимало слів можуть втрачати свої граматичні ознаки, набувати нових ознак і нового змісту, а в зв'язку з цим — переходити з однієї частини мови в іншу. Наприклад: 1. Старий горобець на полу не спіймається. 2. Старий каже на глум, а ти бери на ум (Нар. творчість). У першому реченні слово *старий* — прикметник, що характеризує іменник *горобець*, відповідає на питання *який?* і виступає означенням. У другому реченні слово *старий* — іменник, що відповідає на питання *хто?* і виступає підметом.

321

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю й підготуйте розповідь про перехід слів з однієї частини мови в іншу.

ПЕРЕХІД СЛІВ З ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ МОВИ В ІНШУ

Субстантивізація	перехід прикметників і дієприкметників в іменники	Сучасне (прикметник) село змінилося невідомо. Сучасне (іменник) завжди на дорозі із минулого в майбутнє (З тв. О. Довженка).
Адвербіалізація	перехід іменників і прикметників у прислівники	Ми милувалися ранньою весною (іменник). Весною (прислівник) сад розквітне рясно (З тв. К. Тищенко).
Прономіналізація	перехід іменників і числівників у займенники	Море (іменник) розбурхало хвилі. Чужа душа — це ціле море (займенник) сліз (З тв. Л. Костенко).
Ад'єктивізація	перехід дієприкметників у прикметники	І руки ті, не учені (дієприкметник) до зброї, шукали тільки дружньої руки. Зібралися на раду всі мужі учені (прикметник) (З тв. Лесі Українки).

Прочитайте пари речень. Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

1. Сидить батько **кінець** стола, на руки схилився, не дивиться на світ Божий, тяжко зажурився (*Т. Шевченко*). **Кінець** — ділу вінець (*Нар. творчість*). 2. **Багато** слів написано пером (*Л. Костенко*). **Багато** сказали, а слухати нічого (*Нар. творчість*). 3. **Навколо** все від щастя молодіє (*М. Рильський*). **Навколо** маківки гуділи бджоли (*В. Яворівський*). 4. У серці сум ще живе за тією сніжною **зимою**. Зимую так вже хочеться весни (*З тв. М. Сома*). 5. **Ліс** зустрів мене, як друга, горлиць теплим воркуванням, пізнім дзвоном солов'їним, ніжним голосом зозулі, вогким одудів гуканням (*М. Рильський*). «**Ліс** рук!» — здивовано промовив учитель, побачивши, що ніхто не хоче відповідати (*А. Дімаров*). 6. **Поранений** голуб відмовлявся навіть пити воду (*В. Чабанівський*). **Поранений** раптом прийшов до тямий і з останніх сил кинувся до лікаря (*О. Довженко*).

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте службові частини мови.

1. Ми думаем про вас. В погожі літні ночі в морозні ранки і вечірній час і в свята гомінки і в дні робочі ми думаємо правнуки про вас (*В. Симоненко*). 2. Моя рука ніколи і нікому ні кривди ні біди не принесе! (*Д. Павличко*). 3. Грав Музикант про сонце в блакитному небі про біленьку хмаринку про сіреньку пташку-жайворонка і про щасливі дитячі очі (*В. Сухомлинський*). 4. Тее слово всім давало то розвагу то пораду (*Леся Українка*). 5. Як не любить той край що дав тобі і силу і гострий зір очей і розум молодий і далі що тобі красу відкрили і моря голубий розгойданий прибій (*В. Сосюра*). 5. Над далекими горбами небо ніби зливалось з землею вкритою товстим білим сніговим шаром (*Г. Нечуй-Левицький*). 6. Коли між батьком і між сином стоїть невидима стіна на очі тоскна і полинна сльоза накочує сумна (*В. Крищенко*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Усі слова поділяються на частини мови за такими принципами:

- смисловим (спільне значення слів);
- морфологічним (слова мають спільні граматичні категорії, змінюються за схожими принципами);
- синтаксичним (типові синтаксичні ролі — яким членом речення слово є найчастіше);
- словотворчим (типові для певної групи слів способи словотворення, суфікси, префікси тощо).

Усього українська мова налічує 10 частин мови: 6 самостійних (іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник), 3 службових (прийменник, сполучник, частка), вигук (не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови).

Чому іменник названо іменником?

324

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».
Користуючись таблицею, розкажіть про іменник як частину мови.

Іменник — самостійна змінна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання <i>хто? що?</i>	
Лексико-граматичні категорії	
назви істот і неістот	відповідають на питання <i>хто?</i> і позначають назви людей (<i>дитя, іноземець</i>), тварин (<i>кінь, сова</i>), міфологічних істот (<i>мавка, лісовик</i>)
	решта іменників, що відповідають на питання <i>що?</i> (<i>стіл, табун, нога</i>)
загальні і власні	узагальнене найменування предмета, що належить до певного класу подібних йому (<i>левада, дуб, учень</i>)
	індивідуальні назви окремих осіб чи окремих предметів (<i>Іван, Донецьк, Карпати</i>)
конкретні й абстрактні	виражають поняття, у яких передається все, що сприймається безпосередньо органами чуття (<i>палац, рік, поліція</i>)
	назви узагальнених понять: якостей, властивостей, дій, станів, процесів (<i>порив, ввічливість, вибори, радість</i>)
Грамматичні категорії	
рід	чоловічий (<i>батько, степ</i>), жіночий (<i>зоря, дівчина</i>), середній (<i>сонце, колесо</i>), спільний (чоловічий або жіночий — визначається в контексті: <i>плакса, сирота</i>)
число	більшість іменників змінюється за числами: вживаються і в однині, і в множині (<i>друг — друзі, стіна — стіни, відро — відра</i>); є іменники, що вживаються тільки в однині (<i>просо, молодь</i>) або тільки у множині (<i>двері, Суми</i>)
відмінок	називний (<i>хто? що?</i>), родовий (<i>кого? чого?</i>), давальний (<i>кому? чому?</i>), знахідний (<i>кого? що?</i>), орудний (<i>ким? чим?</i>), місцевий (<i>на кому? на чому?</i>), кличний (<i>називає предмет або особу, до якої звертаються</i>). Називний відмінок називають прямим , усі інші — непрямими

ЗАУВАЖТЕ!

Іменники змінюються за числами і відмінками і належать до певного роду.

325

По черзі прочитайте по два речення, знайдіть іменники спільного роду. Скажіть, які з них мають позитивне або негативне забарвлення, а які є нейтральними назвами. Зробіть висновок про те, для яких стилів мовлення є притаманним уживання іменників спільного роду.

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! Пощезнуть всі перевертні, й прибуди, і орди завойовників-заброд (*В. Симоненко*). 2. Бджілка-трудяга все носить у соти мед (*І. Білий*). 3. Я її годую, я її зодягаю, я її на світі держу, а вона, ледацюга, мені працювати не хоче (*Марко Вовчок*).

ЗАУВАЖТЕ!

З іменниками **спільного роду** не слід сплутувати іменники **чоловічого роду**, які вживаються на позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *досвідчений лікар Олег Іванович, досвідчений лікар Ольга Петрівна*.

326

Спишіть, розкриваючи дужки. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Нелегк(ий, а) путь, собака несподівано загарча(в, ла), нестерпн(ий, а) біль, далек(ий, а) Сибір, запашн(ий, а) шампунь, останн(ій, я) запис, неозор(ий, а) степ, придорожн(ій, я) насип, кваліфікован(ий, а) хірург Ірина Йосипівна, справедлив(ий, а) арбітр Сергій Євгенович, втомлен(ий, а) шофер Галина, досвідчен(ий, а) педагог Софія Леонідівна, зайш(ов, ла) професор Лідія Денисівна, пода(в, ла) проект архітектор Кудрявцева.

327

Розв'яжіть мовну задачу.

У сестер хореографа немає брата. Чому так?

При визначенні роду **незмінюваних іменників** слід пам'ятати:

- незмінювані іншомовні іменники, що означають назви осіб, мають рід відповідно до статі: *леді (жінка)* — жіночий рід, *кабальєро (чоловік)* — чоловічий рід;
- назви тварин належать до чоловічого роду: *какаду, поні, шимпанзе*;

але: *муха цеце, риба путасу, івасі* — жіночого роду;

- назви неістот мають середній рід: *дело, купе, галіфе, журі*, **але:** *ковбаса салямі, капуста броколі й кольрабі* — жіночого роду, *перець чилі* — чоловічого роду;

- у власних назвах рід визначається відповідно до роду загальної назви: *Торонто (місто)* — середній рід, *Капрі (острів)* — чоловічий рід; *Перу (країна)* — жіночий рід;

- рід складноскорочених слів визначається за основним словом: *НБУ (Національний банк України)* — чоловічий рід; *СБУ (Служба безпеки України)* — жіночий рід; *НАБУ (Національне антикорупційне бюро України)* — середній рід.

328 Розв'яжіть мовну задачу.

Учні визначали рід іменника *ківі*. Олесь визначив як середній і склав словосполучення *солодке ківі*. Ярослав доводив, що іменник *ківі* — чоловічого роду, і на підтвердження своєї думки навів словосполучення *крикливий ківі*. Хто з учнів правильно виконав завдання?

329 Спишіть словосполучення, додаючи закінчення у прикметниках. Із трьома словосполученнями складіть і запишіть речення.

Дотепн.. буріме, усміхнен.. мадам, справедлив.. журі, кумедн.. шимпанзе, гірськ.. Сурамі, повновод.. Міссісіпі, крихітн.. колібрі, славетн.. Екзюпері, похмур.. фрау, рожев.. фламінго, страхітлив.. торнадо, казков.. Ельдорадо, тепл.. кашне, сонячн.. Перу, захоплююч.. кіно, гаряч.. какао, індійськ.. Делі, музичн.. шоу, геніальн.. Шоу, економічн.. прес-реліз, програн.. парі, австралійськ.. кенгуру.

330 Складіть речення, у яких би слова *хліб, вода, пшениця, сіль, масло, маса* були вжиті в однині і множині. Зробіть висновок, для яких стилів мовлення властиві ці форми слів. Прослухайте і проаналізуйте відповіді представників кожної групи.

331 Спишіть, розкриваючи дужки. Прокоментуйте вживання великої букви і лапок.

(Н,н)аціональний (У,у)ніверситет (К,к)ієво-(М,м)огилянська (А,а)кадемія, (В,в)улиця (Я,я)рославів (В,в)ал, (С,с)танція (М,м)етро (З,з)олоті (В,в)орота, (К,к)ієво-(П,п)ечерська (Л,л)авра, (О,о)рганізація (О,о)б'єднаних (Н,н)ацій, (Д,д)руга (С,с)вітова (В,в)ійна, (Д,д)ень (З,з)бройних (С,с)ил (У,у)країни, (С,с)вятий (М,м)иколай, (С,с)вято (О,о)станнього (Д,д)звоника, (С,с)тарший (Н,н)ауковий (С,с)півробітник, (А,а)кадемія (Н,н)аук (У,у)країни, (К,к)анікули, (З,з)елені (С,с)вята, (Т,т)рійця.

332 Розв'яжіть мовну задачу. Чому виділене слово написано по-різному в двох реченнях?

1. Якраз проти вікна, звичайно за парканом, дворовий пес **Бровко** лежав (*Л. Глібов*). 2. Приємно чуть свого гавкучого **бровка**, як станем близитись до рідного кутка (*П. Куліш*).

333 **I** «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення. Скажіть, з якою стилістичною метою власні назви вжито у множині. Поміркуйте, чому одні з них пишуться з великої букви, а інші — з малої.

1. Там і слава, і труд, і мудрість троєкратні ще вродять нам Шевченків і Сократів (А. Малишко). 2. І кинули бранців за мури, за грати кати і пілати (Олександр Олесь). 3. Тут восени конячки рвали шлеї, і в школу йшли маленькі Галілеї (А. Малишко). 4. Усі ми — підсвідомо — кріпаки, і нами попихають енгельгардти, а ми усе звертаємо на жарти, збираючи на викуп п'ятаки (В. Гужва).

- II Наведіть 2–3 приклади недоречної заміни одного слова іншим або вживання слова у невластивому йому значенні. Що, на вашу думку, допоможе уникати подібних помилок?

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ІНДІЙЦІ • ІНДІАНЦІ

Одним із географічних курйозів було те, що Христофор Колумб, бажаючи відкрити таємничу на той час Індію, відкрив Америку. Було це п'ять століть тому. Мовні ж курйози зі словами *індійці*, *індіанці* тривають і досі. Індійці, як відомо, живуть в Індії. Це слово іноді й у засобах масової інформації, і в усному мовленні використовують як назву корінного населення Америки: «Побували в гостях у вождя *індійського* племені». Тут очевидною є лексична помилка. В українській мові тубільців Америки називають *індіанцями*.

334

- I Спишіть текст, розкриваючи дужки. Поставте, де треба, лапки.

Серед музеїв столиці особливий інтерес викликає (Н,н)аціональний (І,і)сторичний (З,з)аповідник (С,с)офійський (М,м)узей. Збудований як головний (Х,х)рам (Р,р)усі, (С,с)офійський (С,с)обор був у давнину політичним і культурним центром держави. Він немовби символізував могутність і велич (Р,р)усі, силу і владу (К,к)иївського (К,к)нязя, тріумф (Х,х)ристиянської релігії. У (С,с)офії відбувалися (С,с)обори (Р,р)уських (Є,є)пископів, тут ставили на велике князювання і позбавляли князівства, приймали послів. Звідси, після молебню, вирушали у військові походи, тут виголошували вдячну молитву в разі перемоги.

На території (С,с)офійського (З,з)аповідника домінує висока струнка дзвіниця — яскравий зразок (У,у)країнського зодчества. Своєю святковою архітектурою вона виділяється серед навколишньої забудови і прикрашає загальний силует (С,с)офійської (П,п)лощі. У комплексі (З,з)аповідника — чудові пам'ятки (У,у)країнського будівництва минулих століть: (Б,б)урса, (Б,б)ратський (К,к)орпус (колишні монастирські келії), (Б,б)удинок (М,м)итрополита,

(П,п)івденна (В,в)’ізна (В,в)ежа. До найцінніших пам’яток належать (Т,т)рапезна та (Б,б)рама (З,з)аборовського (З календаря).

- II Складіть і запишіть діалог, що відбувається в центрі вашого міста (села) між місцевим мешканцем і туристом, що приїхав на екскурсію і розпитує про цікаві куточки вашого краю. У репліках діалогу правильно вживайте власні назви.

ВАШ КОНСПЕКТ

Іменники змінюються за числами і відмінками і належать до певного роду. Число — одна з визначальних граматичних категорій, що виражає кількісний вияв того, що позначається іменником. Значення числа виражається у співвідносних формах однини і множини (*учень — учні, ріка — ріки, стіл — столи*). Деякі іменники мають тільки форму однини (*щастя, глина*), а деякі — тільки форму множини (*заздрощі, двері*).

Граматична категорія роду є однією з основних морфологічних ознак іменника. В українській мові всі іменники, що вживаються в однині, мають постійне значення роду (чоловічого, жіночого, середнього). Категорія роду іменників є синтаксично незалежною, на відміну від категорії роду прикметників, числівників, займенників, дієприкметників та дієслів, з якими іменники входять у синтаксичні зв’язки.

§ 42 ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Яким чином слова узгоджуються в українській мові?

335

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Користуючись таблицею, розкажіть про поділ іменників на відміни.

ВІДМІНИ ІМЕННИКІВ

Відміна	Рід	Закінчення в початковій формі	Приклади
I відміна	чоловічий, жіночий, спільний	-а, -я	<i>лелека, Ілля, пісня, мрія, бідолаха</i>
II відміна	чоловічий	[ ], -о	<i>дід, вітер, дядько, степ, Дніпро</i>
	середній	-о, -е, -я	<i>небо, сонце, обличчя</i>
III відміна	жіночий	[ ]	<i>сіль, користь, зелень</i>
IV відміна	середній	-а, -я	<i>лоша — лоша́ти, теля́ — теля́ти, плем’я́ — пле́мені</i>

ЗАУВАЖТЕ!

До жодної з відмін не належать незмінювані іменники (*кіно, леді*); іменники, що вживаються тільки в множині (*штани, Суми*); іменники, що перешли з прикметників та дієприкметників (*хворий, поранений*).

ВАШ КОМЕНТАР**336**

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте пари словосполучень. Порівняйте, чи є між висловами смислова різниця. Визначте рід, відмінок і відміну іменників.

З'їв яблуко, з'їв яблука; скошив траву, скошив трави; назбирав ягід, збирав ягоди; випив чаю, запропонував чай.

337

Хто швидше? Згрупуйте іменники в чотири колонки за відмінами. Які іменники ви не виписали і чому?

Україна, крило, злість, акуленья, сани, горобець, горобеня, погода, метро, шерсть, ожина, збагачення, плем'я, згуртованість, книгарня, наречена, тигрєня, скромність, розум, страх, валіза, мати, каченятко.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... її з охотою виконувати».

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники першої відміни поділяються на три групи: **тверду, м'яку і мішану**.

До **твердої групи** належать іменники, основа яких закінчується на твердий нешиплячий приголосний: *весна, призьба, риба*.

До **м'якої групи** належать іменники з м'яким кінцевим приголосним основи: *рілля, праця, олія*.

До **мішаної групи** належать іменники, основа яких закінчується на твердий шиплячий приголосний: *дача, хаща, огорожа*. Іменники цієї групи мають у деяких відмінках закінчення твердої групи, в інших — м'якої.

338

Провідмінійте письмово в однині іменники *гора, пісня, круча*, використовуючи таблицю.

Група	Відмінок						
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Тверда	-а	-и	-і	-у	-ою	-і	-о
М'яка	-я	-і	-і	-ю	-єю, -єю	-і	-е
Мішана	-а	-і	-і	-у	-єю	-і	-е

ЗАУВАЖТЕ! У давальному і знахідному відмінках перед закінченням *-і* приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з], [ц], [с]: *книга — книзі, рука — руці, свекруха — свекрусі*.

В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-ою*, а м'якої і мішаної — *-ею (-єю)*: *праця — працею, олія — олією, каша — кашею*.

 339 Спишіть, ставлячи іменники в потрібній формі. Визначте групу і відмінок іменників.

Вслухатися, в, тиша; знайти, на, дорога; милуватися, зоря; знайти, під, груша; зателефонувати, подруга; лежати, в, колиска; спочити, під, акація; затамувати, образа; частувати, каша; зустрітися, на, кладка; познайомитися, зі, стаття; вичитати, в, книга; зупинитися, біля, яблуна; розповідав, тітка.

 340 **I** «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, в орудному відмінку однини, вставляючи пропущені букви.

1. Воду з (олія) не погод..ш. 2. (Брехня) увесь світ обійдеш, та назад не вернешся. 3. Орел мухи не ловить, а слон за (миша) не гон..ться. 4. Знайся кінь з конем, віл з волом, свиня з (свиня), а **рівня** з (рівня). 5. Хоч правду й (багнука) вимаж..ш — вона чистою буде. 6. І за (гора) не розлуч..шся з (журба). 7. Хто короткою (стежка) ход..ть, той удома не **ночує**. 8. Із вовчою (вдача) не прикин..шся овечкою (*Нар. творчість*).

 341 **II** Зробіть фонетичний розбір виділених слів (див. с. 281).
«**Вчити себе самого — благородна справа**». Провідмінійте письмово в множині іменники *гора, пісня, круча*, використовуючи таблицю.

Група	Відмінок						
	називний	родовий	давально-ний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Тверда	-и	[ ]	-ам	Як у Н.в. або Р.в.	-ами	-ах	-и
М'яка	-і	[ ]	-ям		-ями	-ях	-і
Мішана	-і	[ ]	-ам		-ами	-ах	-і

ЗАУВАЖТЕ! У родовому відмінку множини більшість іменників першої відміни мають нульове закінчення: *парт, мрій, хащ*. Кілька слів набувають закінчення *-ей, -ів*: *мишей, саней, суддів*. У деяких іменниках в основу вставляються голосні — *сосон, сосен*. Можливі чергування [о], [е] з [і]: *дорога — доріг, береза — беріз*.

342

Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Іменники, що в дужках, поставте в родовому відмінку множини.

1. Є тисяча (дорога), мільйон вузьких (стежинка). 2. Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте (нива). Я воскрес, щоб із вам жити під шаленством весняних (злива). 3. Над тихим сном мого малого сина, над плетивом думок моїх і (мрія) пливла тривога, ніби всесвіт, сива, гойдаючись на гребенях (надія). 4. В дні травневі, мріями багаті, коли щастя хлюпає з (пісня), ми щороку зустрічаєм свято — Перемоги радісної день (З тв. В. Симоненка). 5. Серед купи (верба) та поміж очеретами розкинувся циганський виселок, де проживало кілька (сім'я) (М. Коцюбинський). 6. Троє (суддя) уже сиділо на лаві, а біля них схилився над паперами писар (Б. Грінченко).

Іменники другої відміни так само, як і першої, поділяються на три групи: **тверду, м'яку і мішану.**

До **твердої групи** належать іменники чоловічого роду з основою на твердий нешиплячий приголосний із нульовим закінченням та закінченням **-о** (*палац, кран, батько, Петро*) та іменники середнього роду із закінченням **-о** (*вікно, місто*).

До **м'якої групи** належать іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи (*учитель, край*) та іменники середнього роду із закінченнями **-е, -я** (*море, поле, завдання, збіжжя*).

До мішаної групи належать іменники чоловічого роду з кінцевим твердим шиплячим основи, що мають нульове закінчення (*сторож, слухач*), та іменники середнього роду із закінченням **-е** та основою на шиплячий приголосний (*плече, прізвище*).

ЗАУВАЖТЕ!

Іменники з основою на **-р** можуть належати до твердої, м'якої або мішаної групи.

ВАШ КОМЕНТАР

343

I «Вчити себе самого — благородна справа». Розгляньте таблицю «Поділ іменників II відміни з основою на -р на групи».

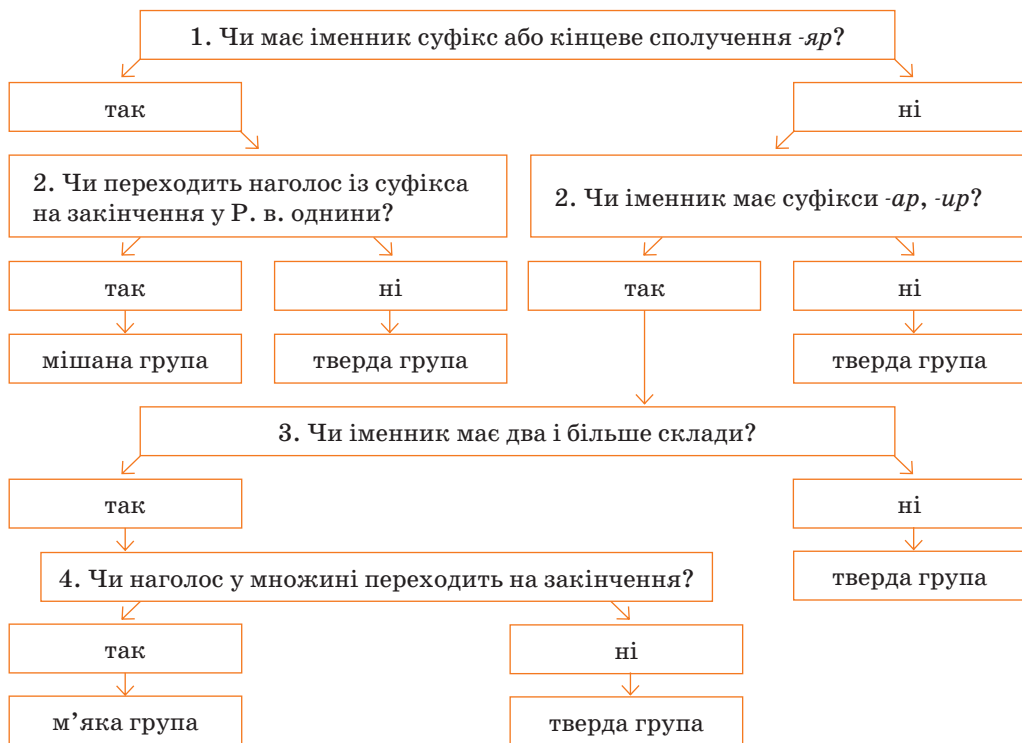
ПОДІЛ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ З ОСНОВОЮ НА -Р НА ГРУПИ

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Іменники на <i>-ер, -ір, -ор, -ур</i> (<i>майстер, папір, директор, абазур</i>); односкладові слова (<i>мир, дар, вир</i>); іменники з постійно наголошеними <i>-ар, -яр, -ур</i> (<i>гектар, футляр, бригадир</i>)	Іменники з наголошеними суфіксами <i>-ар, -ур</i> , якщо наголос у множині переходить на закінчення (<i>друкар — друкарі, проводир — проводирі</i>)	Іменники, які закінчуються на <i>-яр</i> і означають фах чи рід занять (<i>вугляр, школяр</i>)

слова *снігур, звір, комар, варвар, долар, панцир, хабар, пластир* (хоч у називному відмінку множини — *снігурі, звірі, комарі*); а також іменники *муляр, столяр, ювіляр, маляр*

слова з ненаголошеним суфіксом *-ар* (*лікар — лікарі*); а також іменники *Ігор, Яків, Єгер*

II Користуючись таблицею й алгоритмом, визначте групи іменників другої відміни з основою на *-р*.

Узвар, першодрукар, формуляр, бульвар, сир, тир, гончар, повістяр, ледар, панцир, шахтар, бригадир, вівтар, вир, календар, снігур, бджоляр, шифер, бульдозер, візир, різбяр.

344

«Вчити себе самого — благородна справа». Провідмініайте письмово в однині іменники *шлях, гай, ключ*, використовуючи таблицю.

Група	Відмінок						
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Тверда	[ ], -о	-а/-у	-ові,-у	[ ]/-а	-ом	-ові/-у/-і	-у/-е
М'яка	[ ]	-я/-ю	-еві, -ю	[ ]/-я	-ем (-єм)	-еві (-єві) /-у/-ю	-ю
Мішана	[ ]	-а/-у	-еві, -у	[ ]/-а	-ем	-еві/-у/-і	-у/-е

«Вчити себе самого — благородна справа». Провідмінійте письмово в однині іменники *село, сонце, насіння, селище*, використовуючи таблицю.

Група	Відмінок						
	називний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	орудний	місцевий	клич-ний
Тверда	-о	-а	-у	-о	-ом	-і/-у	-о
М'яка	-е, -я	-я	-ю	-е, -я	-ем, -ям	-і/-ю	-е, -я
Мішана	-е	-а	-у	-е	-ем	-і/-у	-е

У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення *-а (-я)* або *-у (-ю)*.

Закінчення **-а (-я)** мають іменники, що означають:

- назви істот, героїв літературних творів (*Віктора, лікаря, Мороза*);
- конкретні предмети, що мають форму однини і множини (*документа, портрета*);
- міри довжини, ваги, часу, числові та грошові назви (*метра, кілограма, тижня, серпня, вівторка, долара*);
- наукові терміни і поняття (*параграфа, відмінка, атома*), але: *складу, роду, виду*.

- населені пункти (*Києва, Львова*), але: *Кривого Рогу, Зеленого Гаю*;

- приміщення, будівлі (*млина, коридора*), але: *поверху, даху, залу*.

Закінчення **-у (-ю)** мають іменники, що означають:

- збірні назви (*лісу, очерету*), але: *ліска, горішника*;
- речовину, масу, матеріал (*воску, чаю, піску, граніту*), але: *хліба, вівса*;
- установи, організації, заклади (*інституту, заводу, комітету*);
- нечітко окреслені предмети (*космосу, простору*);
- явища природи (*граду, снігу, морозу*);
- почуття, ознаки, дії, стани (*гніву, польоту, вальсу, смутку*);
- усі географічні назви, крім назв населених пунктів (*Єгипту, Кавказу, Дунаю*), але з наголошеним закінченням *-а (-я)*: *Дністра, Дінця, Дніпра*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*: *села, моря*.

Хто швидше? Запишіть подані іменники у дві колонки:

- із закінченням *-а (-я)*;
- із закінченням *-у (-ю)*.

Ужгород, мармур, квітень, Омськ, ураган, Дунай, господар, ризик, Інгул, старт, Острог, синус, електрон, туризм, радіус, ювілей, Буг, циферблат, Арарат, гіпс, Афганістан, епітет, Тибет, ентузіазм.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних іменників складеться початок вислову Андрія Малишка: «... , тому глибини всякі перейти».

У поданих словосполученнях замініть прикметники іменниками в родовому відмінку однини й запишіть.

Зразок. *Клубний інвентар — інвентар клубу.*

Бетонна споруда, степова квітка, волейбольні змагання, музейні експонати, університетський товариш, лісовий аромат, вечірня прохолода, джмелине гудіння, гіпсова скульптура, кленове листя, дніпровська вода, київські студенти, соняшникова олія, паризькі краєвиди.

Розв'яжіть мовну задачу.

Учні склали речення зі словом *Рим*. Олесь записав у зошиті: «*На згадку про подорож лишилася листівка з краєвидом Рима*». Ірина склала таке речення «*Юнака цікавила історія Стародавнього Риму*». Чому учні вжили те саме слово з різними закінченнями?

ЗАУВАЖТЕ! Одним зі стилістичних засобів морфології є **форми кличного відмінка**, що широко вживаються в розмовному і художньому стилях. Науковому й діловому стилям цей відмінок не властивий, окрім звертань (*Шановна Маріє Петрівно! Вельмишановний пане директоре!*). У художньому стилі у формі кличного відмінка можуть уживатися іменники — назви неістот: *дубе, гаю, земле, зоре, діброво*. Наприклад: 1. *Як тебе не любити, Києва мій!* (Д. Луценко). 2. *Слово, чому ти не твердая криця?* (Леся Українка).

У кличному відмінку однини іменників другої відміни вживається закінчення **-у**:

- в іменниках чоловічого роду із суфіксами **-ик-**, **-ок-**, **-к-:** *хлопчику, синку*;
- у словах з основою на шиплячий приголосний: *товаришу, слухачу*;
- в іменниках *діду, тату, сину*.

Закінчення **-ю** вживаємо в іменниках з основою на м'який приголосний: *учителю, добродію*; **але:** *хлопче*.

Усі інші іменники чоловічого роду набувають закінчення **-е:** *брате, голубе, Степане*.

ВАШ КОМЕНТАР

349

«*Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність*». Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у кличному відмінку. Виділіть комами звертання.

1. Знай (швець) своє ремесло, а в кравецтво не пнишь (*Нар. творчість*). 2. Ой (Дніпро) (Дніпро) широкий та дужий! Багато ти (батько) у море носив козацької крові (*Т. Шевченко*). 3. Ким хочеш бути (син) у житті? (*М. Рильський*). 4. Тобою (край) мій живу у бурях, снах і наяву (*М. Стельмах*). 5. Ой ти (кіт, коточок)! Не ходи рано в саду, садочку (*Нар. творчість*). 6. Це ти мій (Київ) квітчастий (*М. Рильський*).

«Вчити себе самого — благородна справа». Письмово провідмініайте іменники *шлях, гай, знання, ключ* у множині, використовуючи таблицю.

Група	Відмінок						
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Тверда	-и, -а	-ів, [ ]	-ам	Як у Н.в. або Р.в.	-ами	-ах	-и, -а
М'яка	-і, -ї, -я	-ів, -їв, [ ]	-ям		-ями	-ях	-і, -ї, -я
Мішана	-і, -а	-ів, [ ]	-ам		-ами	-ах	-і, -а

У родовому відмінку множини закінчення *-ів (-їв)* мають іменники чоловічого роду (*заводів, берегів, плащів*) та деякі іменники середнього роду (*подвір'їв, морів, полів*).

Нульове закінчення можуть мати всі іменники середнього роду (*вікон, слів*) та іменники чоловічого роду на *-ин, -ан, -ян* (*росіян, киян, але: грузинів, осетинів*). Декілька іменників мають закінчення *-ей*: *очей, гостей, коней, плечей* (і *пліч*).

351

Хто швидше? Слова, що в дужках, поставте в родовому відмінку множини. Утворені словосполучення запишіть у дві колонки:

- ті, у яких іменники мають закінчення *-ів*;
- ті, у яких іменники мають нульове закінчення.

Дума про (козак), одяг (болгарин), поливання (дерево), острів (скарб), сміливість (киянин), кілограм (помідор), повідомлення (громадянин), прагнення до (знання), триста (грузин), вісім (кілограм), скарби (море), п'ятеро (харків'янин), вироби (ремісник).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... ведуть».

«Вчити себе самого — благородна справа». Провідмініайте в однині й множині іменники *ніч, доповідь*, використовуючи таблицю.

Число	Відмінок						
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Однина	[ ]	-і	-і	[ ]	-ю	-і	-е
Множина	-і	-ей	-ам, -ям	-і	-ами, -ями	-ах, -ях	-і

ЗАУВАЖТЕ!

У непрямих відмінках однини й у всіх відмінках множини в іменнику *мати* з'являється суфікс *-ер- (-ір-)*. У родовому і знахідному відмінках множини слово набуває закінчення *-ів* — *матерів*.

В **орудному відмінку однини** іменників третьої відміни перед закінченням **-ю**:

- після **р** та **б, п, в, м, ф** ставиться апостроф: *матір'ю, кров'ю, верф'ю*;

- відбувається подовження м'яких і пом'якшених приголосних, якщо вони опиняються між двома голосними: *сіллю, синню, подорожжю*;
- якщо основа закінчується збігом приголосних, то подовження не відбувається: *молодістю, Керчю, нехворощю*.

353

Хто швидше? Поставте іменники третьої відміни в орудному відмінку однини й запишіть у три колонки:

- з апострофом;
- із подовженням приголосних;
- без апострофа і подовження приголосних.

Потворність, верф, зустріч, повість, глазур, трель, кіновар, кваліть, широчінь, міць, кров, загадковість, продуктивність, грязь, Об.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться закінчення вислову Омара Хайяма: «Зле слово може стати ...».

354

«Вчити себе самого — благородна справа». Провідмінійте іменники *лоша, ім'я* в однині й множині, використовуючи таблицю.

Число	Відмінок						
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий	кличний
Однина	-а, -я	-и, -і	-і	-а, -я	-ам, -ям	-і	Як у Н.в.
Множина	-а	[ ]	-ам	-а, [ ]	-ами	-ах	

ЗАУВАЖТЕ!

Іменники четвертої відміни набувають суфіксів *-ат-, -ят-, -ен-* у родовому, давальному, місцевому відмінках однини та в усіх відмінках множини. Суфікс *-ен-* може з'являтися в орудному відмінку однини (*ім'ям — іменем*).

355

Доберіть до поданих слів іменники четвертої відміни, що означають малих за віком істот. Іменники четвертої відміни поставте в родовому, давальному, орудному відмінках однини.

Зразок. *Кішка — кошеня, кошеняти, кошеняті, кошеням.*

Гуска, горобець, кінь, корова, бобер, лев, курка, олень, верблюд, овечка, свиня.

ВАШ КОНСПЕКТ

Поділ іменників на відміни відбувається за належністю до певного роду, також до уваги беруться закінчення іменників у початковій формі (називному відмінку однини). Деякі іменники (*поні, ножиці, черговий*) перебувають поза відмінами. Залежно від того, до якої відміни належить іменник, він набуває певних закінчень при відмінюванні за сімома відмінками.

ПРИКМЕТНИК. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Від якої частини мови залежить граматична форма прикметника?

356

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Користуючись таблицею, розкажіть про прикметник як частину мови.

Прикметник — це самостійна змінна частина мови, яка виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Граматичні категорії

Прикметники змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками

Лексико-граматичні категорії

За значенням належать до однієї з трьох груп

Якісні	Відносні	Присвійні
Виражають ознаку, що може виявлятися більшою чи меншою мірою і відповідають на питання <i>який?</i> Наприклад: <i>чистий — чистіший;</i> <i>старанний — найстаранніший; вдалих — менш удалих</i>	Указують на відношення одного предмета до іншого і відповідають на питання <i>який?</i> Наприклад: <i>скляний посуд — посуд зі скла; весняні квіти — квіти весни; київські вулиці — вулиці Києва</i>	Указують на належність предмета людині чи тварині й відповідають на питання <i>чий?</i> Наприклад: <i>учителява книга — книга вчителя; бабусяні квіти — квіти бабусі</i>

357

Прочитайте поезію Дмитра Луценка. Випишіть словосполучення з прикметниками, визначте групу за значенням, рід, число і відмінок прикметників.

РЕЛІКВІЯ

Курли, курли... І радощі, й жалі
Дитячих років серце не забуло...
Курли, курли... Лунало десь в імлі,
І все село ту ніжну пісню чуло.
Не знав я ще про той шматок землі,
Де з пальмами тулилися сутуло,
Мов сироти, і наші журавлі,
Що там знайшли скупий притулок.

Олег Шупляк.
Над рідною землею

Пролопотіли крилами літа —
А десь журу почую журавлину —
І мріями, як птаха, миттю лину
Туди, де в'ється стежечка крута,
Де час притьмарив батькову хатину,
Що стала мов реліквія свята.

358

Розв'яжіть мовну задачу.

Учні наводили приклади словосполучень із присвійними прикметниками. Олена записала в зошиті: *Оленчин зошит, дівочий хоровод, бабусині окуляри*. Якої помилки припустилася дівчина?

ЗАУВАЖТЕ!

Прикметники залежно від контексту можуть переходити з однієї групи за значенням до іншої.

Якісні прикметники у складі усталених назв переходять у **відносні**: *легка ноша* — *легка атлетика* (назва виду спорту), *кисла слива* — *кисла реакція* (назва хімічного процесу).

Відносні й присвійні прикметники, ужиті в переносному значенні, переходять у **якісні**: *золоті руки* — *умілі, працюючі руки*; *солов'їний голос* — *приємний, мелодійний голос*.

Присвійні прикметники переходять у відносні, коли вказують на ознаку за різноманітними відношеннями між предметами: *лисячий комір* — *комір із лисиці*.

ВАШ КОМЕНТАР

359

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення в три колонки:

- із якісними прикметниками;
- із відносними прикметниками;
- із присвійними прикметниками.

Найкращі знання, шкіряне взуття, Оленчина усмішка, сестрин велосипед, камінне серце, штучні квіти, заяча сміливість, ластівчине крило, пшеничне зернятко, Андрієві оцінки, піщаний острів, шовкове волосся, солом'яна стріха, запашна ожина, бабусине печиво, струнка береза, кленове листя.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться пропущена частина у вислові Віталія Коротича: «Людина, не позначена любов'ю, ... для добра».

ЗАУВАЖТЕ!

Якісні прикметники, крім звичайної форми, мають **вищий і найвищий ступені порівняння**.

360

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Користуючись таблицею на с. 222, розкажіть про особливості творення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

Вищий ступінь порівняння		Найвищий ступінь порівняння
	Указує на те, що в одному предметі більше певної якості, ніж у другому	Указує на те, що певний предмет порівняно з усіма подібними має найбільше даної якості
Проста форма	Твориться від основи звичайного прикметника за допомогою суфіксів <i>-ш-</i> , <i>-іш-</i> : <i>тонкий</i> — <i>тонший</i> , <i>яскравий</i> — <i>яскравіший</i>	Твориться додаванням префікса <i>най-</i> до простої форми вищого ступеня порівняння: <i>тонший</i> — <i>найтонший</i> , <i>яскравіший</i> — <i>найяскравіший</i>
Складна форма	—	Утворюється за допомогою префіксів <i>що-</i> , <i>як-</i> , які додаються до простої форми найвищого ступеня: <i>найтонший</i> — <i>щонайтонший</i> , <i>найяскравіший</i> — <i>якнайяскравіший</i>
Складена форма	Твориться додаванням слів <i>більш</i> , <i>менш</i> до початкової форми прикметника: <i>більш тонкий</i> , <i>менш яскравий</i>	Твориться додаванням слів <i>найбільш</i> , <i>найменш</i> до початкової форми прикметника: <i>найбільш тонкий</i> , <i>найменш яскравий</i>

ЗАУВАЖТЕ!

Вищий ступінь порівняння кількох прикметників твориться **від інших основ**: *гарний*, *хороший* — *кращий*, *ліпший*; *поганий* — *гірший*; *великий* — *більший*; *малий* — *менший*.

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння кінцеві приголосні [г], [ж], [з] із суфіксом *-ш-* змінюються на [жч]: *дорогий* — *дорожчий*, *дужий* — *дужчий*, *вузький* — *вужчий*. Кінцевий звук основи [с] із суфіксом *-ш-* чергується із [шч] (на письмі *щ*): *високий* — *вищий*.

361

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Доберіть антоніми до поданих слів. Утворіть від них прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Зразок. *Далекий* — *близький*, *ближчий*, *найближчий*.

Сумний, *вузький*, *гарячий*, *темний*, *гарний*, *дешевий*, *важкий*, *милий*, *повільний*.

362

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прикметників вищий ступінь порівняння. Позначте суфікси, поясніть їхній правопис.

1. Правда (дорога) від золота й срібла. 2. Інша рада ще (погана), ніж зрада. 3. Коли маєш язик (довгий), як треба, люди втнуть, а коли (короткий), вони ж і натягнуть. 4. Син від батька (розумний) — радість, а брат від брата (мудрий) — заздрість. 5. Сон людині (солодкий) від меду, (милий) від друзів. 6. Де земля (чорна), там хліб (білий). 7. Соловейко (малий) від ворони, та пісні його (гарні).

I Відредагуйте і запишіть речення.

1. Старий дуб вищий клена.
2. Тільки виважене рішення буде найбільш вдалішим.
3. Колібрі — самий менший птах на планеті.
4. Цього разу я ретельно готувався, і моя доповідь була більш цікавішою.
5. Ця тема найважливіша для вивчення.
6. Якнайскладну проблему завжди можна розв'язати (*З учнівських творів*).

II Дослідіть, чи правильно утворюють ступені порівняння прикметників ваші однолітки, спілкуючись у соціальних мережах. Прокоментуйте можливі неточності й помилки.

За особливостями відмінювання прикметники поділяються на дві групи — **тверду** і **м'яку**.

До **твердої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний: *товаришева, старий, Миколин*.

До **м'якої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний [н'] або [й]: *синій* — [с і́ н' і́й], *кивоший* — [к р и' в о ш і́й і́й].

За окремим зразком відмінюються прикметники на **-лиций**: *блідолиций*.

ВАШ КОМЕНТАР

I «Вчити себе самого — благородна справа». Складіть словосполучення «іменник + прикметник» і провідмініайте прикметники *чистий, чиста, чисте*, використовуючи таблицю.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТВЕРДОЇ ГРУПИ В ОДНИНІ

Рід	Відмінок					
	називний	родовий	давально-ний	знахідний	орудний	місцевий
Чоловічий	-ий	-ого	-ому	Як у Н. в. або Р. в.	-им	-ому, -ім
Середній	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому, -ім
Жіночий	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій

II Зробіть висновок, як відмінюються іменники чоловічого і жіночого роду.

«Вчити себе самого — благородна справа». Складіть словосполучення «іменник + прикметник» і провідмініайте прикметники *синій, синє, синя*, використовуючи таблицю на с. 224.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ М'ЯКОЇ ГРУПИ В ОДНИНІ

Рід	Відмінок					
	називний	родовий	даваль- ний	знахідний	орудний	місцевий
Чоловічий	-ій	...ь[ого]	...ь[ому]	Як у Н. в. або Р. в.	-ім	...ь[ому]
Середній	-є	...ь[ого]	...ь[ому]	-є	-ім	...ь[ому]
Жіночий	-я	...ь[ої]	-ій	-ю	...ь[ою]	-ій

I «Вчити себе самого — благородна справа». Складіть словосполучення «іменник + прикметник» і провідмінійте прикметники *білолиций, білолице, білолиця*, використовуючи таблицю.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ НА *-ЛИЦЬ* В ОДНИНІ

Рід	Відмінок					
	називний	родовий	даваль- ний	знахідний	орудний	місцевий
Чоловічий	-ий	...ь[ого]	...ь[ому]	Як у Н. в. або Р. в.	-им	...ь[ому]
Середній	-е	...ь[ого]	...ь[ому]	-е	-им	...ь[ому]
Жіночий	-я	...ь[ої]	-ій	-ю	...ь[ою]	-ій

II Дослідіть, у яких формах (відмінку, роді) прикметники з основою на *-лиций* своїми закінченнями подібні до прикметників твердої групи, а в яких — до м'якої.

Складіть словосполучення «іменник + прикметник» і письмово провідмінійте прикметники *щирі, сині, білолиці*, використовуючи таблицю.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У МНОЖИНІ

Група	Відмінок					
	називний	родовий	давальний	знахідний	орудний	місцевий
тверда	-і	-их	-им	Як у Н. в. або Р. в.	-ими	-их
м'яка	-і	-іх	-ім		-іми	-іх
на <i>-лиций</i>	-і	-их	-им		-ими	-их

368 *Хто швидше?* Запишіть словосполучення з прикметниками у дві колонки:
 • з буквою *и* в закінченнях;   • з буквою *і* в закінченнях.

Щир...х вітань, у легк...м платті, на тих...й алеї, зручн...м взуттям,
далек...й острів, щир...й людині, на висок...х деревах, у солом'ян...й
стрісі, зі смуглолиц...м трактористом, кращ...х оцінок, у голосн...м
т्योंканні, гаряч...й іскрі, тяжк...м тягарем, улюблен...й ляльці.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників складеться закінчення вислову Максима Рильського: «Що краще є від простих слів, коли вони ...».

369

Спишіть текст, ставлячи подані в дужках прикметники в потрібному відмінку. Зробіть морфологічний розбір виділених прикметників (див. с. 281).

Море, як (синій) птаха, занурило голову в (блакитний) тумани. (Білий) хмари повзли по крайнебі й купали свої тіні в (синій) морі. Раптом загорілося воно, замиготіло зірками, як небо (тихий) ночі. Місяць заздрить його (бездоганний) блакиті. Тріпочуть у (безкрай) морі вітрила човників, як крила голубів у небі.

Острів серед моря як хмара на (синій) небі. Здається, вічно пливе самотній острів у (морський) просторах, і хлюпає море в його боки. Тільки місяць уночі збудує свій міст, з'єднавши острів із якимсь (далекій) та (невідомий) краєм (За М. Коцюбинським).

Прикметники в українській мові можуть мати **повну і коротку форми**.

Повна форма буває **стягнена і нестягнена**. Прикметники повної стягненої форми в називному відмінку мають закінчення *-ий, -ій* (у чоловічому роді), *-а, -я* (у жіночому роді), *-е, -є* (у середньому роді), а в називному відмінку множини — *-і*: *великий, велика, велике, великі*.

У **повній нестягненій формі** прикметники відповідно мають закінчення *-ая, -яя* (у жіночому роді), *-еє, -єє* (у середньому роді), *-ії* (у множині): *великая, великеє, великії*.

Коротку форму можуть мати лише деякі якісні прикметники: *годен, дрібен, зелен, ладен*.

Прикметники в повній нестягненій та короткій формах найчастіше вживаються в усній народній творчості, поезії.

ВАШ КОМЕНТАР

370

Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть повні нестягнені форми прикметників прямою лінією, повні стягнені — хвилястою, а короткі — пунктирною. Визначте відмінки прикметників.

1. Чорна хмара наступає дрібен дощик покрапає.
2. Зеленеє жито зелене хорошії гості у мене. Зеленеє жито женці жнуть хорошії гості до мене йдуть
3. Чорнії брови карії очі темні як нічка ясні як день.
4. Ой не піде дрібен дощик без тучі без грому.
5. Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною і солов'їний тихий свист гуляє над долиною (А. Малишко).
6. Виплива на сині ріки ясен вечір іздала і до ніг йому гвоздики клонить пристрасно земля (М. Рильський).

Складні прикметники можуть писатися разом і через дефіс.

Разом пишуться складні прикметники, які утворені:

- від складних іменників, що пишуться разом: *лісостеповий, хліборобський*;
- від словосполучень: *кароокий — карі очі, народнопоетичний — народна поезія*;
- від сполучення прислівника з прикметником: *високоавторитетний, низькорослий*;
- у кількох прикметників — неоднорідних означень, що вважаються термінами: *новогрецька мова, складносурядне речення*.

Через дефіс пишуться складні прикметники:

- утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *віце-президентський, соціал-демократичний*;
- між частинами яких можна вставити сполучник *і*: *українсько-білоруський, мовно-літературний*;
- ті, що означають відтінки кольору або смаку, поєднання кольорів: *блідо-рожевий, ясно-зелений, кисло-солодкий, але: жовтогарячий, червоногарячий*;
- ті, що означають назви проміжних сторін світу: *північно-західний, південно-східний*.

371

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому прикметники *всесвітньо-відомий, білосніжний, південно-американський* пишуться разом, а прикметники *всесвітньо-історичний, сніжно-білий, південно-західний* — через дефіс?

372

Хто швидше? Запишіть складні прикметники у дві колонки:

- ті, що пишуться разом;
- ті, що пишуться через дефіс.

Неправо/мірний, плямисто/сірий, лікувально/оздоровчий, круто/рогий, лісо/парковий, піщано/глинистий, громадсько/політичний, хитро/мудрий, липово/акацієвий, східно/слов'янський, сіро/коричневий, кисло/молочний, біло/сніжний, блакитно/жовтий, сто/метровий, північно/східний, жовто/гарячий, праце/здатний, садово/парковий, сливово/яблучний.

373

I Прочитайте текст. Поміркуйте про особливості вживання складних прикметників у науковому стилі. Спишіть висловлювання, розкриваючи дужки.

Черешня, як і груша, порода тепло/любна і мало/зимо/стійка. Тому вона культивується головним чином у південних районах.

Сорт Красуня Києва виведений в Українському науково/дослідному інституті садівництва. Дерева сильно/рослі, відносно зимостійкі, урожайні, плодо/носити починають на шостий-сьомий рік.

Плоди середні або вище/середні (5,3—6,6 г), округлі, світло/жовті з ніжно/рожевим рум'янцем. М'якоть біла, напів/хрящова, соковита, солодка, з гостро/кислуватим присмаком. Дозрівання в умовах Києва у другій декаді червня (3 довідника).

II «Уява охоплює весь світ». Напишіть есе «Дарує літо нам сузір'я вишень». Уживайте складні прикметники.

ВАШ КОНСПЕКТ

Рід, число й відмінок прикметника залежить від іменника, до якого прикметник відноситься. За значенням прикметники поділяються на якісні, відносні й присвійні. Проте при вживанні прикметника разом з іменником в непрямому значенні прикметники можуть переходити з однієї групи за значенням до іншої. Деякі ознаки, виражені прикметниками, можуть виявлятися більшою чи меншою мірою. Від таких прикметників утворюються форми ступенів порівняння (вищого й найвищого). Відмінкові закінчення прикметників залежать від того, до твердої чи м'якої групи належить прикметник. Прикметники на *-лиций* мають особливості відмінювання.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ. БЕСІДА ЯК ФОРМА СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

374

I Розгляньте таблицю «Розмовний стиль мовлення».

РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ

Головна функція	Спілкування, обмін думками в невимушеній обстановці
Сфера вживання	Побут людей, щоденні бесіди в сім'ї, на роботі
Основні види висловлювань	Бесіди (діалоги), записки, листи близьких людей
Загальні ознаки	Невимушеність, жвавість, вільність у виборі слів і виразів; оцінний характер мовлення
Лексичні ознаки	Розмовні слова і фразеологізми, емоційно-оцінна лексика
Граматичні ознаки	Уживання модальних часток, вигуків; використання на-самперед простих речень (різних за метою висловлювання), неповних речень, окличних речень, звертань, вставних слів

II Прочитайте текст, доведіть, що він є зразком розмовного стилю мовлення.

Збираючись у гості, жінка каже чоловікові:

— Дивись мені, Панасе, якщо почнеш брехати, то я заберу ключі й піду додому!

У гостях чоловік довго не встрявав у розмову, але нарешті не втерпів:

— Недавно я був у лісі. І знаєте, кого зустрів? Лисицю. Лисиця як лисиця, але ж хвіст у неї здоровенний — метрів із п'ятнадцять завдовжки!

— Панасе, — промовила дружина, — дай ключі!

— Ну, п'ятнадцять не п'ятнадцять, а метрів десять було, — вкоротив хвоста чоловік.

— Панасе, дай мені ключі, — повторила дружина.

— Може, і не десять, а метрів із сім таки було, — зменшив ще чоловік.

— Панасе, дай ключі!

— Ти що ж, бісова бабо, хочеш, щоб лисиця зовсім без хвоста лишилася?! (*Нар. творчість*).

ЗАУВАЖТЕ!

Розмовний стиль, як один із найдавніших стилів, відіграє велику роль у формуванні мовленнєвих навичок. Мовлення людини, особливо побутове, часто зазнає шкідливих впливів жаргонного, діалектичного мовлення або іншої мови. Поширеним є користування сумішшю двох мов, так званим суржи́ком. Тому культура мовлення багато в чому залежить від опанування особливостями розмовного стилю та розуміння його функції в мові.

375

Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про види діалогів.

Бесіда (діалог) — основна форма висловлювань розмовного стилю	
Діалог — встановлення контакту	Досягненню мети спілкування між співрозмовниками сприяє встановлення між ними контакту. Саме з метою встановлення контакту використовують формули мовного етикету, закріплені в суспільстві за певними умовами спілкування
Діалог — обмін повідомленнями	Найчастіше репліки діалогу будують за принципом «запитання — відповідь». Питальне слово репліки-запитання зумовлює зміст репліки-відповіді
Діалог дискусійного характеру	Поширені репліки близькі до монологів. Кожен із співрозмовників витлумачує власну позицію, наводить на підтвердження або спростування висловлених у розмові думок
Емоційно-оцінний діалог	Репліки, в яких висловлюють схвалення, осуд, захоплення, неприйняття, співчуття, жаль, упевнення, сумнів

Бесіда (діалог) — основна форма висловлювань розмовного стилю

Діалог-
волевиявлення

Метою спілкування є спонукання співрозмовника до дії. У репліці-відповіді може бути висловлена згода чи незгода виконати наказ, пропозицію, прохання

376

Складіть і проговоріть діалоги відповідно до ситуацій.

- Ви через 10 років після закінчення школи зустрілися з класним керівником.
- Ви з другом (подругою) обмінюєтеся враженнями після перегляду художнього фільму.

§ 44

ЧИСЛІВНИК. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ. УЖИВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Що, на вашу думку, є найскладнішим під час вивчення числівників?

377

Хто швидше? Запишіть словосполучення у дві колонки:

- ті, у яких є іменники, прикметники або дієслова з числовим значенням;
- ті, у яких є числівники.

Друга осінь, трійця охоронців, двоє слів, трійка коней, подвійний клопіт, двісті робітників, сотня козаків, вісімдесятирічна вдова, вісімдесят квадратів, десяток снігурів, стометрова дистанція, сотий човен, п'ята смерека, п'ятірка сміливців.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв других записаних слів складеться початок прислів'я: «... серця не запалиш».

Числівник — самостійна змінна частина мови, що означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*

Числівники виступають як стилістично нейтральні слова, хоча найчастіше використовуються в науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилях.

За значенням і морфологічними ознаками числівники поділяють на **кількісні й порядкові**.

Кількісні числівники поділяються на такі розряди за значенням:

- **власне кількісні**, що означають цілі числа: *два, дев'ятсот*;
- **дробові**, які називають частини предмета: *дві треті, нуль цілих і п'ять тисячних*;

- **збірні**, що позначають певну кількість предметів чи осіб як одне ціле: *трое, дванадцятєро*;
- **неозначено-кількісні**, які називають приблизну кількість предметів: *мало, кільканадцять*.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий?* Наприклад: *дев'ятий, сто дев'яносто сьомий*.

ВАШ КОМЕНТАР

- 378** «*Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити*». Користуючись таблицею, розкажіть про розряди числівників за будовою.

ЧИСЛІВНИКИ

Прості	Складні	Складені
Складаються з одного слова, яке має один корінь: <i>один, п'ятий</i>	Складаються зі слів, що мають два корені: <i>дванадцять, п'ятдесят, дев'ятсот</i>	Складаються з кількох слів: <i>п'ятдесят три, чотириста, дев'яносто два</i>

- 379** **I** «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте фразеологічні звороти, до складу яких входять числівники. Поясніть значення фразеологізмів, визначте розряди числівників за значенням та будовою.

Із третіх рук, до сьомих віників пам'ятати, за сімома замками, обоє рябєє, наговорити сім мішків гречаної вовни, восьме чудо світу, як дві краплі води, грати першу скрипку, сім п'ятниць на тиждень, продати за тридцять срібняків, в обидва вуха нашіптувати, добиратися одинадцятим номером, сьома вода на киселі, п'яте колесо до воза.

- II** Доберіть інші фразеологізми, до складу яких входять числівники. Розтлумачте їхнє значення. Обміняйтеся своїми «знахідками» з однокласниками (однокласницями).

В українській мові при числівниках **два, три, чотири** в називному відмінку іменники **чоловічого роду** вживаються у формі **називного відмінка множини** (*три олівці, чотири уроки*), а іменники **жіночого і середнього роду** — у формі **родового відмінка однини** (*дві книжки, три озера*).

Числівники **від п'яти і далі** в називному відмінку вимагають від іменників **родового відмінка множини** (*сім олівців, п'ять книжок, дев'ять вікон*).

Після **дробових числівників** іменники стоять у **родовому відмінку однини**: *дві треті склянки, п'ять цілих і чотири десяті відсотка, півтора кілограма*. Але: *два з половиною дні, сім з половиною років*.

Зі **збірними числівниками** поєднуються:

- іменники чоловічого роду, що означають назви істот: *двоє товаришів, семеро львів'ян*;
- іменники середнього роду: *двоє відер, семеро козенят*;
- іменники, що вживаються тільки в множині: *двоє саней, троє дверей*.

Збірні числівники в називному відмінку вимагають від іменників **родового відмінка множини**.

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. Наговорив міх, торбу й три (оберемок).
2. Тисячу (раз) пожалкуеш, що сказав, і раз, що змовчав.
3. Краще з розумним два (раз) згубити, як із дурним один раз знайти.
4. Ліпше десять (приятель), ніж один ворог.
5. Велика господиня: три (город) — одна диня.
6. Два (півень) і дві (господиня) не помиряться ні завтра, ні нині.
7. Жито два (тиждень) зеленіє, два (тиждень) колоситься, два (тиждень) відцвітає, два (тиждень) наливається (*Нар. творчість*).

381

Хто швидше? Розкриваючи дужки, запишіть словосполучення у дві колонки:

- ті, у яких іменники мають закінчення *-и, -і*;
- ті, у яких іменники мають закінчення *-а, -я*.

Три (робітник), півтора (зошит), чотири (острів), півтора (зміна), півтора (день), три (мішок), три (рядно), два (училище), два (огірок), півтора (грам), три (озеро), два з половиною (вагон), два (абрикос), півтора (місяць).

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників складеться початок вислову Олександра Олеся: «... — ліки від смутку й нудьги».

382

Хто швидше? Запишіть іменники у дві колонки:

- ті, що можна вжити зі збірними числівниками;
- ті, що зі збірними прислівниками не вживаються.

Різьбяр, сани, кімната, прадід, кредит, конкурс, кошик, наймит, префікс, кобзар, співак, загадка, пропозиція, селянин, альпініст, поверх, лоша, словник, двері, граблі, пір'інка, свисток.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться прислів'я.

Числівник **один** становить особливий тип відмінювання. Він змінюється за родами, числами й відмінками так, як прикметники твердої групи.

Числівники **два, дві, обидва, обидві, три, чотири**, відмінюються як прикметники твердої групи.

Числівники від **п'яти** до **вісімдесяти** змінюються за окремим зразком. Слід пам'ятати, що в числівниках — назвах десятків змінюється лише друга частина.

Н. п'ять, сімдесят

Р. п'яти (п'ятьох), сімдесяти (сімдесятьох)

Д. п'яти (п'ятьом), сімдесяти (сімдесятьом)

Зн. п'ять (п'ятьох), сімдесят (сімдесятьох)

Ор. п'ятьма, (п'ятьома), сімдесятьма (сімдесятьома)

М. (на) п'яти (п'ятьох), (на) сімдесяти (сімдесятьох)

Числівники **сорок, дев'яносто, сто** в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення **-а** (сорока, дев'яноста, ста).

У **складних числівниках** на позначення сотень відмінюються обидві частини:

Н. двісті, п'ятсот

Р. двохсот, п'ятисот

Д. двомстам, п'ятистам (п'ятьомстам)

Зн. двісті (двохсот), п'ятсот (п'ятисот)

Ор. двомастами, п'ятьмастами (п'ятьомастами)

М. (на) двохстах, на п'ятистах (п'ятьохстах)

Числівники **тисяча, мільйон, мільярд** відмінюються як іменники (тисяча — як іменник мішаної групи першої відміни; мільйон, мільярд — як іменники твердої групи другої відміни).

У **складених кількісних числівниках** відмінюються всі складові частини за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників: *тисяча шістсот тридцять два, тисячі шестисот тридцяти (тридцятьох) двох* т. д.

У **дробових числівниках** чисельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: *три сьомі — трьох сьомих, трьом сьомим* і т. д.

Числівники **півтора, півтора, півтора**ста не відмінюються.

Порядкові числівники змінюються за зразком прикметників твердої групи, а числівник **третій** — за зразком прикметників м'якої групи.

Складні порядкові числівники, що закінчуються на **-тисячний, -мільйонний, -мільярдний**, пишуться як одне слово: *п'ятитисячний, чотирьохмільярдний, двадцятип'ятимільйонний*.

У **складених порядкових числівниках** відмінюються тільки останнє слово: *дві тисячі одинадцятий, дві тисячі одинадцятого, дві тисячі одинадцятому* і т. д.

ВАШ КОМЕНТАР

383

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Поставте подані словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках і запишіть. Позначте закінчення числівників.

Двісті п'ятдесят сім кілометрів, сто сорок дев'ять пасажирів, тисяча дев'ятсот років, шістсот сімдесят три автомобілі, двісті вісімнадцять підручників, триста дев'яносто п'ять гривень.

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть подані арифметичні дії словами.

Зразок. $417 + 287$. До чотирьохсот сімнадцяти додати двісті вісімдесят сім. Знайти суму чотирьохсот сімнадцяти і двохсот вісімдесяти семи.

$398 + 516$; $634 + 238$; $987 + 199$; $513 - 408$; $964 - 371$; $516 \cdot 12$; $936 : 112$.

Спишіть тексти, замінюючи цифри й скорочення словами.

1. Чорне море — внутрішнє море басейну Атлантичного океану, що омиває береги 6 країн: України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії, Румунії. Його площа вимірюється 423 000 квадратними кілометрами (це дорівнює приблизно 70% території України). У середньому воно не глибше 2 000 метрів. Найбільша його глибина сягає 2 245 метрів. Температура води в Чорному морі влітку коливається від 25 до 28 градусів Цельсія. В одному літрі його води міститься до 15–18 грамів солей (З довідника).

2. На думку вчених, Земля існує близько 5 млрд. років. Площа її поверхні дорівнює 510 млн. 083 тис. квадратних кілометрів, причому суша займає 149 млн. квадратних кілометрів, тобто трохи більше 29 відсотків.

Гора Джомолунгма, найвища гора суходолу, сягає 8 848 метрів. Найбільша глибина в океані вимірюється 11022 метрами (З довідника).

ВАШ КОНСПЕКТ

При вивченні числівника як частини мови найбільше труднощів викликає відмінювання різних груп числівників (за значенням і будовою). Тобто потрібно навчитися вживати правильні відмінкові форми числівників. Крім того, важливо пам'ятати про особливості вживання числівників на позначення часу й дат; уживання числівників, різних за значенням, з іменниками.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЧИСЛІВНИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСУ

386

1 Прочитайте текст на с. 234. Визначте тему й основну думку висловлювання. До якого стилю мовлення належить текст?

ВИЗНАЧЕННЯ В ЧАСІ

Кому з вас, добродію, не доводилося відповідати на запитання знайомих і незнайомих людей, які потребували визначення в часі? Ось і мене перестрів нині на вулиці один школярик і чемно, проте не зовсім грамотно запитав:

— Скажіть, будь ласка, який час?

— Десять хвилин на одинадцятую, — відповів я.

Хоча на сформульоване таким чином запитання відповідь напрошується лише абстрактна, щось подібне до «добрий час» чи «поганий».

Нерідко й відповідаємо на такі запитання неправильно. Можемо сказати: «Зараз дві години», а потрібно: «Зараз друга година».

Слід пам'ятати, що години позначаються порядковими числівниками, а хвилини — кількісними: «Двадцятьа година десять хвилин». Допомагають оформити часові відношення прийменники **до, за, по, на**: *за п'ятнадцять сьома, п'ятнадцять до сьомої, п'ять по шостій, п'ять на сьому*. Половина години передається однаково прийменниками **на й до** з відповідними числівниками: *пів на шосту, пів до шостої*.

Кожна людина (не лише письменник, журналіст, лектор, учитель-мовник, хоч вони — насамперед) повинна засвідчувати високий рівень мовної культури (За А. Бортняком).

II Запишіть словами позначення часу, який буде через 1 годину 15 хвилин, 5 годин 30 хвилин, 4 години 45 хвилин, якщо на годиннику 13:30. Визначений час зафіксуйте різними способами, наприклад: *дванадцятьа година п'ятнадцять хвилин; п'ятнадцять хвилин по дванадцятій годині; п'ятнадцять хвилин на першу годину*.

III Складіть і розіграйте діалог, учасники якого домовляються про зустріч у певний час, причому два запропонованих варіанти часу не влаштовують співрозмовників.

§ 45 ЗАЙМЕННИК. ЗАЙМЕННИКИ І КОНТЕКСТ

Яку роль у мовленні відіграє займенник?

Займенник — самостійна змінна частина мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість предметів, але не називає їх. Займенники, що вказують на особу, предмет і кількість, змінюються тільки за відмінками. Займенники, що вказують на ознаку, змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками.

За значенням займенники поділяються на 9 розрядів:

Особові: я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони.

Зворотний: себе.

Питальні: хто? що? який? чий? котрий? скільки?

Відносні: хто, що, який, чий, котрий, скільки.

Неозначені: будь-хто, хто-небудь, абихто, хтось, казна-який, бозна-чий.

Заперечні: ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий.

Присвійні: мій, твій, наш, ваш, їхній, свій.

Означальні: весь, всякий, кожний, самий, інший.

Вказівні: той, цей, такий, стільки.

Особові займенники вказують на особу чи осіб. Займенники першої особи (я, ми) вказують на мовця — того, хто говорить; другої особи (ти, ви) — на співрозмовника — того, до кого звертаються; третьої особи (він, вона, воно, вони) — на стороннього — того, хто не бере участі в розмові.

Усі особові займенники змінюються за відмінками і числами, а займенники третьої особи — ще й за родами (в однині).

ВАШ КОМЕНТАР

387

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблиці, розкажіть про особливості відмінювання особових займенників.

ОДНИНА

Відмінок	Особа			
	1-ша	2-га	3-тя	
Н.	я	ти	він, воно	вона
Р.	мене	тебе	його, (у) нього	її, (у) неї
Д.	мені	тобі	йому	їй
Зн.	мене	тебе	його, (на) нього	її, (на) неї
Ор.	мною	тобою	ним	нею
М.	(на) мені	(на) тобі	(на) ньому	(на) ній

МНОЖИНА

Відмінок	Особа			
	1-ша	2-га	3-тя	
Н.	ми	ви	вони	вона
Р.	нас	вас	їх, (у) них	її, (у) неї
Д.	нам	вам	їм	їй
Зн.	нас	вас	їх	її, (на) неї
Ор.	нами	вами	ними	нею
М.	(на) нас	(на) вас	(на) них	(на) ній

ЗАУВАЖТЕ!

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному.

У непрямих відмінках до займенників третьої особи після прийменника додається *н-*, а в орудному відмінку *н-* наявне й у займенників без прийменників: *запитати в нього, подивитися на нього, пишатися ним*.

Подібний до особових займенників зворотний займенник *себе*, що вказує на відношення до діючої особи. Він змінюється тільки за відмінками, але не має форми називного відмінка.

388

Складіть і запишіть речення із займенником *ми* в таких значеннях: а) «я з кимось»; б) одностудії; в) «авторське ми»; та із займенником *ви* у таких значеннях: а) «ти з ким-небудь»; б) пошання множина.

Питальні займенники *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* вживаються для вираження запитань про особу, предмет, ознаку і слугують для утворення питальних речень. Наприклад: *Хто в силі нашу дружбу розколоти?* (П. Тичина).

Відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* вживаються для зв'язку частин складнопідрядного речення і завжди виступають членами речення. Наприклад: *Той, хто інших зневажає, і сам не заслуговує на повагу* (Нар. творчість).

389

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються питальні й відносні займенники.

Н.	хто	що	чий	чиє	чия	чиї	скільки
Р.	кого	чого	чийого		чией	чиїх	скількиох
Д.	кому	чому	чийому, чиєму		чийій	чиїм	скількиом
Зн.	кого	що	Як Н. або Р.	чиє	чию	Як Н. або Р.	скількиох
Ор.	ким	чим	чиїм		чиєю	чиїми	скількиома
М.	(на) кому, кім	(на) чому, чім	(на) чиєму, чийому, чиїм		(на) чийій	(на) чиїх	(на) скількиох

ЗАУВАЖТЕ!

Подібно до питальних займенників відмінюються заперечні й неозначені займенники.

Заперечні займенники вказують на відсутність особи чи предмета, їхніх ознак чи кількості. Вони творяться за допомогою префікса **ні-**, що додається до питальних займенників: *ніхто, ніщо, ніякий, нікотрий, нічий, ніскільки*.

Заперечні займенники з префіксами **ні-**, **ані-** пишуться **разом**: *ніхто, нічий, ніякого, анічогісінько*.

Якщо **ні** і займенник розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться **окремо**: *ні з ким, ні в чий, ні до яких*.

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ми не забули (ні)чого, але багато чого навчилися. 2. Тоді ми майже ні (про)що не встигли поговорити, бо лютий вітер, шугаючи в скелях, розносив слова. 3. Дівчина, здається, ні (до)кого не мала інтересу, ні (в)які розмови вона не втручалася (З тв. О. Гончара). 4. У нашій раї на землі (ні)чого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. 5. Ще треті півні не співали, (ні)хто ніде не гомонів. 6. Маю серце широкее — ні (з)ким поділити (З тв. Т. Шевченка). 7. Поволі обернувся і вже, не дивлячись ні (на)кого, не наказав, а ніби порадив: «(Ні)чого, сину! Кріпись, козаче!» (І. Цюпа).

Неозначені займенники вказують на невідомі, неозначені предмети, їхні ознаки, кількість. Вони творяться від питальних займенників за допомогою префіксів **де-, аби-, будь-, бозна-, казна-, хтозна-** та суфіксів **-небудь, -сь**: *дехто, абихто, будь-хто, бозна-хто, казна-хто, хтозна-що, хто-небудь, хтось*.

Неозначені займенники із префіксами **де-, аби-** та суфіксом **-ся (-сь)** пишуться разом: *деякий, абихто, якийсь*.

Через дефіс пишуться займенники із префіксами **будь-, казна-, хтозна-, бозна-** та суфіксом **-небудь**: *будь-який, казна-що, хтозна-чим, бозна-що, що-небудь*.

Якщо займенник і префікс або суфікс розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться **окремо**: *де в чому, аби з чим, будь у чому, казна про що*.

ВАШ КОМЕНТАР

391

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із займенниками в три колонки:

- ті, що пишуться разом;
- ті, що пишуться через дефіс;
- ті, що пишуться окремо.

(Де)що привіз, (бозна)який тин, де(про)що запитав, бозна(в)чому впевнені, що(небудь) скаже, не(аби)яка допомога, казна(про)який тягар, будь(які) сценарії, хтозна(на)який перон, (казна)що написано, який(сь) дивак, ні(в)чому не винні, який(небудь) привід, де (яке) слово, ні(який) гомін, (хтозна)що зробили, казна(для)чого приніс, хтозна(в)який політ, (бозна)чий стогін, ні(з)чим залишилась, (ані)чиїх звичаїв.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову Михайла Коцюбинського: «Дружба має різні вияви, але ...».

392

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Кожен, кому доводилося зробити добре іншому, повинен, мені здається, пережити радість яку(сь) особливу, яку ні(з)якою іншою й порівняти не можна (*О. Гончар*). 2. Цей дріт приносить телеграми хто(зна)якої даліни (*М. Рильський*). 3. Він живий, він рухливий, цей сніг, він пересипається безліччю хто(зна)яких вогників, наче всі зорі неба впали на нього та й розсипалися на дрібні скалки (*А. Дімаров*). 4. По морю марево голубе, а кораблі крізь марево — сліпучо-білі від сонця, фантастично красиві, мов каравели які (небудь) (*О. Гончар*). 5. Краще мовчати, ніж (аби)що казати (*Нар. творчість*). 6. Мірошник мав хороший млин, в хазяйстві не(аби)що він (*Л. Глібов*).

Присвійні займенники вказують на належність якогось предмета певній особі.

Вказівні займенники вживаються для виділення якогось одного предмета у ряду інших.

393

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у дві колонки:

- зі вставленою буквою *и*;
- зі вставленою буквою *і*.

Інш..х запитань, як..х айстр, о так..й порі, наш..ми вміннями, їхн..ми обов'язками, інш.. майстри, так..х озер, ваш.. обличчя, наш..валізи, з ваш..х висновків, з так..ми колючками, в інш..й коробці, у кожн..й аптеці, з ц..ми артистами.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... , а заець кобилу з'їв».

Неозначені займенники з префіксами **де-**, **будь-** і суфіксами **-небудь**, **-сь** вживаються в усіх стилях сучасної української мови, а з префіксами **аби-**, **казна-**, **хтозна-**, **бозна-** мають яскраво виражене емоційне забарвлення і вживаються переважно в розмовному й художньому мовленні.

Наприклад: 1. *Казна-що верзе, аби в роті не пересохло.* 2. *Абищо зробили, ще й себе похвалили* (*Нар. творчість*).

Для української мови характерні здрібніло-пестливі форми займенників із суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-**, що мають виразне експресивне забарвлення. Наприклад: 1. *Залишилася я сама-самісінька, ні з ким і словом перекинутися* (*Марко Вовчок*). 2. *І хата, і будинки всенькі обшиті наново були* (*С. Руданський*).

Відредагуйте речення і запишіть.

1. Молодь — це майбутнє країни, на них народ покладає великі надії. 2. Я купила мені величезну коробку олівців. 3. Бабуся попросила онука купити собі сердешні ліки. 4. Дівчина бігла додому, землю під себе не чуючи. 5. Кошенятко, яке мені подарували на день народження, я взяв зі мною до бабусі в село. 6. В'ються жайворонки над ожилими полями, і в небо здіймається їхній спів. 7. Учні запитали Петра Андрійовича: «Ви вже перевірили диктант?» 8. Радісною піснею пташка вітає весну, яка лунає по всьому степу (З учнівських творів).

ВАШ КОНСПЕКТ

Займенник так назвали тому, що він може уживатися замість іменних частин мови (іменника, прикметника, числівника). Поділ займенників на розряди за значенням відображає те, замість яких частин мови можуть уживатися займенники.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВІДГУК ПРО ТВІР МИСТЕЦТВА

1. Пригадайте, що таке есе.
2. У чому полягає особливість мистецько-критичного есе?

Відгук — це обмін враженнями, висловлення власної оцінки твору мистецтва, особливостей його індивідуального сприйняття.

Для відгуку як жанру публіцистики характерні такі особливості: оперативність, актуальність, лаконічність, відверта оцінність.

За своїм щирим, дружнім, доброзичливим тоном відгук нагадує ліричний відкритий лист. Обов'язковими є тактовність викладу, аргументованість висловлених тверджень.

Для відгуку характерні такі композиційні частини: зачин, стислий зміст мистецького твору або його опис та невеликий висновок, у якому передається особисте ставлення до твору.

Відгук про твір мистецтва може мати різні форми: лист, записи вражень у щоденник, стаття в газету, пост у соціальних мережах.

- 1 Прочитайте мистецько-критичне есе, надруковане в газеті «Літературна Україна».

ГОРИНЬ ЗАПАЛЮЄ СВІЧУ

У видавництві «Права людини» вийшла друком книжка Михайла Гориня «Запалити свічу» (упорядник В. В. Овсієнко; художник-оформлювач Б. Є. Захаров. — Харків: Права людини, 2012). Основу її становлять автобіографічне інтерв'ю, низка статей, інтерв'ю та виступів автора про національно-визвольний рух в Україні.

«Краще засвітити одну свічку, ніж усе життя проклинати п'ять» — цим девізом керується видатний громадський і політичний діяч, організатор самвидаву, правозахисник Михайло Горинь». Так починається коротенька, на один абзац, передмова видавця. І справді, думкою, закладеною в цьому гаслі, дихає кожна сторінка книжки: інакше й не могло бути, бо то є складова душі, стрижень світогляду Михайла Гориня.

Авторові цих рядків доводилося працювати з паном Михайлом одразу після створення Руху як одним із керівників цієї організації. Ця людина випромінює добро... Додам: християнське добро. Бувало, у суперечках, що передували ухваленню заяв, звернень, розбурхуються пристрасті, переважає експресія, заперечення сприймаються як особиста образа, але починає говорити Михайло Михайлович — і запалює свічку порозуміння...

Таким я бачив і бачу Михайла Гориня. Його засіб боротьби — сіяти добро. Добро зійде — і зло зникне, бо не буде для зла простору. Я не знайшов жодного місця у книжці, де Михайло Михайлович щодо своїх опонентів ужив би якогось негативного вислову...

Дуже важливо, що пан Михайло розповів про свою діяльність в Українській Гельсінській спілці, у Народному русі, в Українській республіканській партії, у Республіканській християнській партії. Погляд учасника подій дасть можливість нащадкам з'ясувати зміст, мотивацію, характер боротьби.

У розділі «Волонтери визвольного руху» читач ознайомиться з образами мужніх учасників дисидентського руху, з якими звела Михайла Гориня доля патріота і борця. Книжка М. Гориня є свічкою пам'яті про людей, які жили й умирали в ім'я України.

Валерій Кравченко

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чи висловлено у відгуку власну оцінку книги? Як передано особливості індивідуального сприйняття?
2. До якого стилю слід віднести текст відгуку?
3. Чим поданий відгук нагадує відкритий ліричний лист?

396

Користуючись поданою пам'яткою, напишіть відгук на художній твір, який ви нещодавно прочитали.

Як писати відгук на літературний твір

- Зазначте назву й автора твору.
- Обґрунтуйте актуальність тематики твору.
- Стихло перекажіть зміст книги, вказуючи на особливості композиції, відзначаючи майстерність автора в зображенні героїв.
- Дайте оцінку художньому оформленню видання.
- Зробіть загальний висновок.

397

1 Прочитайте анотацію і відгук на кінофільм, написані десятикласником.

«Тіні забутих предків»

Україна, Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1964.

Екранізація однойменної повісті класика української літератури М. М. Коцюбинського. У кінодрамі йдеться про Івана й Марічку — карпатських Ромео і Джульетту, що належать до ворогуючих родів Палійчуків і Гутенюків. У фільмі яскраво відтворені обряди й вірування гуцулів.

Режисер С. Параджанов.

У головних ролях — І. Миколайчук і Л. Кадочникова.

Доброго дня, Христинко!

Нещодавно на уроках української літератури ми вивчали повість Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків», а потім наш учитель запропонував переглянути екранізацію твору класика. Олександр Григорович розповів, що цей фільм — перлина українського поетичного кіно шістдесятих років минулого століття. Зйомки відбувалися в Карпатах, на батьківщині гуцулів, а реквізитом стали справжні речі, у масових сценах знімалися місцеві жителі. У кадрі зазвучали ті самі гуцульські говори, у які заворожено вслухався М. Коцюбинський.

Фільм розповідає про ті далекі часи, коли «весь світ був як казка». Головні герої кінокартини Іван і Марічка (їх втілили на екрані славетні актори Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова) — діти природи, карпатські Ромео і Джульетта, роди яких так давно ворогують, що вже й не пам'ятають причин взаємної ненависті.

Фільм повторює основну сюжетну канву повісті: Іван і Марічка знайомляться під час сутички своїх родин; непомітно дорослішаючи, вони закохуються; коли Іван іде на полонину, Марічка гине від великої води; Іван надовго зникає; повернувшись у село, одружується з Палагнуою...

Кадр із кінофільму
«Тіні забутих предків»

Режисер Сергій Параджанов дуже вдало передає обряди і традиції гуцулів. Надзвичайно цікаві епізоди, в яких показано святкування Різдва, ворожіння Палагни на весняного Юрія. У той же час поза увагою митця залишився світ вірувань гуцулів: ні арідника, ні чугайстра, ні нявки ми не бачимо на екрані. А можливо, таким був задум режисера: міфічні постаті живуть в уяві героїв.

Усе: і карпатський колорит, і чудова гра акторів, і творчі знахідки режисера — справило на мене незабутнє враження. Гадаю, ще не одне покоління з цікавістю перегляне цей фільм, незважаючи на те, що створений він був понад півстоліття тому — вік, як для кінокартини, більш ніж поважний. Раджу й тобі подивитися «Тіні забутих предків».

II **«Уява охоплює весь світ».** Напишіть мистецько-критичне есе про художній фільм або театральну виставу, що ви нещодавно переглянули.

398

Розгляньте репродукцію картини Тетяни Яблонської «Літо», підготуйте і проговоріть діалог—обмін враженнями про цей твір мистецтва.

Тетяна Яблонська.
Літо

399

Перегляньте один-два епізоди українського телесеріалу «Школа». Чи вдалося творцям фільму правдиво відтворити на екрані будні сучасної школи? Які проблеми ваших однолітків схвилювали вас особисто? Що ви могли б порадити учням і вчителям, зображеним у фільмі? Обговоріть це у групах.

Постер телесеріалу
«Школа» (2018 р.)

Які дієслівні форми є незмінними?

Чи всі дієслівні форми можуть виступати присудками?

Дієслово — частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Дієслова виражають тривалу або закінчену дію, що відбувається в певному часі. Поняття дії, яку називає дієслово, досить широке. Це може бути фізична дія (*говорити, копати*), стан предмета (*стояти, думати*), рух і переміщення у просторі (*іти, бігти*), зміни, що відбуваються з предметом (*червоніти, старіти*).

400

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про форми дієслова.

ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Форми дієслова	На яке питання відповідає?	Приклади	Як змінюється
1. Неозначена форма (інфінітив)	що робити? що зробити?	<i>розповідати,</i> <i>відпочити</i>	незмінна форма
2. Способові	що роблю? що робив? що робитиму? що робив би? що роби? і под.	<i>читаю,</i> <i>сказав,</i> <i>питатиму,</i> <i>намалював би,</i> <i>повір</i>	за способами, часами, числами, особами або родами
3. Дієприкметник (особлива)	який?	<i>написаний</i>	за числами, родами (в однині) й відмінками
4. Дієприслівник (особлива)	що роблячи? що зробивши?	<i>працюючи,</i> <i>сказавши</i>	незмінна форма
5. Безособова форма на -но, -то	що зроблено?	<i>пошито,</i> <i>скасовано</i>	незмінна форма

401

Прочитайте прислів'я, знайдіть дієслова й визначте їхню форму.

1. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 2. І сокира, лежачи, іржавіє. 3. Зароблений сухар кращий від краденого бублика. 4. Добре того вчити, хто хоче все знати. 5. Сказано на глум, а ти бери на ум. 6. Прожите, як пролите, — не повернеш. 7. Вчорашнього дня шукав, а що робити — не знав. 8. Не знаючи броду, не лізь у воду (*Нар. творчість*).

Неозначена форма дієслова (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Неозначена форма має наприкінці суфікс *-ти* (рідше *-ть*), що не входить до основи: *спитати, нести*.

ВАШ КОМЕНТАР

402 Прочитайте речення. Визначте, яким членом речення в кожному з них є дієслова в неозначеній формі.

1. Ще й риби не піймали, а вже заходилися юшку варити.
2. Привів коня кувати, як кузня згоріла.
3. Життя прожити — не дощову погоду пересидіти (*Нар. творчість*).
4. Першою думкою в Остапа було тікати (*М. Коцюбинський*).
5. Ігнат виніс теляті їсти (*М. Коцюбинський*).
6. Стомились хлопці, присіли спочити (*П. Воронько*).
7. Стала наблизатися година рушати в дорогу (*С. Васильченко*).
8. Хоча б скоріше почало світати! (*І. Вільде*).

Дієслова бувають **перехідними** і **неперехідними**.

Перехідні дієслова означають дію, що переходить на предмет або спрямована на нього.

Від перехідних дієслів залежать іменники або займенники без прийменників:

- у знахідному відмінку: *спитаю батька, зустріти друзів*;
- у родовому відмінку при запереченні: *не бачив його, не знають відповіді*;
- у родовому відмінку, якщо залежне слово вказує на частину від цілого: *з'їсти хліба, купити цукру*.

Всі інші дієслова — **неперехідні**.

403 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення в дві колонки:
• з перехідними дієсловами;   • з неперехідними дієсловами.

Узгодимо дії, їдуть на екскурсію, подякував усім, написав повість, збираються у зграї, сплатиш борг, не дописав листа, працює в полі, не готувався до іспитів, не зробив помилок, об'єднаймося задля пере-моги, купив хліба, складає речі, думала про тебе, не стомився від справ, не гаяв часу, купалися в озері.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв дієслів складеться закінчення вислову Чарлза Діккенса: «Працьовитість — душа будь-якої справи й ...».

Перехідні дієслова можуть по-різному передавати зв'язок між носієм дії і предметом, на який спрямована дія. Це досягається за допомогою постфікса **-ся**. Відповідно розрізняють два стани дієслова: **активний** і **пасивний** (у неперехідних дієсловах стан не визначається).

Дієслова, що означають дію, спрямовану від її носія, вираженого в реченні називним відмінком, на предмет, названий знахідним відмінком без прийменника, належать до **активного стану**: *науковці вивчають питання, робітники ремонтують будинок, співак виконував пісню*. Сюди належать усі перехідні дієслова.

Дієслова, що означають дію, спрямовану на предмет, виражений у реченні називним відмінком, від її носія, названого орудним відмінком, належать до **пасивного стану**: *питання вивчається науковцями, будинок ремонтується робітниками, пісня виконувалася співаком*. При цьому до перехідного дієслова приєднується постфікс *-ся*, а тому воно втрачає свою перехідність.

Українська мова уникає пасивних конструкцій. Тому слід, де це можливо, надавати перевагу дієсловам активного стану над пасивними дієсловами.

Окремо виділяють дієслова **середньо-зворотного стану**. Вони виражають такі відношення, за яких дія виконується суб'єктом і на нього ж спрямовується — суб'єкт є водночас і об'єктом дії: *Тече вода із-за гаю та попід горою, хлюпочуться качаточка поміж осокою* (Т. Шевченко).

404

I Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте категорію стану дієслів.

1. Держава не **творюється** в будучині держава будується нині (*Олег Ольжич*).
2. Ми для миру всі працюєм творим щастя для людей (*М. Рильський*).
3. В бризках променя купаються вже прив'ялії квітки листя жовкне і згортається і знесилено схиляються пелюстки (*В. Ярошенко*).
4. Я люблю як в листя зелене дерева одягає весна і під вітром хитаються клени і співає в квітках далина (*В. Сосюра*).
5. Я хліба не цураюсь і з добрими людьми братаюсь (*І. Котляревський*).
6. Земля умивається сльозами дощу плачуть зажурені вікна (*К. Тищенко*).
7. Ти не **здивуєшся** ніколи бо все вже знаєш про дива (*Г. Чубач*).

II Виділені дієслова запишіть у фонетичній транскрипції відповідно до норм літературної вимови.

Розрізняють два види дієслів — **доконаний** і **недоконаний**. Дієслова **недоконаного виду** вказують на тривалість дії або стану, незавершеність і відповідають на питання *що робити?* Наприклад: *бігти, розмовляти*.

Дієслова **доконаного виду** виражають завершеність, результативність дії або стану і відповідають на питання *що зробити?* Наприклад: *віднести, прочитати*.

Дієслова недоконаного виду виступають у всіх трьох часах, а дієслова доконаного виду — тільки в минулому і майбутньому. Дієслова недоконаного і доконаного виду становлять співвідносні пари: *читати — прочитати, будити — розбудити*.

У деяких дієсловах значення доконаного і недоконаного виду може виражатися однією формою: *ранити, вінчати, атакувати*.

Окремі дієслова мають форму тільки недоконаного (*вимагати, ледарювати*) або тільки доконаного (*натерпітися, наврочити*) виду.

ВАШ КОМЕНТАР

- I Прочитайте пари дієслів. З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворені видові пари.

Нести — принести, розв'язати — розв'язувати, вітати — привітати, зігріти — зігрівати, розрізати — розрізати, засипати — засипати.

- II До кожного дієслова допишіть його видову пару. Назвіть, чим граматично виражається видове протиставлення.

Сідати, відчинити, вітати, склікати, зрізати, розрізнити, штовхати, стукати, заспівати, летіти, збирати, виробити, замітати, віносити.

- III Складіть по 2 речення з дієсловами *гарантувати, форсувати* так, щоб вони мали в одному реченні доконаний, а в другому — недоконаний вид.

Усі дієслівні форми творяться від двох основ — **основи інфінітива** та **основи теперішнього часу**.

Основу інфінітива визначають відокремленням суфікса *-ти* від неозначеної форми дієслова: *працювати, говорити*.

Від **основи інфінітива** творяться форми минулого часу (*працював, брав, жив*), умовний спосіб (*працював би, жив би*), активні дієприкметники доконаного виду (*позеленілий, опалий*), пасивні дієприкметники з основою на **-а-** (*прочитати — прочитаний, почати — початий*) та відповідні безособові форми на **-но, -то** (*прочитано, почато*) і дієприслівники доконаного виду (*позеленівши, почавши, розцвівши*).

Основу теперішнього часу визначають відокремленням особових закінчень **-уть (-ють), -ать (-ять)** від третьої особи множини: *живуть, просять*.

Від **основи теперішнього часу** творяться форми наказового способу (*живи, працюй*), активні дієприкметники недоконаного виду (*працюючий, стоячий*) та дієприслівники недоконаного виду (*живучи, працюючи*).

Основа інфінітива й основа теперішнього часу, як правило, різняться між собою: *писати — пишуть, брати — беруть*. У деяких дієсловах основи можуть збігатися: *пливти — пливуть, везти — везуть*.

Прочитайте речення. Випишіть дієслівні форми, визначте, від яких основ вони утворилися.

Зразок. Кажучи (дієприсл.) — кажуть (теп. час), вивчивши — вивчити (інф.).

1. Не взявшись за сокиру, хату не збудуєш. 2. І сокира, лежачи, іржавіє. 3. Зароблений сухар кращий від краденого бублика. 4. Сказано на глум, а ти бери на ум. 5. Мисляча людина відділить правду від брехні. 6. У ледаря хату небом покрито. 7. Хочеш їсти калачі — не сиди на печі. 8. Він і робив би, та в нього рукави болять (*Нар. творчість*).

Спосіб дієслова вказує на характер віднесеності дії до дійсності — як реальної чи нереальної. Дієслова можуть уживатися в **дійсному, умовному та наказовому способах**.

Дійсний спосіб означає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися насправді: *ходив, ходжу, ходимо, ходитиму, ходитимуть*. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами, особами (у теперішньому і майбутньому часах), а також за родами (у минулому часі).

Умовний спосіб означає дію, можливу за певних умов, або бажану: *сказав би, сказала б*. Дієслова умовного способу форм часу не мають, змінюються за числами, а в однині — за родами. Вони творяться від основ інфінітива за допомогою суфіксів **-в-, -л-** додаванням частки **би (б)**: *читати — читав би, читала б*.

Наказовий спосіб означає наказ, пораду або заклик до дії: *скажи, порадьте, ходімо, хай працює*. Дієслова наказового способу мають три форми (друга особа однини, перша і друга особи множини), що творяться від основи теперішнього чи простої майбутнього часу. У другій особі однини вживаються закінчення **-и** або нульове закінчення: *сидять — сиди, вірять — вір*. У першій особі множини додаються закінчення **-імо, -мо**: *ходять — ходімо, стануть — станьмо*. Друга особа множини твориться за допомогою закінчень **-іть, -те**: *скажуть — скажіть, стануть — станьте*. Складені форми третьої особи однини і множини творяться поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу з частками **хай, нехай**: *хай заграє, нехай намалюють*.

Запишіть подані речення, ставлячи розділові знаки, у такій послідовності:

- з дієсловами в дійсному способі;
- з дієсловами в умовному способі;
- з дієсловами в наказовому способі. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Якби я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти! 2. Спи ж ти малесенький пізній бо час. 3. До тебе Україно наша бездольная мати струна моя перша озветься. 4. Нехай мої струни лунають нехай мої співи літають по рідній коха-

ній моїй стороні. 5. Горить моє серце його запалила гарячая іскра палкого жалю. 6. Коли б ти ніченько швидше минала! 7. Кажуть весь поміст у пеклі з добрих намірів зложився. 8. Якби я була зіркою в небі я б не знала ні туги ні жалю. 9. Ой скажи дай пораду як прожити без долі (*З тв. Лесі Українки*).

Форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого:

- наказовий у значенні дійсного: *А хтось тоді й порадь...* (порадив);
- наказовий у значенні умовного: *Скажи правду одразу — усі б тобі повірили* (сказав би);
- умовний у значенні наказового: *Чи не допомогли б ви мені?*
- дійсний у значенні наказового: *Передаси татові мої вітання.*

408

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблиці, підготуйте розповідь про час дієслова.

ЧАС ДІЄСЛОВА

Теперішній	Минулий	Майбутній
Означає дію, що відбувається в момент мовлення	Означає дію, що відбулася до моменту мовлення	Означає дію, що відбудеться після моменту мовлення
Дієслова недоконаного виду змінюються за особами й числами	Дієслова недоконаного і доконаного виду змінюються за числами й родами (в однині)	Дієслова недоконаного і доконаного виду змінюються за особами й числами
<i>Кажу, кажеш, каже, кажемо</i>	<i>Казав, казала, казали</i>	<i>Скажеш, буду казати, казатиму</i>
У розмовному й художньому стилях можуть вживатися форми давноминулого часу , що означає дію, яка відбулася перед іншою минулою дією: <i>Віл щось почав був говорити, та судді річ його з починку перебили</i> (Є. Гребінка).		

Майбутній час

Проста форма	Складна форма	Складена форма
Творюється від дієслів доконаного виду, має ті самі особові закінчення, що й у теперішньому часі: <i>принесу, принесеш, принесе</i>	Утворюється від інфінітива недоконаного виду та скороченої форми дієслова <i>їняти</i> у формі теперішнього часу <i>-(ї)му, -(ї)меш, -(ї)ме, -(ї)мемо, -(ї)мете, -(ї)муть</i> : <i>казатиму, казатимеш, казатиме, казатимуть</i>	Утворюється поєднанням інфінітива й особових форм допоміжного дієслова <i>бути</i> в простій формі майбутнього часу: <i>буду читати, будеш читати, буде читати, будуть читати</i>

409

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Скажіть, які часові форми дієслова вживаються замість інших.

1. Вийшов за школу — світа білого не видно, **спіють** очі, рве за поли, з ніг валяє. 2. Сиджу — як **загуде** в груді, як **сипне**, **війне** снігом у вікна — зразу стемніло (*З тв. С. Васильченка*). 3. Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то **приляже** та **послуха**, як кобзар співає (*Т. Шевченко*).

Зміна дієслів за особами й числами називається **дієвідмінюванням**.

До **першої дієвідміни** належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**: *іти — ідуть, чути — чують*.

До **другої дієвідміни** належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення **-ать (-ять)**: *сидіти — сидять, бачити — бачать*.

ЗАУВАЖТЕ!

Дієвідміну можна визначити за неозначеною формою. До **другої дієвідміни** належать дієслова, які перед *-ти* мають суфікси *-и-*, *-і-* (*-ї-*): *вірити, терпіти, гоїти* (крім *хотіти, жаліти, гудіти, ревіти*); суфікс *-а-* (після шиплячих), який у першій особі однини випадає: *мовчати — мовчу, держати — держу* (крім дієслова *іржати — іржу*, що належить до першої дієвідміни).

410

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про букви **-е- (-е-)** та **-и- (-ї-)** в особових закінченнях дієслів першої і другої дієвідміни.

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1-ша	йду, шию	мчу, стою
	2-га	йдеш, шиєш	мчиш, стоїш
	3-тя	йде, шиє	мчить, стоїть
Множина	1-ша	йдемо, шиємо	мчимо, стоїмо
	2-га	йдете, шиєте	мчите, стоїте
	3-тя	йдуть, шиють	мчать, стоять

411

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в усіх складних формах майбутнього часу завжди пишеться *-и-* (*розповідатиме, знатимуть*)?

412

Хто швидше? Запишіть подані дієслова у дві колонки:

- із вставленими буквами *-е-, -е-*;
- із вставленими буквами *-и-, -і-*.

Ліку..ш, порівня..те, ман..те, прихова..те, звелич..ш, познайом..шся, заклика..те, мир..мося, промовля..ш, поміча..мо, друж..мо, люб..те, підтрима..ш, здужа..мо, заблука..ш, знат..меш, об'єднуюват..мо, гра..шся, пошкод..те.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних дієслів складеться прислів'я.

ЗАУВАЖТЕ! Дієслова *дати*, *їсти* та з основою на *-вісти* (*розповісти*, *доповісти*, *відповісти*) за дієвідмінюванням відрізняються від дієслів першої і другої дієвідміни. Вони зберегли давню систему змінювання.

Особа	Число	
	Однина	Множина
1-ша	дам, їм, розповім	дамо, їмо, розповімо
2-га	даси, їси, розповіси	дасте, їсте, розповісте
3-тя	дасть, їсть, розповість	дадуть, їдять, розповідять

413

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви в закінченнях дієслів.

1. Ревеш, вітре, та не плач..ш, бо тобі не тяжко; ти не зна..ш в світі горя, то тобі й не важко. Тобі все одно чи в полі, чи де ліс лама..ш, чи по морю хвилю гон..ш, чи дахи здира..ш (*В. Забіла*).

2. Ми не злож..мо зброї своєї, ми здобуд..мо землю і волю і заго..мо рани віків (*Олександр Олесь*). 3. Де б не літав — поверн..шся додому, бо крила виростають із землі (*Л. Горлач*). 4. Ідеш, і слуха..ш, і чу..ш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями (*О. Довженко*). 5. Див..шся і не надив..шся, диш..ш і не надиш..шся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Поволеньки ступа..ш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи (*Є. Гуцало*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Неозначена форма, безособова форма на *-но*, *-то* і дієприслівник незмінні. Лише способові форми змінюються за часами й особами. Усі дієслівні форми, крім дієприслівника, можуть виступати присудками. Тільки як присудки вживаються способові форми й форми на *-но*, *-то*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

КОНСПЕКТ ПРОЧИТАНОГО

414

I Прочитайте текст, укладіть пам'ятку «Як працювати над конспектом прочитаного».

Конспєкт — це стислий, але зв'язний і послідовний виклад змісту статті, розділу книжки, брошури. Конспект — це універсальна форма роботи з текстом, у якій поєднується і план, і тези, і виписки, і цитати, і самостійні висновки.

Перед конспектуванням доречно скласти план тексту, щоб визначити найважливіші смислові центри висловлювань, виділити головне в прочитаному, встановити зв'язок між окремими положеннями роботи, подумати, які думки доцільно процитувати.

Основною особливістю конспекту є стислість і лаконічність викладу матеріалу. Та недоречно приступати до конспектування після першого ж читання кожного речення: слід уважно прочитати текст повністю, визначити змістові центри кожної з частин висловлювання (абзацу, кількох абзаців, іноді окремих речень).

Розрізняють такі види конспектів: текстуальні, вільні, комбіновані.

Під час роботи над текстуальним конспектом потрібно знайти в праці дослівну відповідь на поставлене запитання. Такі записи доречно оформлювати у вигляді цитати (повної або скороченої).

Вільний конспект вимагає вміння висловлювати думки своїми словами, уникаючи другорядного, зупиняючись лише на основних фактах.

Під час комбінованого конспектування вільний виклад змісту поєднується з цитуванням.

Конспект — найбільш досконала форма запису в процесі самостійної роботи над книгою (*З довідника*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чому конспект можна назвати найбільш досконалою формою запису в процесі самостійної роботи над книжкою?
2. Чим відрізняються тези статті від конспекту?
3. Які є види конспектів? Розкажіть про особливості роботи над кожним із них.
4. Чому потрібно вміти складати конспекти для самостійного оволодіння знаннями?

415

Прочитайте уривок зі статті П. Білоуса «Література як вид мистецтва». Визначте основну думку висловлювання та стиль мовлення. Порівняйте уривок зі статті з конспективним його викладом. Зверніть увагу на особливості викладу кожного з абзаців.

ЛІТЕРАТУРА ЯК ВИД МИСТЕЦТВА

Мистецтво — це одна із форм суспільної свідомості і духовної культури людства. Воно є своєрідним засобом осмислення дійсності. На відміну від науки, яка оперує абстрактними поняттями, мистецтво вдається до образів, що є основою художності у відтворенні світового буття. В античні часи мистецтвом називали «наслідування природи», тобто здатність мистецтва відтворити життя в картинах, скульптурах, сценічних виставах, літературних творах.

«Мистецтво — одна із форм суспільної свідомості і духовної культури людства. Воно є своєрідним засобом осмислення дійсності. ...Мистецтво вдається до образів, що є основою художності у відтворенні світового буття. В античні часи мистецтвом називали «наслідування природи».

Література як вид мистецтва має принципову відмінність від інших видів творчості. Живопис, скульптура фіксують мить — суттєву, виразну, але мить. Музика передає переживання в часі. Театр, кіно за формою хоч і наближаються до життя, але здатні передати лише якісь яскраві його фрагменти. Література — найуніверсальніший вид мистецтва, якому підвладні час, простір, зображення; вона має найширші можливості у відтворенні як глобальних історичних процесів, так і найтонших нюансів людської душі.

Є ще одна принципова відмінність літератури від інших видів мистецтва — це матеріал для створення образу. Фізичні властивості барв, мармуру, глини, дерева, металу використовуються в живописі, скульптурі, архітектурі; забарвленість і тональність звуку — в музиці, грація тіла — в танці. Художня література будівельним матеріалом для створення образу має слово, яке несе в собі і смислове значення, і звукове забарвлення, і ритм (П. Білоус).

На відміну від інших видів мистецтва, література має універсальний характер. Літературі підвладні час, простір, зображення, а тому має найширші можливості в зображенні життєвих явищ.

Принциповою відмінністю літератури від інших видів мистецтва є матеріал для створення образу. «Художня література будівельним матеріалом для створення образу має слово, яке несе в собі і смислове значення, і звукове забарвлення, і ритм».

§ 47 ДІЄПРИКМЕТНИК І ДІЄПРИСЛІВНИК — ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Які спільні граматичні ознаки мають дієприкметник і дієприслівник?

416

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про дієприкметник як особливу форму дієслова.

Дієприкметник — особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Дієприкметник поєднує ознаки дієслова і прикметника

Ознаки дієслова	Ознаки прикметника
1. Вид недоконаний (<i>синіючий</i>) і доконаний (<i>посинілий</i>)	1. Указує на ознаку предмета і відповідає на питання <i>який? яка? яке? які?</i>

2. Час теперішній (<i>старіючий</i>) і минулий (<i>постарілий</i>).	2. Залежить від іменника: <i>принишкли (які?) трави</i>
3. Стан активний (<i>згасле вогнище</i>) і пасивний (<i>погашене вогнище</i>)	3. Змінюється за числами, родами (в однині) й відмінками
4. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): <i>прочитана (ким?) мною (коли?) вчора стаття</i>	4. У реченні виступає означенням або присудком: <i>Принишкли трави налякані вітром (М. Стельмах).</i>

ВАШ КОМЕНТАР

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Зробіть морфологічний розбір дієприкметників (див. с. 281).

Коли заход..ть сонце, соняшн..ки стають засмуч..ні. Стоять вони в змовкаючому б..нтежному гудінні бджіл. У заглибл..ному думанні соняшн..ки зовсім інші, ніби спохмурнілі (*Є. Гуцало*).

418

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у дві колонки:

- із вставленою буквою *і*;
- із вставленою буквою *и*.

Знаюч..й людині, знеболююч..й засіб, біліюч..й сніг, (у) темніюч..й прірві, тремтяч.. руки, (на) достигл..м абрикосі, (по) вбит..й дорозі, очищуюч..й пристрій, чорніюч..ми силуетами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, досягаюч..ми яблуками, (на) висипан..м кургані.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складається початок вислову Григорія Сковороди: «... — це найвища радість для ледаря, а для працюючого — найбільше покарання».

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основ дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**). Наприклад: *працюють* — *працюючий*, *сплять* — *сплячий*.

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основ неозначеної форми за допомогою **суфікса -л-**. Наприклад: *потьмяні(ти)* — *потьмянілий*. Якщо в основі неозначеної форми дієслова є суфікс **-ну-**, він випадає: *засохнути* — *засохлий*.

419

Хто швидше? Від слів на с. 254 утворіть активні дієприкметники недоконаного виду й запишіть у дві колонки:

- із суфіксом **-уч-** (**-юч-**);
- із суфіксом **-ач-** (**-яч-**).

Збільшувати, знайомити, терпіти, спати, перетворювати, проводити, узагальнювати, прагнути, колоти, ходити, джеркотіти, вболівати, сидіти, свистіти, полювати, мерехтіти, стишувати, витікати.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться закінчення прислів'я: «Ніхто ...».

420 Розв'яжіть мовну задачу.

Учні складали словосполучення з активними дієприкметниками недоконаного виду. Ольга записала такі приклади: *летючий корабель, невмирущий солдат, кипуча діяльність*. Якої помилки припустилася дівчина? Утворіть дієприкметники від дієслів *літати, вмирати, кипіти*.

ЗАУВАЖТЕ! Активні дієприкметники недоконаного виду в українській мові вживаються рідко. Найчастіше вони замінюються складнопідрядними реченнями з підрядними означальними або описовими зворотами.

Неправильно	Правильно
Останні промені <i>заходячо-го</i> сонця золотили маківку гори.	Останні промені <i>сонця, що заходило</i> , золотили маківку гори. Останні промені <i>призахідного сонця</i> золотили маківку гори.

Пасивні дієприкметники творяться від основи неозначеної форми дієслів за допомогою суфіксів **-н-, -ен- (-єн-), -т-**. Наприклад: *написати* — *написаний*, *варити* — *варений*, *колоти* — *колотий*.

421 Спишіть речення, утворюючи від дієслів, що в дужках, пасивні дієприкметники.

1. Невелика Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином (*І. Нечуй-Левицький*). 2. І знов у тумані бриніли окремі розмови, як (зачепити) струни (*М. Коцюбинський*). 3. Жнив'яною спекою (нали-ти) були дні, ніжних акварельних тонів були вечори (*О. Гончар*). 4. (Струсити) вітром яблуко лунко гупнуло в траву. 5. І все-таки до тебе думка лине, мій (занапастити), нещасний краю! (*Леся Українка*). 6. На галявину вибігає сарна і, (вразити) чудовим концертом, зупиняється. 7. І от ростуть за нашої доби в добу колишню (садити) дуби, розкрилюються вітами широко, лапатим листям юне тішать око (*М. Рильський*).

422 «**Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити**». Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про дієприслівник як особливу форму дієслова.

Дієприслівник — особлива форма дієслова, що виражає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

Дієприслівник поєднує ознаки дієслова і прислівника

Ознаки дієслова	Ознаки прислівника
1. Вид недоконаний (<i>кажучи</i>) і доконаний (<i>сказавши</i>)	1. Не змінюється: <i>пишучи, дізнавшись</i>
2. Час теперішній (<i>живучи</i>) і минулий (<i>проживши</i>)	
3. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): <i>тихо (як?) наспівуючи (що?) пісню</i>	2. У реченні виступає обставиною: <i>Вітер, розбивши чорні хмари, ліг біля моря відпочить (Т. Шевченко).</i>

ВАШ КОМЕНТАР

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи, -ючи** (для дієслів I дієвідміни) та суфіксів **-ачи, -ячи** (для дієслів II дієвідміни). Наприклад: *везуть* — *везучи*, *стоять* — *стоячи*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфікса **-ши** (якщо основа закінчується на приголосний), **-вши** (якщо основа закінчується на голосний). Наприклад: *принести* — *принісши*, *промовити* — *промовивши*.

423

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, утворюючи від дієслів, що в дужках, дієприслівники, позначте дієприслівникові суфікси.

1. Стогне завія до рання, (зламати) об ліс крило. 2. Сади стоять, обдмухані вітрами, листки летять, (кивати) гілля (*З тв. Л. Костенко*). 3. Інколи, (зібратися) громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, (заглядати) з усіх боків у наше село і в наші душі. 4. У тривозі й любові, у замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, (сподіватися) і (прагнути) щастя для них (*З тв. О. Сизоненка*).

424

Запишіть фразеологізми, утворюючи від дієслів, що в дужках, дієприслівники. Доберіть із довідки до поданих фразеологізмів потрібні синоніми.

Зразок. *Лиха прикупивши — із труднощами.*

(Чухати) потилицю, (повісити) носа, (шукати) кістки в молоці, (спустити) рукава, клепку (згубити), об землю журбою (вдарити), (обливатися) потом, із зубів (видирати), (задерти) кирпу.

Довідка: сумно, прискіпливо, жалкуючи, без старання, безглуздо, весело, важко працюючи, нахабно, гордовито.

425

I Спишіть текст, замінюючи способів дієслів дієприкметниками або дієприслівниками. Підкресліть дієприкметникові звороти.

Сиджу в затишку на осонні й спостерігаю за пташками. Грак, який вмовстився на осиці, пробує співати. Зацвірінчали горобці, яких розбудила гракова пісня. У небі тріпочуть крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які зайнялися ремонтом своїх гнізд. Сховались у вже високих хлібах і тріщать деркачі. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горицвіти, що їх напоїв теплий дощ (З журналу).

II Складіть продовження тексту за фотоілюстрацією, використовуючи дієприслівники.

ЗУВАЖТЕ!

Дієприслівниковий зворот означає додаткову дію щодо основної, вираженої дієсловом-присудком, і стосується того самого підмета. Наприклад: *І тремтить схвильоване колосся, притулившись до мого плеча (Олена Теліга) — колосся тремтить, притулилося.* Не можна сказати: *Наблизившись до берега, мені почувся плескіт хвиль* (бо дія стосується різних предметів).

426

Прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень із дієприслівниковими зворотами. Відредаговані речення запишіть.

1. Працюючи наполегливо, робота була закінчена раніше. 2. Повертаючись додому, була вже ніч. 3. Прочитавши книгу, вона мені сподобалась. 4. Проходячи під вікном, почулася розмова. 5. Світить річка і зникаючи в маревах небосхилу. 6. Вийшла мати, позбирала в траві яблука і, нічого не кажучи, повільно пішла до хати. 7. Підійшовши до зупинки, тролейбус уже рушив (З учнівських творів).

ВАШ КОНСПЕКТ

Дієприкметник і дієприслівник мають лише ті спільні ознаки, які взято від дієслова: вид, час і можливість мати залежні слова. Інші ознаки, «успадковані» від прикметника й прислівника, різняться. Так само різною є їхня синтаксична роль.

§ 48 ПРИСЛІВНИК

Чим відрізняється прислівник від інших самостійних частин мови?

427

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення. З'ясуйте, на що вказують виділені слова: а) на ознаку дії, б) на ознаку іншої ознаки, в) на ознаку предмета.

1. **Більше** землю удобряй — будеш мати урожай. 2. Дорога **додому** — найкраща з доріг. 3. Одинокому дорога **дуже** довга (*Нар. творчість*).

Прислівник — незмінювана самостійна частина мови, що виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета.

У реченні прислівник може виступати **обставиною** або **присудком**.
Наприклад: *Мудрій людині всюди і завжди добре* (Г. Сковорода).

ВАШ КОМЕНТАР

428

«*Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити*». Розгляньте таблицю. Підготуйте усну розповідь про розряди прислівників за значенням.

Розряди прислівників за значенням	Питання, на які відповідають прислівники	Приклади
1. Спосіб дії	як? у який спосіб?	<i>Добре</i> все вміти, та не все робити (<i>Нар. творчість</i>).
2. Міра і ступінь	наскільки? якою мірою?	<i>Більше</i> землю удобряй — будеш мати урожай (<i>Нар. творчість</i>).
3. Місце дії	де? куди? звідки? яким шляхом?	Полохливому <i>всюди</i> вовки ввижаються (<i>Нар. творчість</i>).
4. Час дії	коли? відколи? доки? як довго?	Говорити правду <i>ніколи</i> не пізно (<i>Нар. творчість</i>).
5. Причина дії	чому? з якої причини?	<i>З переляку</i> душа в п'ятки пішла (<i>Нар. творчість</i>).
6. Мета дії	для чого? з якою метою?	Хто всім <i>на зло</i> робить, сам ніколи щасливим не буває (<i>Нар. творчість</i>).

429

Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники з довідки і запишіть. Визначте розряди прислівників за значенням.

Зразок: *У рот води набравши* — мовчки (спосіб дії).

За царя Гороха, ні в сих ні в тих, як Пилип із конопель, дешевше за дірку від бублика, за два кроки, дивлячись звисока, злякавшись власної тіні, ледве очі протерши, три шкури дерти, скоса поглядаючи.

Довідка: спантеличено, несподівано, дуже давно, дуже дешево, близько, гордо, з переляку, спросоння, дорого, невдоволено.

Прислівники з кінцевими суфіксами **-о, -е**, утворені від якісних прикметників, мають **вищий і найвищий ступені порівняння**.

Вищий ступінь порівняння має дві форми — **просту і складену**.

Проста форма твориться від основи звичайного прислівника за допомогою суфіксів **-ш-, -іш-**: *тонко — тонше, голосно — голосніше*.

Складена форма має два різновиди. Один із них утворюється додаванням слів *більш, менш* до звичайного прислівника: *більш уважно, менш упевнено*. Другий різновид складеної форми твориться за допомогою слів *багато, набагато, значно, куди, ще, трохи*, які додаються до прислівника простої форми вищого ступеня порівняння: *набагато веселіше, трохи пізніше, ще зручніше*.

Вищий ступінь порівняння кількох прислівників твориться **від інших основ**: *гарно, добре — краще, погано — гірше, багато — більше, мало — менше*.

Найвищий ступінь порівняння має три форми — **просту, складну і складену**.

Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться додаванням префікса **най-** до простої форми вищого ступеня порівняння: *світліше — найсвітліше, більше — найбільше*.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префіксів **як-, що-**, які додаються до простої форми найвищого ступеня: *найсвітліше — якнайсвітліше, найбільше — щонайбільше*.

Складена форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням слів **найбільш, найменш** до звичайного прислівника: *найбільш удало, найменш охайно*.

ВАШ КОМЕНТАР

430

Виконайте завдання кожен (кожна) окремо, порівняйте утворені форми ступенів порівняння прислівників. Проаналізуйте якість виконання роботи одне одним.

I До поданих слів доберіть синоніми й утворіть від них форми вищого ступеня порівняння.

Зразок. *Неголосно — тихо, тихіше, менш тихо, ще тихіше.*

Недалеко, настирно, радісно, невесело, неквапливо, неподалік, безстрашно.

- II До поданих слів доберіть антоніми й утворіть від них форми найвищого ступеня порівняння.

Зразок. *Сумно — весело, найвеселіше, якнайвеселіше, найбільш весело.*

Добре, легко, вузько, багато, близько, повільно, високо, недбало, дешево.

431

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте форми прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

1. На світі той наймудріший, хто найду..е люб..ть життя (В. Симоненко). 2. Мені найкра..е із тобою бр..сти лісами наугад (М. Стельмах). 3. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пр..пікає все ду..е та ду..е (Панас Мирний). 4. Рідна мова в рідній школі! Що бр..нить нам чарівніш? Що нам бли..е, і миліш, і доро..е в час недолі (Олександр Олесь). 5. Чим кра..е зваж..не слово, тим точніше воно влучає в ціль (М. Рудь). 6. Якнайр..тельніше пильнуй, щоб, об..раючи друзів, через недбалство не натрапив на щось підробл..не (Г. Сковорода). 7. Найбільш переконл..во робить той, хто виховує не словами, а вчинками (В. Сухомлинський).

432

«**Вчити себе самого — благородна справа**». Відредагуйте текст і запишіть.

Сама найболючіша проблема сьогодення — проблема екології. Людство якнайблизькіше підійшло до тієї межі, коли результати недбалого господарювання можуть знищити життя на планеті! Усе більш частіше засоби масової інформації переповнюються новинами про техногенні катастрофи, природні катаклізми. Природа не прощає прорахунків — помста їй якщонайнебезпечніша. Завжди пам'ятаймо про це і більш наполегливіше шукаймо вихід з глухого кута (З учнівського твору).

Через дефіс пишуться прислівники:

- утворені від прикметників та займенників за допомогою префікса **по-** та суфіксів **-ому, -ему, -и:** *по-українськи, по-вашому, по-моєму;* а також прислівники *по-латині та на-гора;*
- утворені від порядкових числівників за допомогою префікса **по-** та суфіксів **-е, -є:** *по-перше, по-третє;*
- з префіксами **казна-, бозна-, хтозна-, будь-** та суфіксом **-небудь:** *казна-як, хтозна-де, де-небудь;*
- утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів, ужитих у тій самій формі: *тихо-тихо, часто-густо, туди-сюди.*

Разом пишуться прислівники:

- утворені за допомогою префіксів прийменникового походження без суфіксів: *униз, услід, віддалік*;
- утворені за допомогою префіксів прийменникового походження та суфіксів **-е, -и, -і, -а, -я, -у, -ю, -ки**: *збоку, вгорі, попідтинню, вперше, за́світла*;
- утворені способом складання основ: *обіруч — обома руками, босоніж — босими ногами*;
- із префіксами **де-, аби-, що-** та суфіксом **-сь**: *деколи, абиак, щодня, колись*.

Окремо пишуться прислівники:

- утворені з прийменника та іменника, який зберігає своє конкретне значення (особливо, коли між прийменником та іменником можна вставити означення): *з розгону, на щастя, в обмін*;
- утворені сполученням прийменника з прикметником: *в основному, в середньому*;
- утворені поєднанням збірного числівника та прийменника **по**: *по двоє, по п'ятеро*;
- утворені поєднанням іменників, прикметників, числівників та займенників у різних відмінках: *з ранку до ночі, одним одна, сама самотою*.

433

Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно прокоментуйте написання прислівників.

1. Небо сьогодні синіло (по)весняному, свіже й високе, вище, ніж (будь)коли (*О. Гончар*). 2. Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє, що зневажає суховії і щедра, як (на)провесні ріка (*М. Рильський*). 3. Цілий день (у)чора проблукав у полі, з вітром (на)вздогінки бігав (на)вміння (*В. Чумак*). 4. Тут, біля острова, завжди, (у)день і (в)ночі, (без)угаву стоїть шум, а в сонячні години у дрібних краплях виграє барвіста веселка (*О. Донченко*). 5. Клубочилися хмари куряви (у)переміж із хмарами грозовими, тужно мекали вівці покірливі, і деякі з них раз(по)раз голосили зовсім (по)людському (*І. Білик*). 6. У тиху погоду в лісі ані шелесне: (тихо)тихо, тільки коли(не)коли флейтою іволга заграє (*Остан Вишня*). 7. (Одним)єдине при долині, в степу, край дороги, стоїть дерево високе (*Т. Шевченко*). 8. Не(за)довго до світання (по)одинці й (по)двоє почали розходитися (*М. Стельмах*).

434

Спишіть, розкриваючи дужки. З трьома парами словосполучень складіть речення. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Читати (в)голос, вслухатися (в)голос; поговоримо (в)день, (в)день народження; зробити (по)своєму, (по)своєму подвір'ю; (по)казахському степу, говорили (по)казахському; (по)перше, прочитай,

(по)друге, перекажи; (по)друге листопада; (по)старому шляху, працюємо (по)старому; (по)вашому не буде, (по)вашому одягу; поклав (з)боку, повертався (з)боку (на)бік.

435

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення в три колонки:

- із прислівниками, що пишуться разом;
- із прислівниками, що пишуться через дефіс;
- із прислівниками, що пишуться окремо.

Оздобив (аби)як, відповів (по)англійському, в'їхав (з)розгону, (одним)одна залишилася, усвідомив (давним)давно, згорнув (у)четверо, (рано)вранці прокинувся, говорили (на)одинці, думав (на)самоті, знайдеш (будь)де, приїде (після)завтра, стали плечем(до)плеча, виборювали пліч (о)пліч, тьохкають день (при)дні, (чим)скоріш повідомте.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... , а на гору і віз не хоче».

ЗАУВАЖТЕ!

У діловому, науковому й публіцистичному стилях мовлення прислівники зазвичай стилістично нейтральні. У художньому і розмовному стилях вживаються ще й емоційно забарвлені прислівники, що входять до складу фразеологічних зворотів: *сидьма сидіти, поїдом їсти*. У розмовній мові поширені прислівники типу *завбільшки, завдовжки, відтіля*, що вказують на приблизні розмір, час або місце.

436

❶ Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ЗОРЯНЕ НЕБО

(Що)ночі перед нами розкривається небесна книга Всесвіту — міриади далеких зірок. Дрібні, як мачинки, зірки групуються в химерні фігури, наче хто(сь) бозна(в)який спосіб позбирав їх (до)купи, наче вишив на небесному килимі вигадливі візерунки — сузір'я.

З (давніх)давен люди (на)справді думали, що загадкові зоряні фігури розміщені на небі (не)(с)проста. Уява малювала різні божества, які знайшли собі пристановисько на небі. (За)звичай це були люди, але (де)коли могли набувати подоби священних тварин: звірів, птахів, комах. А може, сузір'я — то міфічні герої-титани, яких головний бог Зевс поселив (с)прадавна на небі? Так з'явилися сузір'я легендарного героя Персея і нездоланного багатоборця Геркулеса, красуні Кассіопеї та її доньки Андромеди, сузір'я Кита і Дракона, Орла і Лебедя, Малої і Великої Ведмедиці.

Кожен народ (по)своєму заселяв небо. Ще предки грецьких звіздарів зробили такий поділ неба на сузір'я, яким і (до)нині послуговуються астрономи (*За М. Славинським*).

❷ Що вам відомо про українські назви сузір'їв? З'ясуйте це за допомогою інтернет-джерел і поділіться інформацією в соціальних мережах.

На відміну від інших самостійних частин мови, прислівник не змінюється ані за числами, ані за відмінками, не має він також ознак роду.

Прислівник не має свого, властивого тільки йому лексичного значення. Воно зумовлене лексичними значеннями тих частин мови, від яких він утворюється (*день — вдень, мій — по-моєму, осінь — восени*).

Прислівники мають властиві тільки їм словотворчі суфікси **-о, -е** (*тепло, добре, важче*), **-и, -ому, -єму** (*по-братськи, по-моєму*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ЕЛЕКТРОННИЙ ЛИСТ. СМС-ПОВІДОМЛЕННЯ

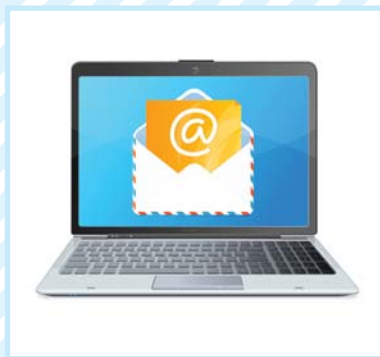
437

I Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення.

У 1971 році американський інженер Рей Томлінсон розробив програму для передавання текстових повідомлень між віддаленими комп'ютерами. При цьому він уперше використав у електронній пошті знак @ — «равлик», щоб відокремити в поштовій адресі імена користувача і комп'ютера. Тобто цей символ розділяє дві частини електронної адреси: ім'я користувача електронної скриньки та назву поштового сервера, на якому ця скринька зареєстрована.

Однак звичного для нас вигляду електронна пошта набула після низки серйозних доопрацювань, які дозволили створювати списки листів, сортувати їх, вибирати, читати й зберігати потрібні повідомлення, пересилати отримані електронні листи на іншу адресу, автоматично відповідати на отримане послання тощо.

Електронна пошта стала чудовим засобом для швидкого обміну інформацією через відносну доступність і функціональність. Для створення безкоштовної поштової скриньки необхідно мати комп'ютер із виходом в Інтернет, зареєструватися на поштовому сервері, обравши ім'я для своєї скриньки та пароль, який забезпечуватиме доступ до неї. Усі електронні адреси мають певну усталену форму. Найпершою ознакою є наявність знака «@». До речі, його називають

по-різному: «равлик», «собачка», «жабка», «завиток». З власної скриньки можна надсилати текстові електронні листи, до яких додавати фотографії, презентації, звукові та відеофайли, скопійовані за допомогою сканера документи.

Отже, ми пишемо листа, вказуємо електронну адресу свого адресата, і протягом кількох хвилин цей лист отримують, незважаючи на відстань, навіть на іншому континенті.

Електронне листування відродило епістолярний стиль, щоправда, в дещо зміненому форматі. Із поширенням смартфонів і безкоштовних електронних додатків для обміну інформацією (месенджери соціальних мереж, Viber, WhatsApp, Telegram тощо) молодь стала віддавати перевагу новішому формату спілкування — швидкому обміну повідомленнями. Проте електронне листування не втратило актуальності (*З журналу*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чи користуєтеся ви засобами електронного обміну інформацією? Яким саме засобом ви віддаєте перевагу?
2. У чому, на вашу думку, перевага безкоштовних додатків для обміну повідомленнями?
3. Чи маєте ви електронну скриньку для листування? У яких ситуаціях ви обираєте саме її для передавання інформації?

I Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Напишіть продовження за поданим початком, використавши останнє речення як тезу.

Інтернет та мобільний телефон стали невід'ємною частиною життя людини, роблячи його набагато легшим і зручнішим. Мобільний зв'язок та доступ до мережі Інтернет можна порівняти із засобами масової комунікації (преса, радіо, телебачення).

Надсилання смс-повідомлень, спілкування в чатах, мобільних додатках зумовили появу «мови смс», ще більш короткої, ніж та, якою користуються під час спілкування в Інтернеті, користування електронною поштою. Та й зміст такого повідомлення не обмежується тільки словами, сьогодні до його складу входять знаки, графічні зображення, фотографії тощо. Дуже часто візуально «мова смс» схожа на ребус, до складу якого входять малюнки, літери, цифри, знаки пунктуації, «смайлики» та інші невербальні засоби. Тому смс-повідомлення найчастіше реалізують писемну форму розмовно-побутового стилю, але в дуже стислому вигляді.

Електронні листи, смс, ммс дозволяють спілкуватися у майже реальному часі. Отже, окремим і важливим аспектом розвитку смс-повідомлень є їхній вплив на стандартну мову. Невимушене спілкування сприяє змінам у нормах літературної мови в напрямі лібера-

лізації та породжують сумніви в непорушності й обов'язковості дотримання літературних норм, через що деякі мовознавці говорять про негативний вплив смс-повідомлень.

Смс-комунікація впливає на розвиток мови, маючи як позитивні, так і негативні наслідки.

- II «Я хочу сказати своє слово». Висловіть власну думку щодо стильової належності смс-повідомлень, доповнюючи відомостями про новіші засоби обміну інформацією за допомогою безкоштовних мобільних додатків.

§ 49 СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

Чи мають службові частини мови лексичне значення?
Чи можна погодитись із твердженням, що вигук,
як і службові частини мови, не має синтаксичної ролі?

439

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про роль службових частин мови.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник	Сполучник	Частка
Виражає залежність іменника, числівника і займенника від інших слів у словосполученні та реченні: <i>подарунок для доньки, незважаючи на несприятливі обставини</i>	Уживається для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення: <i>овочі і фрукти; світить, та не гріє; сказав, щоб пам'ятали</i>	Вносить у речення різні відтінки значення чи служить для творення нових слів або форм слова: <i>навіть найменші, не скажу ані слова, хай допоможе</i>

440

Хто швидше? Запишіть сполучення слів у три колонки:

- ті, у яких є прийменники;
- ті, у яких є сполучники;
- ті, у яких є частки.

Звикаємо до всього; співали й танцювали; спинись же зараз; що за диво; кращий, але дорожчий; яскравіший від усіх квітів; малина чи ожина; з'явився без попередження; йди-но сюди; двічі не повторюватиму; оціниш, якщо втратиш; вказали на недоліки; запізнився у зв'язку з дощем; п'ятий або шостий; чи знаєш ти; згадала б ті дні.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок вислову Василя Сухомлинського: «... . Вона формує справжню особистість».

Прийменники можуть указувати на **такі відношення**:

- просторові (*вітер зі сходу, поїхав до Кропивницького*);
- часові (*забарився до вечора, повернувся о другій годині*);
- причинові (*помилився через неухважність, заплакав від образи*);
- мети (*пішов по воду, прийшов на допомогу*);
- способу дії, міри (*вітали від щирого серця, випив до дна*);
- міжпредметні (*поличка для книг, ключ від квартири*).

ВАШ КОМЕНТАР

441 «**Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити**». Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про групи прийменників за походженням.

Непохідні	Похідні, що утворилися	
у (в), о, без, над, під, з (із, зі), за, об, при, по, між	складанням двох або кількох прийменників: <i>понад, з-понад, поміж, задля, посеред</i>	шляхом переходу інших частин мови у прийменники
		іменників: <i>край, кінець, круг, у разі, протягом</i>
		прислівників: <i>навколо, уздовж, обабіч, навкруг</i>

442 «**Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити**». Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про групи прийменників за будовою.

Прості	Складні	Складені
Усі непохідні прийменники та похідні, що мають одну основу: <i>без, над, шляхом</i>	Утворюються з кількох частин і пишуться разом або через дефіс: <i>поміж, понад, із-за</i>	Утворюються з кількох частин і пишуться окремо: <i>під час, згідно з, відповідно до</i>

443 «**Вчити себе самого — благородна справа**». Прочитайте речення. Виконайте морфологічний розбір виділених прийменників.

1. Отак на вулиці **під** тином ще молодий кобзар стояв і **про** невольника співав (*Т. Шевченко*). 2. Ластівки літали **понад** самою землею мовчки, **без** щebetу; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у синьому небі (*Григор Тютюнник*). 3. Берест ріс **недалеко від** лісу при самій дорозі (*М. Стельмах*). 4. «У тебе голова тільки для кашкета!» — з презирством кинув хлопець (*О. Донченко*).

Через дефіс пишуться складні прийменники з першою частиною **з (із)**:

із-за, з-над, з-під.

Усі інші складні прийменники пишуться **разом**: *поміж, понад, посеред.*

Окремо пишуться складні прийменники, що утворилися шляхом сполучення іменників, прислівників, дієслівних форм із простими прийменниками: *за винятком, з приводу, поруч з, відповідно до.*

444

Хто швидше? Подані сполучення із прийменниками запишіть у три колонки: ● ті, що пишуться разом; ● ті, що пишуться через дефіс; ● ті, що пишуться окремо.

(За)для потреб, (залежно)від обставин, (з)понад вітряків, (під)час свята, (по)біля тебе, (з)поміж прикрас, (по)між беріз, (неподалік)від терас, (із)за кущів, (з)перед вишні, (на)перекір незгодам, (відповідно) до змін, у (напрямку) до мене, по(за) озеро, у (зв'язку) з похолоданням, (з)попід воріт, (в)наслідок вітрів, (за)допомогою троса, (по)над садками, (з)над кручі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться вислів Михайла Шевченка.

445

Пригадайте, які засоби милозвучності притаманні українській мові. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви та добираючи з дужок потрібні варіанти прийменників.

Віктор Шкуринський.
Лісове озеро

Верба — одне (з, із, зі) найпошир..ніших дерев (у, в) Україні, одне (з, із, зі) най-улюбл..ніших (у, в) народі. Нею обсаджували ставки, бер..ги річок, дороги, і (у, в) цьому наші предки бачили бе..посередню господарську доцільність: верби укріплюють бер..ги, стримують зсуви, а (у, в) посушл..вих місцевостях зуп..няють піщані заноси. (У, в) всіх місцевостях України колись були пошир..ними тини (з, із, зі) верболозу, а то й вербовий живопліт. Згадаймо пісенне «(У, в) кінці греблі шумлять верби, що я посадила». До речі, для цього досить було вбити (у, в) землю вербовий кілок чи прут..к. Звичай насаджувати верби відомий (з, із, зі) глибокої давн..ни.

Народна мудрість давно зауважила: де ростуть верби, там чисті дж..рела води.

«Ой (у, в) полі вербич..нька, там стояла кр..ниченька». Або: «Ой на городі під вербою стоїть колодязь (з, із, зі) водою».

Верба над ставом — трад..ційна пр..кмета українського села (За А. Кондратюком).

446

Складіть і запишіть речення зі складеними прийменниками у зв'язку з, відповідно до, згідно з. Зробіть висновок, для якого стилю мовлення характерне вживання складених прийменників.

447

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про групи сполучників за значенням.

Сполучники	
Сурядні поєднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення	Підрядні поєднують нерівноправні частини складнопідрядного речення
Єднальні: і (й), та (у значенні і), ні... ні, не тільки... а й, як... так і Протиставні: а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак Розділові: або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то... не то	З'ясувальні: що, щоб, як Причинові: бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, оскільки Метиві: щоб, для того щоб, аби, з тим щоб Часові: з того часу як, тимчасом як, після того як Порівняльні: як, мов, немов, немовби, немовбито, наче, ніби, нібито Умовні: аби, якщо, якби, як, коли б Допустові: хоч, хоча, незважаючи на те що, дарма що Наслідку: так що

Складні сполучники пишуться **разом**: *адже, тож, отож, також, теж, ніж, аніж, якщо, якби, мовби, немовби, немовбито, начеб, начебто, неначеб, неначебто, ніби, нібито, щоб, тобто, зате.*

Деякі прості та складені сполучники з частками **б, би, ж** пишуться **окремо**: *або ж, адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б.*

У складених сполучниках завжди пишеться **окремо** кожна складова частина: *так що, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, після того як, з того часу як. Але: тимчасом як, незважаючи на те що.*

ВАШ КОМЕНТАР

448

1 Складіть по 2 речення зі словами *зате* і *за те, проте* і *про те, щоб* і *що б, якби* і *як би*. До яких частин мови належать ці слова?

II «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Перевірте себе, скориставшись підказкою, вміщеною після вправи.

1. Як(би) мені дістати струн живих, як(би) той хист мені, що(б) грать на них, потужну пісню я б на струнах грала (*Леся Українка*).
2. Як(би) лютий не лякав морозами й хурделицями, та березень невдовзі перемаже (*О. Донченко*).
3. Ми вірші пишемо про(те), як стати біля дум на варті. Ми вірші пишемо, (про)те ми не завжди тих віршів варті (*В. Коротич*).
4. Що(б) не робив, роби тільки найкраще (*І. Кульська*).
5. Що(б) прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (*М. Коцюбинський*).
6. Наша сила — то(ж) лавина (*П. Тичина*).
7. То(ж) до праці ставаймо, поспішаймо творити добро! (*К. Тищенко*).

ЗАУВАЖТЕ!

Слід розрізнити складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому* (які пишуться разом) і однозвучні поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому*.

Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *таж* — *адже, теж* — *також, тож* — *тому, якби* — *коли б, якщо* — *коли, щоб* — *аби; проте, зате* — *але; притому* — *до того ж, причому* — *і то*. Однозвучні поєднання інших частин мови синонімічними сполучниками замінити не можна. Окрім того, сполучники, на відміну від однозвучних слів, не виступають членами речення і на питання не відповідають. Порівняймо: *Що б не сталося, я завжди з вами (І. Ле)*. *Що* — займенник, *б* — частка. *На те й лихо, щоб (аби) з тим лихом боротись (Т. Шевченко)*. *Щоб* — сполучник.

449 Розв'яжіть мовну задачу. Чому виділені слова пишуться по-різному?

1. А вдовиця бідна **тим часом** сльози утирає (*Т. Шевченко*).
2. **Тимчасом як** одні деревця прийняли й почали розростатися, інші стояли безлисті (*О. Донченко*).

450

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться взята в дужки частина: ● разом; ● окремо.

Видніється ніби(то) стовп, то(ж) поклади цукор, хоч(би) слово сказав, (тим)часом як справу було завершено, адже(ж) пішов у наступ, так(що) візьми ножиці, немов(би) злагоджений квартет, то(ж) наш звичай, що(б) усім було добре, дарма(що) не казав нам, тому(що) не уважно прочитала, ані(ж) цілий океан, нікому (про)те не розповідав, вікно неначе(б)то відчинене.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову Григорія Сковороди: «Світ ловив мене, ...».

Частки за значенням поділяються на **словотвірчі**, **формотвірчі** та **модальні**.

Словотвірчі частки служать для творення нових слів і виступають як префікси або суфікси: *Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає* (О. Гончар).

Формотвірчі частки слугують для творення форм умовного і наказового способу дієслів: 1. *Дивлюся на море широке, глибоке, плив би на той берег — човна не дають* (Т. Шевченко). 2. **Хай** ллються співи голосно (В. Сосюра).

Модальні частки виражаються різні додаткові смислові відтінки слів, словосполучень або цілих речень: **Лиш** до доброї криниці йдуть люди пити водиці (Нар. творчість).

ВАШ КОМЕНТАР

451

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розкажіть про групи модальних часток за значенням, використовуючи таблицю.

МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ

Група за значенням	Частки	Приклади в реченні
Стверджувальні	Так, еге, еге ж, авжеж, аякже, гаразд	<i>Так, я буду крізь сльози сміятись</i> (Леся Українка).
Заперечні	Не, ні, ані	<i>Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться</i> (В. Сосюра).
Питальні	Чи, хіба, невже	<i>Чи совам зборкати орла?</i> (П. Тичина).
Окличні	Що за, що то за, ну й	<i>Що то за Божа краса!</i> (М. Старицький).
Спонукальні	Годі, бодай, давай, ну, -бо, -но	<i>Годі мовчати! Здобудемо волю</i> (Леся Українка).
Підсилювально-видільні	Навіть, тільки, хоч, хоча б, лише (лиш), аж, же, -таки, -то	<i>Тільки нам все жити, не вмирати, зерно сіять, зацвітати знов</i> (А. Малишко).
Уточнювальні	Саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, ледве не, ніби, наче, начебто	<i>Під вербами вода була наче зеленаста</i> (М. Коцюбинський).
Вказівні	Це, то, оце, оте, ось, осьде, онде	<i>Життя без книг — це хата без вікна</i> (Д. Павличко).

«Вчити самого себе — благородна справа». Прочитайте речення. Знайдіть частки, визначте їхні групи за значенням. Зробіть висновок, у яких стилях мовлення найчастіше вживаються модальні частки.

1. Що за дивна сила слова! Ворожбит якийсь та й годі! (*Леся Українка*).
2. Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого (*А. Малишко*).
3. Нехай зеленіє жито, наче гай (*І. Франко*).
4. Лише мох укривав собою оте віковичне, ніким не займане каміння (*А. Шиян*).
5. Лиш трутень звик солодкі жерти соти, бджола ж для меду й серце віддала (*А. Малишко*).
6. Так, знов душа замерзне, знов одвикне од радісного коливання трав (*М. Рильський*).
7. Чи не бачили ви, дядьку, тут буланого коня? (*Олександр Олесь*).

Частки можуть писатися **окремо, разом і через дефіс**.

1. Частки **би (б), же (ж), то, ось, он** зазвичай пишуться **окремо** від інших слів: *написав би, зроби ж, ось як*.

Разом ці частки пишуться у складі сполучників та інших часток: *теж, таж, мовби, немовби*.

2. **Разом** пишуться частки **де-, аби-, чим-, чи-, як-, що-, -сь**: *деякий, абиякий, чимшвидше, чимало, якраз, щодуху, колись*.

3. **Через дефіс** пишуться частки **казна-, хтозна-, бозна-, будь-, небудь-, -бо, -но, -от, -таки**: *казна-як, хтозна-що, бозна-де, будь-що, де-небудь, скажи-бо, допоможи-но, як-от, якби-то, подумай-таки*.

4. **Окремо** пишуться частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *аби до чого, де в чому, хтозна й куди*.

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів із частками у три колонки:

- ті, що пишуться разом;
- ті, що пишуться через дефіс;
- ті, що пишуться окремо.

(Аби)куди не піду, все(таки) це не обман, ні(про)який човен, (хтозна)яке озерце, (де)що розповім, скажи(ж)бо мені, (будь)яким висловам, ні(до)чого не звик, (чим)швидше перевір, не(аби)які пісні, хтозна(й)де сховано, якби(то) порадила, поклади(ж)таки на стіл, (бозна)куди вирушає, (як)найважливіші події, коли(б)то зрозуміли.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову М. Братуня: «... й ніде берегів».

Спишіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір виділених слів (див. с. 281).

1. Гетьте, думи, ви хмари осінні! То(ж) тепера весна золота (*Леся Українка*).
2. Не грайся хлібом, то(ж)бо гріх! (*М. Рильський*).
3. У свою душу бояться заглядати хіба(що) злочинці (*Д. Павличко*).

4. Є почуття такі прозорі, що (коли)б з них відлити зорі, вони б світилися, як небесні (П. Воронько). 5. Каятись кайся, та за(те)ж не приймайся. 6. Друзів люблю, за(те) чванливих не терплю (Нар. творчість). 7. Навряд(чи) де(сь) по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас в Україні (О. Довженко). 8. Розказав(би) про(те) лихо, та чи(ж)то повірять (Т. Шевченко).

Вигук — це особлива частина мови, що виражає почуття, волевиявлення мовця, але не називає їх. Наприклад: 1. **Ох**, чого моя зіронька плаче. 2. **Цить!** Хай говорить серце! (З тв. Лесі Українки).

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови, бо не мають ні лексичного, ні граматичного значення.

ВАШ КОМЕНТАР

455

Дослідіть, у яких стилях мовлення можуть уживатися вигуки. Зробіть висновок. Обґрунтуйте свою думку.

456

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Підготуйте усну розповідь про групи вигуків за значенням, використовуючи таблицю.

Група вигуків за значенням	Що виражають вигуки	Приклади
Емоційні	Почуття, переживання, настрої людини	О, ой, ай, ах, ух, леле, тьху, цур, овва, от тобі й маєш, слава Богу
Спонукальні	Наказ, спонукання до дії, привернення уваги	Агов, гей, геть, годі, киць-киць, тпру, вйо
Етикету	Привітання, прощання, подяку, побажання	Добрий день, до побачення, дякую, будь ласка, прошу
Звуконаслідувальні слова	Звуки природи, тварин, машин	Ку-ку, кукуріку, дзень-дзень, бах

457

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Знайдіть вигуки, визначте їхні групи за значенням.

1. Гей, юнаки, гей, молодість світу, доля планети у ваших руках (І. Нехода). 2. «О!» — виривається те саме «о», але в мене то радіє, то журиться, то не йме віри, то віднікується, то дивується (М. Стельмах). 3. На добраніч вам, ниви і поля. Й тобі, зозуле (М. Коцюбинський). 4. Ніжно так, ласкаво, немов вибачаючись, полощуться об гальку дрібні хвилі — немає їх, немає, а потім так

несміливо — хлю-у-п, хлю-у-п (*Ю. Збанацький*). 5. «Ах, яка яблунька!» — прошепотіла дівчинка (*О. Іваненко*). 6. «Кру-кру!» — лунає поклик журавлів, і слід по них в німому небі тане (*М. Нагнибіда*).

II

«**Я хочу сказати своє слово**». Складіть текст рекламного характеру, використавши якомога більше вигуків. Зробіть висновок про роль вигуків у мовленні.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться **через дефіс**: *ох-ох-ох, киць-киць, ня-а-ав*.

Також через дефіс пишуться вигуки: *ій-богу, їй-право*.

Окремо пишуться вигуки: *будь ласка, до побачення, на добраніч*.

458

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (На)добраніч, зелена діброво! Вже скотилося сонце за гору! (*Олександр Олесь*).
2. Не жартуй наді мною, (будь)ласка, і, говорячи, не мовчи (*В. Симоненко*).
3. (Ов)ва! Не вихоплюйся, сину, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися (*М. Коцюбинський*).
4. (Гу)у — диким звіром вило й надворі, й у комині (*С. Васильченко*).
5. (Їй)богу не чую, і не кричить (*Т. Шевченко*).
6. «Гу(гу)гу!» — застогнав пугач серед лісу (*Панас Мирний*).
7. (А)а! Та це ж водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: «Бу(у)у!» (*Остан Вишня*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Службові частини мови, так само, як вигук, не мають лексичного значення. Вигук не виступає членом речення. Але на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує *синтаксичну роль* того слова, яке замінює, на відміну від службових частин мови. Якщо вигук набуває у реченні значення іменника, він може виступати в ролі підмета чи додатка; може виступати й у ролі присудка. Деколи вигуки замінюють ціле речення. Звуконаслідувальні слова можуть уживатися як пряма мова.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ДИСКУСІЯ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

1. Чи доводилося вам у спілкуванні обстоювати свою думку? Чим це зумовлено?
2. На що звертають увагу співрозмовники, беручи участь у суперечці?

Дискусія — широке обговорення певного питання для з'ясування різних поглядів.

Виступ під час дискусії — це розгорнутий роздум проблемного характеру, який складається з трьох частин: тези, доказів і висновку. Основна думка цього роздуму — розв'язання певної проблеми чи складного питання.

Виступ під час дискусії може бути **монологом-ствердженням** або **монологом-спростуванням**.

459

- I Розгляньте пам'ятку «Як поводитися під час дискусії». Дайте оцінку власній поведінці під час суперечки.

Як поводитися під час дискусії

- Перед тим, як сперечатися, подумайте, про що будете говорити.
- Сперечайтесь чесно і щиро, не перекручуючи думок і слів одне одного.
- Починаючи дискусію, чітко і зрозуміло сформулюйте положення, які будете доводити. Ці тези повинні залишатися незмінними протягом усієї дискусії.
- Пам'ятайте, що найкращим доказом чи спростуванням є незаперечні факти.
- Доводячи і спростовуючи, говоріть просто, чітко, точно.
- Закінчуючи виступ, підбийте підсумки, сформулюйте висновок.

- II Один (одна) з вас має скласти доведення-ствердження, а другий (друга) — його спростування. Пам'ятайте, що при ствердженні доводиться істинність, правдивість тези. *(Це твердження справедливе. Можна навести такі докази: ... . Отже, це твердження правильне)*. При спростуванні твердження слід вказати на хибність або недостатність доказів опонента, аргументувати свою думку *(Тут говорили, що ... , але це не так, адже ...)*.

Теми дискусії

1. Один у полі не воїн.
2. Інтелегентна людина — людина з вищою освітою.
3. У суперечках народжується істина.

- III Прослухайте виступи однокласників (однокласниць) і проаналізуйте їх за поданим планом.

1. Наскільки чітко сформульовано основну думку виступу?
2. Чи доведеною є позиція? Як сформульовано аргументи?
3. Чи були посилання на авторитетні думки?
4. Що можна сказати про техніку викладу?

Чи можна сформулювати універсальні правила щодо написання частки **не** з різними частинами мови?

Правила написання **не** з різними частинами мови можна поділити на три групи:

- з іменниками, прикметниками, прислівниками;
- з дієсловами і дієприслівниками;
- з дієприкметниками.

З іменниками, прикметниками, прислівниками **не** пишеться **разом**:

• якщо слово без **не** не вживається: *Неук і нероба — одна хвороба. Сила без розуму немічна. Хто невтомно працює, той ніколи не сумує (Нар. творчість);*

• якщо іменник, прикметник або прислівник із **не** можна замінити синонімом без **не**: *Неправдою (брехнею) світ обійдеш, та назад не вернешся. Недобрий (злий) сусід — велике лихо. У роботі час спливає непомітно (швидко) (Нар. творчість).*

З іменниками, прикметниками, прислівниками **не** пишеться **окремо**:

• якщо є протиставлення сполучниками **а, але**: *Не сокира теше, а чоловік. Краще знає не старий, а бувалий. Комар пищить не голосно, а тихо, та все ж спати не дає (Нар. творчість);*

• якщо іменник, прикметник або прислівник є присудком: *Кінь свині не товариш. Дружній череді і вовк не страшний. У Петрівку й у погребі не холодно (Нар. творчість).*

ВАШ КОМЕНТАР

460

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, уставляючи пропущені букви, розкриваючи дужки.

1. Людина — місце двоюою добра і зла, бою вічного і (не)пр..мирénного, жорстокого і пр..красного (*В. Дрозд*).
2. Із глибини душі народжувалися слова — (не)зв..чайні, (не)буденні, а високі, одухотвор..ні, як і вся душа цієї пр..чудової людини (*І. Цюпа*).
3. Ліс прокидався бе..журним пр..марним дзвоном (не)зримих пташок (*Я. Баш*).
4. Пісня ж — (не)смертна, як древо життя (*Б. Олійник*).
5. Серед лісу — (не)великий (не)глибокий ставок, очеретом з одного боку пр..крашений (*Остан Вишня*).
6. У хату батько увійшов (не)рішуче, немовби жалів, що пр..йшов (*Б. Грінченко*).
7. Справді,

гарно тут: і білі піски пр..бережні, і ця тиша (не)збагненна, і ласкавий степовий вітерець (О. Гончар). 8. Лінощі, (не)робство були найбільшим гріхом для матері, вона з пр..зирством ставилася до ледарів (О. Донченко).

461

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте фразеологізми, добираючи з довідки потрібні синоніми. Запишіть їх парами, розкриваючи дужки.

Молоти язиком (не)билиці, (не)високого льоту, один від одного (не)далеко втекли, ятрити (не)загойну рану, на розум (не)багатий, бачити (не)мало світу, (не)солано сьорбавши, щербатої копійки (не)вартий, канути в (не)буття, з (не)легким серцем, усіма правдами й (не)правдами, (не)сите око.

Довідка: невелике цабе, сім мішків гречаної вовни, та й ті неповні, бувати в бувальцях, з каменем на серці, впіймавши облизня, будь-якою ціною, руки загребуці, одним миром мазані, допикати до живих печінок, лобом неширокий, дешевший за дірку від бублика, канути у воду.

Не з дієсловами і дієприслівниками зазвичай пишеться **окремо**: *Не знаючи броду, не лізь у воду (Нар. творчість).*

Не з дієсловами і дієприслівниками пишеться **разом**:

• якщо слово не вживається без *не*: *Нехтуючи здоров'ям, нехтуєш життям (Нар. творчість);*

• якщо слово має префікс *недо-* і виражає неповноту дії: *Як кажи: «Дай!» — недочуває (погано чує), а кажи: «На!» — гарно чує (Нар. творчість).* Але: *Хто занадто в дрібниці вдається, головного може не добачити (не побачити зовсім).*

З чотирма дієслівними формами **не** може писатися **разом або окремо**, залежно від їхнього значення:

• *непокоїтися* (хвилюватися) — *не покоїтися* (не спочивати);

• *нездужати* (хворіти) — *не здужати* (не змогти);

• *неславити* (ганьбити) — *не славити* (не прославляти);

• *нестямитися* (втратити самовладання) — *не стямитися* (не прийти до тями).

462

Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

(Не)сказавши і слова, вже трохи (не)добачає, (не)добачивши основного, (не)славлячи ганебні вчинки, довго (не)вгавала, (не)дооцінюючи можливості, усе життя (не)доїдали і (не)досипали, (не)доївши обіду.

463

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення з дієсловами у дві колонки: • ті, що пишуться з *не* окремо; • ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)прочитавши книгу, (не)покоїться про урожай, (не)волячи сусідів, (не)здобув перемоги, (не)стямившись від скрути, (не)навиджу хитрість, (не)вгавав ні на хвилину, (не)хтуючи ускладненням, (не)відпочивала на озері, (не)бачив сяйва, (не)дослухався до звуків, (не)дооцінюючи можливості, (не)славлячи скупість, (не)помітила ошуканства, (не)доївши пирога, (не)здужає вже тиждень, (не)долюблюючи брехунів, (не)підготував звіт, (не)добачаючи в тумані.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... , хату не збудуєш».

ЗАУВАЖТЕ!

Дієслово *не має*, що пишеться окремо, слід відрізнати від заперечного слова *немає*, що пишеться разом.

Заперечне слово *немає* можна замінити словом *нема*: *Немає (нема) диму без вогню. Хто розуму не має, тому його і коваль не скує (Нар. творчість).*

464

Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. (Не)має зерна без полови.
2. Добра порада (не)має ціни.
3. (Не)має такого пня, щоб об нього (не)почухалась свиня.
4. (Не)має бджоли без жала, а троянди без колючок.
5. Хто (не)має волі, той (не)має долі.
6. За (не)розумного головою (не)має і ногам спокою.
7. Хто нічого (не)робить, той ніколи (не)має часу (*Нар. творчість*).

Не з дієприкметниками пишеться **разом**, якщо дієприкметник не має при собі залежних слів і виступає в реченні означенням: *Незасіяні поля чекають на хліборобів.*

Не з дієприкметниками пишеться **окремо** в таких випадках:

- дієприкметник має при собі залежні слова: *Не засіяна вчасно нива не дасть доброго врожаю;*
- дієприкметник виступає присудком: *Нива не засіяна;*
- є протиставлення: *Ми під'їжджали до не засіяного, але вже зораного поля.*

ВАШ КОМЕНТАР

465

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте прислів'я. Прокоментуйте правопис *не* з дієприкметниками.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений.
2. Де хата не метена, там дівка не плетена.
3. Чого Івась не навчений, того Іван не буде знати.
4. Пес бреше, бо співати не привчений.
5. З гаразд

необдуманих слів і кури сміються. 5. У лінивого ліжко до спини не прив'язане, а приклеєне. 6. Не хвались ще не завершеною роботою. 7. Незваному гостю місце за дверима (*Нар. творчість*).

466

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть фонетичний розбір виділених слів (див. с. 281).

1. Радуйся, ниво (не)политая! Радуйся, земле (не)повитая квітчастим злаком! (*Т. Шевченко*). 2. Обабіч пропливали (не)виразні сіро-жовті поля, ззаду (не)вибіленим полотном розгорнулася дорога (*В. Кава*). 3. Людина має в собі потенціал можливостей просто-таки фантастичний, до глибини ще ніким (не)досліджений (*О. Гончар*). 4. На Псло, на Ворсклу, на Сулу, на юні води (не)початі ліг золотий осінній шум (*М. Вінграновський*). 6. Душа моя (не)заспокоєна, вона чекає на зустріч із тобою (*О. Кобилянська*). 6. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет (не)щасний, тільки мав талант до віршів (не)позичений, а власний (*Леся Українка*). 7. Стомлений цілоденним блуканням олень спрагло припав до (не)скаламученого джерела (*Іван Багряний*). 8. І слово співця (не)забуте (*Леся Українка*).

467

Хто швидше? Запишіть у дві колонки словосполучення з дієприкметниками: ● ті, що пишуться з *не* разом; ● ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)віблене полотняне рядно, ще (не)прочитана книга, дерево (не)полите, (не)зачинена скриня, (не)дописана мною стаття, (не)погашена гаряча іскра, (не)в'їжджена нова дорога, (не)заіржавілий якір, (не)зламана вітром тополя, (не)скошений вчасно ячмінь, (не)з'ясоване важливе питання, (не)очікувана гроза, (не)складені дітьми речі, (не)розібраний намет, (не)розтоплений сонцем сніг, каша (не)зварена.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться закінчення прислів'я: «Людина неучена ...».

Частка **ні** пишеться **разом**, якщо вона виступає префіксом у займенниках і прислівниках: *нічий, ніякий, ніколи, нітрохи*.

Окремо частка **ні** пишеться, якщо вона відокремлена від займенника прийменником: *ні до чого*.

468

Розв'яжіть мовну задачу. Чому в поданих речення виділені слова пишуться по-різному?

1. Дівчина **нізащо** не хотіла відкривати свої таємниці (*Ю. Мушкетик*). 2. Парубок цілий день вештався без діла, **ні за що** й не думав братися (*І. Нечуй-Левицький*).

469

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)ховаю у пам'ять (ні)чого, перед нею ні (з)чим (не)таюсь (П. *Перебийніс*). 2. Очерети всім шепочуть: «Люлечки!» Та річка (не)втомилась (ні)стілечки (В. *Сторожук*). 3. І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні(за) що ні(про)що на плаху(Л. *Костенко*). 4. Людина, що зневажливо ставиться до рідної історії, (ні)трохи (не)заслуговує на повагу (О. *Довженко*). 5. (Ні)чого (не)треба, (ні)чого (не)хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (С. *Пушик*). 6. Кобзарю, знаєш, (не)легка епоха, оцей двадцятий (не)вгамований вік. Завихрень — безліч. Тиші — (ані)трохи (Л. *Костенко*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Універсальні правила щодо написання частки *не* разом з різними частинами мови такі: частка *не* писатиметься разом, якщо слово без *не* не вживається або якщо слово можна замінити синонімом без *не*. Щоправда, це не може стосуватися особливої форми дієслова — дієприкметника. Та й написання *не* з дієсловами має особливості: слід розрізняти префікс *недо-* зі значенням неповноти дії та співзвучні слова, що починаються на *недо-*, але мають інше значення; потрібно не забувати слова, які писатимуться по-різному, коли в реченні набувають різних значень: *не має, немає, не здужати і нездужати*.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що є об'єктом вивчення морфології?
2. Чим самостійні частини мови відрізняються від службових?
3. Які граматичні і лексико-граматичні категорії іменників вам відомі?
4. Спишіть, розкриваючи дужки. Які власні назви слід взяти в лапки?

(М,м)істо (Б,б)іла (Ц,ц)ерква, (Х,х)ерсонські кавуни, (Д,д)епутат (В,в)ерховної (Р,р)ади (У,у)країни, (К,к)ієво-(П,п)ечерська (Л,л)авра, вулиця (Я,я)рославів (В,в)ал, (Т,т)рипільська (К,к)ультура, (Л,л)ьвівський (Н,н)аціональний (У,у)ніверстет імені (І,і)вана (Ф,ф)ранка, село (В,в)єсела (С,с)лобода, (Ш,ш)евченкове слово, (Е,е)зопівська мова, (К,к)иївський (К,к)інотеатр (К,к)иїв, (С,с)танція (М,м)етро (З,з)олоті (В,в)орота, (Д,д)ень (У,у)чителя, (Г,г)оловнокомандувач (З,з)бройних (С,с)ил (У,у)країни.

5. Спишіть словосполучення, додаючи закінчення прикметників. Визначте рід незмінюваних іменників.

Тролейбусн.. депо, рожев.. фламінго, балакуч.. какаду, талановит.. маестро, похмур.. фрау, франтуват.. денді, величн..

Кіліманджаро, гірськ.. Перу, прекрасн.. Баку, крихітн.. колібрі, козацьк.. бароко, нов.. бра, дорогоцінн.. кольє, маленьк.. поні, безжурн.. мадам, дотепн.. мотто.

6. Поставте подані іменники в родовому відмінку однини і запишіть у дві колонки: а) із закінченням -у (-ю); б) із закінченням -а (-я).

Асфальт, Амур, сніговик, Петербург, апельсин, дощ, прапор, глід, мармур, ідеал, Миргород, острів, сторож, одяг, Дунай, Канів, інвентар, обов'язок, велосипед, танець.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться прислів'я.

7. Визначте стилістичну роль кличного відмінка в реченнях.

1. Народе мій, до тебе я ще верну (*Д. Стус*). 2. Україно, ти для мене диво! І нехай мина за роком рік, буду, мамо горда і вродлива, з тебе дивуватися повік (*В. Симоненко*).

8. Яка частина мови називається прикметником? Які граматичні ознаки має прикметник?

9. Поставте подані словосполучення в орудному відмінку.

Гаряча каша, блідолиций місяць, колючий кущ, найкраща пісня, складніша задача, вовча паща, дитяча іграшка, палюче сонце, достигла вишня, ледача вдача, цегляний гараж, захоплива подорож, дрібна комашня.

10. Запишіть подані прикметники в дві колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Родо/відний, північно/східний, професійно/технічний, північно/американський, праце/здатний, видовжено/загострений, тепло/любивий, синьо/жовтий, світло/тонний, жовто/гарячий, олов'яно/мідний, тьмяно/коричневий, синьо/окий, сніго/очисний, грушево/яблучний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв складеться початок прислів'я: «... курнику не уживуться».

11. Утворіть форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників *поганий, щирий, легкий*.
12. Яка частина мови називається числівником? Розкажіть про групи числівників за значенням і будовою.
13. Поставте подані словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках.

Сто тридцять вісім гімназистів, п'ятсот шістдесят три кілограми, сімсот вісімдесят п'ять гривень, двісті дев'яносто дев'ять днів, тисяча п'ятсот п'ятдесят років.

14. Розкажіть про займенник як частину мови. Назвіть розряди займенників за значенням.
15. Запишіть подані словосполучення із займенниками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Ні)який спосіб, (бозна)який сон, (казна)що верзе, ні(в)яку дорогу, (де)що перевір, (аби)що зроблено, хтозна (в)що повірив, (хтозна) котрий перепел, які(небудь) меблі, де(про)що сказано, казна(для) чого привід, не(аби)який досвід, (будь)який приз, (ні)кому не скажу, ні(про)що не прошу, (казна)чого не принесь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться продовження прислів'я: «Не знаючи ...».

16. Яка частина мови називається дієсловом? Які форми дієслова вам відомі?
17. Запишіть подані дієслова у дві колонки: а) із вставленими буквами -е-, -е-; б) із вставленими буквами -и-, -і-.

Упорядку..мо, справд..ться, допомагат..меш, ускладн..мо, дізна..шся, чист..те, успадку..те, спуст..шся, глад..мо, склика..мо, колива..ться, змага..шся, переоцін..те, уника..те, зшиват..ме, нерву..шся.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться закінчення прислів'я: «Проти вітру ...».

18. Запишіть подані словосполучення з прислівниками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Стали (по)двоє, у нас (по)простому, зменшив (у)двоє, поговорили (по)просту, оживає степ (у)день, перечитував (давним)давно, знаходилися (на)одинці, приходили з (усіх)усюд, змагаємося (по)дружньому, (по)латині написано, чекає (на)самоті, зжовкле (по)осінньому листя, збиралися (з)ранку (до)ночі, знане з давніх(давен), радилися (у)трьох, хай буде (по)твоєму, залишилася (сама)самотою.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться закінчення вислову Василя Сухомлинського: «Треба тонко відчувати три речі: ...».

19. Чим самостійні частини мови відрізняються від службових?
20. Відредагуйте словосполучення з прийменниками.

Ходити по коліям, запізнився із-за дощу, зроблено відповідно припису, згідно наказу директора, повернувся в десять годин, прийшов без п'яти дванадцять, подорожував на поїзді, недивлячись на несприятливі обставини, поїхала у Одесу, відправили по пошті,

пливти по течії, відпустка по хворобі, по вихідним дням, перекласти на українську мову.

- 21.** Запишіть подані словосполучення в дві колонки; а) з *не*, що пишеться разом; б) з *не*, що пишеться окремо.

(Не)великий хвойний ліс; (не)високий, а низький стовп; (не)знаю ще й тепер; (не)дописаний останній розділ; поле (не)засіяне; (не)зарослий чагарниками пагорб; (не)впевнено сказано; два тижні (не)здужав; (не)вгавала хуртовина; розростається (не)впинно; (не)голосний гомін; ти мені (не)ворог; страшна (не)правда; ще (не)скошена трава; зовсім (не)весело тут; (не)добудований шалаш; (не)здужаю підняти це; (не)вдовзі приїде.

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складається початок вислову Дмитра Білоуса: «... і пахуче, наче м'ята».

- 22.** Запишіть подані словосполучення в дві колонки; а) із вставленою буквою *н*; б) без вставленої букви *н*.

Бездон..ий, лін..ю, скажен..ий, левин..ий, обгороджен..ий, антен..ий, годин..ик, огнєн..ий, старовин..ий, вогнян..ий, орлин..ий, щеплен..ий, обв'язан..ий, лимон..ий, глинян..ий, одноден..ий, висоце..ний, адресован..ий, екран..ий, незбагнєн..ий, незлчєн..ий, реформен..ий, торф'ян..ий, умиротворен..ий, електрон..ий, єдин..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Лесі Українки.

- 23.** Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Почорніли заводі в озерах
І **ясніші** стали разом з тим.
Від листків падучих ніжний шерех
Заплітається в ранковий дим.

М. Рильський

Мовні розбори

Аудіодиктант

ГЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Апеля́ція. 1. Оскарження ухвали певної установи перед вищою. 2. Звернення до когось за підтримкою, порадою.

Аргуме́нт. Тут: Підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чогось.

Архаї́чний. Стародавній, старовинний. Який вийшов з ужитку, застарілий.

Архістра́тиг. У християнській релігії — ангел вищого рангу.

Аскетичний. Такий, що вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя, позбавлене благ.

Барельє́ф. Скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Блаже́нний. 1. Дуже щасливий. 2. У християнстві — юродивий; так говорять також і про деяких святих.

Бовва́н. 1. У язичників — статуя, що зображає бога. 2. Нерозумна, обмежена людина.

Бу́лла. Грамота Папи Римського, послання.

Бундеста́г. Найвищий представницький орган влади в Німеччині.

Вогнескі́п. Те саме, що смолоскип; факел.

Воло́х. Назва представника середньовічного населення Придунайських князівств, з якого формувалися румунська та молдавська нації.

Ву́йко (діалектне). 1. Дядько з боку матері, брат матері. 2. Старший за віком чоловік (при шанобливому звертанні).

Вульга́рний. 1. Який відрізняється від інших грубістю, непристойністю. 2. Спрощений, перекручений щодо змісту.

Га́зда (діалектне). Хазяїн.

Гіпо́теза. Наукове положення, що пояснює явища дійсності на основі припущення. Будь-яке припущення, здогад.

Глобаліза́ція. Процес надання чому-небудь глобального (всесвітнього, такого, що стосується всього людства) характеру.

Гуцу́ли. Етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України.

Гре́чність. Ввічливість у поводженні з людьми, чемність.

Двору́шник. Підступна людина, яка на словах віддана кому-, чому-небудь, а таємно діє проти нього.

Дека́н. Керівник факультету у вищому навчальному закладі.

Дивіде́нд. Частина прибутку акціонерних товариств, яка щорічно розподіляється між акціонерами.

Ді́лер. Представництво головної фірми, що презентує і продає її продукцію.

Дифіра́мб. У стародавній Греції — урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса. Літературний жанр, близький до оди або гімну.

Ейфо́рія. Сприйняття, оцінка чого-небудь у невинувато оптимістичних тонах.

Емігра́ція. Переселення зі своєї Батьківщини в іншу країну; перебування за межами Батьківщини внаслідок такого переселення.

Етикéт. Установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві.

Спіско́п. Вищий духовний чин у християнській церкві. Особа, яка має цей чин.

Же́ньше́нь. Багаторічна трав'яниста рослина, корінь якої використовується як лікувальний засіб.

Жи́віця. Густа прозора рідина, що виділяється зі стовбура хвойного дерева.

Жи́вопліт. Ряд густо посаджених дерев, кущів, що утворюють загорожу.

Жупа́н. Теплий верхній жіночий та чоловічий одяг.

Забра́ло. 1. Передня частина захисного головного убору, яка захищає обличчя від впливу чого-небудь. 2. Щит, заслон, що прикриває який-небудь пристрій.

Зодчий. Художник-будівельник, архітектор.

Ієра́рхія. Тут: Послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їх підлеглості.

Іммігра́ція. В'їзд чужоземців до якої-небудь країни на постійне проживання.

Ін'є́кція. Впрорскування у вену, м'яз чи під шкіру лікувальної речовини.

Іннова́ція. Нововведення.

Інтерме́цо. 1. Невеликий музичний твір довільної будови, що виконується між частинами опери. 2. Музична п'єса, що є вставним номером серед інших п'єс.

Каноні́чний. Такий, що відбувається, діє за твердо встановленими правилами, законами, усталеними нормами.

Карбюра́тор. Пристрій, у якому з рідкого палива й повітря утворюється пальна суміш, що надходить до циліндрів двигуна внутрішнього згорання.

Кар'є́ра. 1. Швидке, успішне просування в будь-якій діяльності, досягнення слави. 2. Рід занять.

Кизил. 1. Чагарникова рослина з жовтими квітками та їстівними ягодами. 2. Кислі ягоди цієї рослини темно-червоного кольору.

Кіберне́тика. Наука про загальні закони одержання, зберігання, передачі та обробки інформації.

Когу́т (діалектне). Півень.

Комин. Тут: Горішня частина димоходу над дахом будівлі; димар.

Компромі́с. Згода, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети.

Консе́нсу́с. Відсутність заперечень проти пропозицій, висунутих сторонами під час переговорів.

Конце́пція. 1. Система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище. 2. Ідейний задум твору.

Коштóriс. План передбачуваних витрат і надходжень матеріальних і грошових ресурсів, потрібних для діяльності підприємства, установи, організації.

Лібрéто. 1. Літературний текст великого музично-вокального твору. 2. Стислий виклад змісту опери, балету тощо.

Магістра́т. Орган місцевого самоврядування. Будинок міського управління.

Меморіа́л. Тут: Архітектурна, скульптурна споруда у пам'ять про кого-, що-небудь.

Меценáт. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

Модéрн. 1. Напрямок у мистецтві й літературі кінця XIX — початку XX століття. 2. Сучасний, модний.

Морі́г. Густа молода трава.

Мотива́ція. Сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; обґрунтування.

Мотто́. Дотепний вислів, афоризм, що вживається як епіграф на початку книжки або розділу.

Народні́сть. Історична форма спільності людей, що виникає з племен, передусе нації. Ґрунтується на спільності мови, території, економічних зв'язків, культури.

На́ція. Конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Но́та. 1. Умовний графічний знак, що позначає музичний звук певної висоти і тривалості; окремих звук певної висоти в музиці, співі. 2. У міжнародному праві — офіційне письмове звернення уряду однієї держави до іншої.

Нюанс. Тонке розрізнення в чому-небудь; ледве помітний відтінок.

Оболо́нь. Тут: Заплавні луки.

Огу́диння. Стебла, гілки виткої, повзучої рослини.

Окая́нний. Грішний, проклятий.

Пелеха́тий. Із довгим, густим, скуйовдженим волоссяним покривом. Волохатий, розпатланий. Який має вигляд клаптів або нерівних країв.

П'єзокераміка. Керамічні матеріали, які мають властивість утворювати електричні заряди при деформації чи вібрують під дією електричного струму.

Піі́тика. Поетика. Розділ науки про літературу, в якому вивчаються структура і творчі прийоми поетичних творів, їхня форма й принципи аналізу.

Пла́й (діалектне). Стежка в горах.

Прави́ця. Права рука.

Прес-релі́з. Бюлетень для працівників засобів масової інформації, що випускається урядовими установами, міжнародними організаціями і містить матеріали для термінової публікації.

Присі́лок. Невелике село, розташоване поблизу більшого. Частина великого села.

Причі́лок. Бокова стіна будинку, бокова частина даху.

Пріоритет. 1. Першість у якому-небудь відкритті, винаході, висловленні ідеї. 2. Переважне, провідне значення чогось, перевага над кимось, чимось.

Регламентува́ти. Примушувати кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень. Точно визначати, встановлювати що-небудь.

Резюме́. 1. Стислий виклад суті доповіді, статті, 2. Відомості про свою освіту, професійний досвід і т. ін., які повідомляє претендент на яку-небудь роботу, посаду.

Рецензі́я. Стаття, що аналізує, оцінює який-небудь твір, спектакль. Критичний розбір твору з метою рекомендації його до друку; відгук.

Риторика. Наука красномовства, ораторське мистецтво. Назва класу духовної семінарії.

Са́га. Давньоскандинавське чи давньоірландське епічне сказання.

Сага́. Річкова затока або протока. Болото в заплаві річки, рослинність у заплаві річки.

Самвида́в. Самостійне (без участі видавництва) тиражування творів для нелегального поширення.

Свіча́до. 1. Дзеркало. 2. Підвісний свічник для багатьох свічок.

Сенте́нція. Вислів повчального характеру, коротке напучення.

Симпто́м. Характерний вияв або ознака якого-небудь захворювання.

Скепти́чний. Який критично-недовірливо ставиться до чогось, має сумніви в можливості або істинності чогось.

Старожитності́. Тут: Пам'ятки далекого минулого. Речі, які були виготовлені в дуже давні часи і збереглися до наших днів.

Стереотип. Те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Стожа́ри. Народна назва сузір'я Плеяд, а також деяких інших сузір'їв.

Стори́ця. Відплата у багато (буквально — у сто) разів більша.

Тверді́ня. 1. Фортеця. 2. Надійна опора, заслона, захист.

Трюм. Внутрішнє приміщення корабля між палубою і днищем, де встановлюють машини, механізми, вміщують вантажі.

Фа́йно. Добре, гарно, приємно.

Фаса́д. Зовнішній, лицьовий бік будівлі.

Фра́кція. 1. Група людей, об'єднана спільними інтересами. 2. Організована група депутатів, яка проводить певну лінію. 3. Компонент, складова частина рідини або матеріалу.

Хо́стинг. Послуга з надання місця для розміщення файлів на сервері.

Цноглі́вий. 1. Доброчесний; який відбиває душевну чистоту. 2. Який не втратив непорочності.

Ша́влія. Багаторічна трав'яниста рослина з великими пахучими квітками, що використовується як лікувальний засіб.

Шрі́т. 1. Дрібні свинцеві кульки для стрільби з мисливської рушниці; дріб. 2. Відходи олійницького виробництва.

Юроді́вий. 1. Божевільний. 2. Жебрак, божевільний, що має дар віщуна.

ЗМІСТ

<i>Дорогі друзі!</i>	4
----------------------------	---

ВСТУП. УКРАЇНЬСЬКА МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

1. Мова — суспільне явище	5
2. Ознаки самобутності української мови.....	9
3. Розвиток української мови	14
4. Сучасна українська літературна мова як вища форма існування національної мови.....	26
5. Виникнення давніх діалектів. Сучасні територіальні діалекти	30
Контрольні запитання і завдання	39

ФОНЕТИКА УКРАЇНЬСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО ЇЇ ЗВУКОВУ СИСТЕМУ

6. Місце фонетики та орфоєпії в системі мови. З історії української фонетики	40
7. Звук і фонема. Класифікація голосних звуків	44
8. Класифікація приголосних звуків	49
9. Склад і наголос	53
Аудіодиктант(QR-код)	58
10. Фонетична транскрипція. Зміни голосних і приголосних у мовному потоці	58
11. Правопис ненаголошених голосних і сумнівних приголосних.....	61
12. Подвоєння та подовження приголосних звуків	68
13. Чергування голосних і приголосних звуків	71
14. Засоби милозвучності української мови.....	76
15. Стилiстичні засоби фонетики	80
Контрольні запитання і завдання	83

УКРАЇНЬСЬКА ОРФОЕПІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТИХ ПРАВИЛ УКРАЇНЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ

16. Основні норми сучасної літературної вимови.....	85
17. Орфоєпія і культура мовлення	88
18. Інтонаційні особливості українського мовлення	92
Контрольні запитання і завдання	94
Аудіодиктант(QR-код)	94

УКРАЇНЬСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНЬСЬКА ОРФОГРАФІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТИХ ПРАВИЛ НАПИСАННЯ СЛІВ

19. Українська графіка. Алфавіт	95
20. З історії та розвитку української орфографії. Принципи українського правопису	98

21. Складні випадки правопису м'якого знака та апострофа	101
22. Уживання великої букви	105
23. Написання складних слів.....	109
24. Складоподіл і правила переносу слів із рядка в рядок. Складноскорочені слова	111
25. Правопис іншомовних слів	117
Контрольні запитання і завдання	119

ЛЕКСИКОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

26. Слово як основна одиниця мови	121
27. Однозначні та багатозначні слова. Пряме й переносне значення слова. Види тропів.....	127
28. Омоніми. Синоніми. Антоніми. Пароніми.....	135
29. Стилiстичні можливості омонімів, паронімів, синонімів, антонімів.....	142
30. Лексика української мови за походженням.....	149
31. Активний і пасивний запас лексики.....	155
32. Стилiстична диференціяція лексики української мови	158
Контрольні запитання і завдання	162

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

33. Фразеологізми. Джерела української фразеології.....	163
Контрольні запитання і завдання	168

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

34. Лексикографія. Види словників.....	169
Контрольні запитання і завдання	173

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК УЧЕННЯ ПРО БУДОВУ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

35. Морфемна будова слова.....	174
36. Орфограми в префіксах і суфіксах	179
37. Словотвір. Морфологічні і неморфологічні способи творення слів. Зміни приголосних при словотворі	187
38. Прості, складні і складені слова	193
39. Стилiстичне використання засобів словотвору	198
Контрольні запитання і завдання	201

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

40. Морфологія. Система частин мови	203
41. Іменник як частина мови.....	207
42. Відмінювання іменників.....	211
43. Прикметник. Ступені порівняння прикметників. Правопис складних прикметників	220
44. Числівник. Відмінювання числівників. Уживання числівників з іменниками.....	229

45. Займенник. Займенники і контекст	234
46. Дієслово як частина мови	243
47. Дієприкметник і дієприслівник — особливі форми дієслова.....	252
48. Прислівник.....	257
49. Службові частини мови. Вигук	264
50. <i>НЕ</i> і <i>НІ</i> з різними частинами мови	274
Контрольні запитання і завдання	278
Аудіодиктант (QR-код)	281
Мовні розбори (QR-код)	281

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

● Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	13
● Колоритно-стильові різновиди мовлення	23
● Академічне есе	35
● Повторення вивченого про стилі мовлення	47
● Художній стиль мовлення. Докладний переказ тексту художнього стилю	64
● Бібліографія. Анотація.....	115
● Тематичні виписки як засіб засвоєння і запам'ятовування прочитаного й почутого.....	124
● Конспект як різновид стислого переказу висловлювань, що сприймаються на слух	132
● Твір-роздум на морально-етичну тему.....	147
● Правильне й доречне вживання іншомовних слів в українській мові.....	153
● Уживання фразеологізмів	167
● Офіційно-діловий стиль. Ділові папери. Звіт про виконану роботу.....	185
● Особливості вживання спільнокореневих слів.....	192
● Стаття в газету на морально-етичну тему	196
● Розмовний стиль. Бесіда як форма спілкування. Складання діалогів ...	227
● Числівники на позначення часу	233
● Відгук про твір мистецтва	239
● Конспект прочитаного.....	250
● Електронний лист. Смс-повідомлення	262
● Дискусія на морально-етичну тему	272
Тлумачний словник	282

В оформленні підручника використано плакати *Ю. Надали, О. Павлової, А. Самородової*; світлини *О. Гордієвича, О. Жарія, Ю. Олійник, В. Соловійова, Д. Толіпова, М. Требухова*; візуальні матеріали із сайтів *Українська Вікіпедія, етнохата, Up Town, preply.com, coma.net.ua, LB.ua, 1 plas 1.*

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	наприкінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

*ВОРОН Алла Анатоліївна
СОЛОПЕНКО Володимир Анатолійович*

УКРАЇНСЬКА МОВА

Профільний рівень

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. С. Криворучко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *І. М. Сога*
Коректор *Н. А. Нечитайло*

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 23,328 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 22,63 + 0,55 форзац. Наклад 43 460 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com